

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

ПОКРЕНУТ 1824. ГОДИНЕ

ПОЕЗИЈА И ПРОЗА:

Алек Вукадиновић, Јовица Аћин, Милош Кордић, Илија Лакушић, Сунчица Денић, Кајрин Шмић, Ејела Фаркацова, Дејан Симоновић,

Бојан Бољдановић, Феђа Бољдановић **ОГЛЕДИ:**

Мило Ломћар **СВЕДОЧАНСТВА:** *Зоран Ковачевић, Ди-*

мићрије Сћефановић, Славко Гордић, Бранко Беџлин, Иван

Неџриџорац, Предрађ Пийер, Миро Вуксановић, Марија Клеућ,

Александар С. Панарин, Свејозар Пејировић, Слободан Тиџма,

Радмила Гикић Пејировић, Љубомир Симовић, Јован Делић, Ми-

лејџа Аћимовић Ивков **КРИТИКА:** *Косија Чавоџки, Радивоје Ми-*

кић, Драѓан Хамовић, Драѓана Белеслијин, Дејан Милућиновић,

Владејџа Јеројић, Александар Б. Лаковић, Милош Ковић, Брани-

слава Васић Ракочевић

ISSN 0025-5939 | UDK 82(05)

СЕПТЕМБАР

2012

НОВИ САД

Министарство културе Републике Србије
и Покрајински секретаријат за образовање и културу
омогућили су редовно објављивање
Летописа Матице српске.

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Покренут 1824. године

Уредници

Георгије Магарашевић (1824–1830), Јован Хаџић (1830–1831), Павле Стамаговић (1831–1832), Теодор Павловић (1832–1841), Јован Суботић (1842–1847), Сима Филиповић (1848), Јован Суботић (1850–1853), Јаков Игњатовић (1854–1856), Субота Младеновић (1856–1857), Јован Ђорђевић (1858–1859), Антоније Хаџић (1859–1869), Јован Бошковић (1870–1875), Антоније Хаџић (1876–1895), Милан Савић (1896–1911), Тихомир Остојић (1912–1914), Васа Стајић (1921), Каменко Суботић (1922–1923), Марко Малетин (1923–1929), Стеван Ђирић (1929), Светислав Баница (1929), Радивоје Врховац (1930), Тодор Манојловић (1931), Жарко Васиљевић (1932), Никола Милутиновић (1933–1935), Васа Стајић (1936), Никола Милутиновић (1936–1941), Живан Милисавец (1946–1957), Младен Лесковац (1958–1964), Бошко Петровић (1965–1969), Александар Тишма (1969–1973), Димитрије Вученов (1974–1979), Момчило Миланков (1979), Бошко Ивков (1980–1991), Славко Гордић (1992–2004)

Уредницићиво

ИВАН НЕГРИШОРАЦ

(Драган Станић, главни и одговорни уредник)

МИХАЈЛО ПАНТИЋ, ЈОВАН ПОПОВ, САША РАДОЈЧИЋ

Секретар Уредницићива

ВЛАДИМИР ШОВЉАНСКИ

Лектор

ВЛАДИМИР ШОВЉАНСКИ

Коректор

БРАНИСЛАВ КАРАНОВИЋ

Технички уредник

ВУКИЦА ТУЦАКОВ

Летопис Матице српске излази 12 пута годишње у месечним свескама од по десет штампарских табака: шест свезака чине једну књигу. Годишња претплата износи 2.000 динара, а за чланове Матице српске 1.000 динара. Претплата за иностранство износи 100 €. Цена по једној свесци у књижарској продаји је 200 динара. Претплата се може уплатити у свакој пошти на жиро рачун број 355-1056656-23, са назнаком „за Летопис”. Адреса: 21000 Нови Сад, ул. Матице српске бр. 1, телефон: 021/6613-864 и 021/420-199, локал 112, факс: 021/528-901.

Е-mail: letopis@maticasrpska.org.rs

Интернет адреса: www.maticasrpska.org.rs

Издаје: Матица српска

Компјутерски слог: Маргита Мозетић, Нови Сад

Штампа: БУДУЋНОСТ, Нови Сад

Тираж: 1.000

РУКОПИСИ СЕ НЕ ВРАЋАЈУ

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Год. 188

Септембар 2012

Књ. 490 св. 3

САДРЖАЈ

ПОЕЗИЈА И ПРОЗА

Алек Вукадиновић, <i>Песме</i>	253
Јовица Аћин, <i>Гроб</i>	257
Милош Кордић, <i>Убоџа самарица</i>	270
Илија Лакушић, <i>Мала ноћна лирика</i>	276
Сунчица Денић, <i>Цавин њројар</i>	283
Катрин Шмит, <i>Четири песме.</i>	293
Етела Фаркашова, <i>Башија</i>	296
Дејан Симоновић, <i>Сћараићел</i>	300
Бојан Богдановић, <i>Мирус лије</i>	307
Феђа Богдановић, <i>Бићи глдан</i>	313

ОГЛЕДИ

Мило Ломпар, <i>Крлежина енциклопедијска арбиџража</i>	316
--	-----

СВЕДОЧАНСТВА

In memoriam ЧЕДОМИР ПОПОВ (1936–2012)

Зоран Ковачевић	374
Димитрије Стефановић	375
Славко Гордић	377
Бранко Бешлин	380
Иван Негришорац	384
Предраг Пипер, <i>Дело Светих Тирила и Методија у свом и у нашем времену.</i>	389
Миро Вуксановић, <i>После три анџолоџијска кола</i>	405
Марија Клеут, <i>Трећа срећа Едиције „Десет векова српске књижевности”</i>	408

Славко Гордић, <i>Смојра и провера вредности</i>	411
Александар С. Панарин, <i>Манипулатори и мещетари „Нове интернационале”</i>	415
Светозар Петровић, <i>Дневник из Индије 1954–1956–1986</i>	436
Радмила Гикић Петровић, <i>Маргиналности је ментално стање</i> (Разговор са Слободаном Тишмом)	459
Љубомир Симовић, „ <i>Објекти осликан са свих страна</i> ”	472
Јован Делић, <i>Пјеснички путопис као шаатар. Над њима пјесмама Љубомира Симовића; Планета као водени праг Београда. О шрокњижу Љубомира Симовића „Планета Дунав”</i>	480
Милета Аћимовић Ивков, <i>Од „Сневника” до дневника „Гуске у магли”</i> (Разговор са Љубомиром Симовићем)	497

КРИТИКА

Коста Чавошки, <i>Интегрална српска културна политика у „Духу самојорицања”</i> Мила Ломпара (Мило Ломпар, <i>Дух самојорицања</i>)	511
Радивоје Микић, <i>Прилог заснивању српске културне политике (Мило Ломпар, <i>Дух самојорицања</i>)</i>	515
Драган Хамовић, <i>Кнезови и луда деца</i> (Мило Ломпар, <i>Дух самојорицања</i>)	527
Драгана Белеслијин, <i>Поетика сусрећа</i> (Владимир Гвозден, <i>Српска путописна култура 1914–1940</i>)	531
Дејан Милутиновић, <i>Нишки Хомер</i> (Дејан Стојиљковић, <i>Дуже ноћи и црне засјаве</i>)	535
Владета Јеротић, <i>О савремености средњовековне филозофије (Слађана Ристић Горгиев, <i>Филозофија у раном средњем веку</i>)</i>	541
Александар Б. Лаковић, <i>Ипалмисесит и мейатексит</i> (Станиша Нешић, <i>Паймос</i>)	544
Милош Ковић, <i>Летопис Призренске богословије</i> (Александра Марковић Новаков, <i>Православна српска богословија у Призрену 1871–1890</i>)	548
Бранислава Васић Ракочевић, <i>Неприпадање животи</i> (Томас Бернхард <i>Аутиобиографски списи: Узрок, Подрум, Дах, Хладноћа, Деће</i>)	551
Бранислав Карановић, <i>Аутори Летописа</i>	554

АЛЕК ВУКАДИНОВИЋ

ПЕСМЕ

ДВЕ ПЕСМЕ ИЗ „ЗАЧАР-ГОРЕ”

Александру Јовановићу

1. ОД ЗЕМНОГА НИСУ ТРАЈА

*Рекох себи Од земнога нису траја
Дивин-звучи њелен-горе Сан и Сена
Ја Дивино јун чемера твога сјаја
Не најих се словом душе за времена*

*Уздуж снаге кругом-крилом пре и сада
Сред Вечносћи најнож била усред Трена
Заچار-горо сад си мрака сад си склада
Сад си Траја вавек века сад Времена*

*Док те слуша изицносћи свећа чиле
Скућили се у круж свили правци лећа
Саго бајна почуј слова како цвиле
Рекох себи Од овога нису свећа*

2. МОЛИТВЕНИК

*Сред времена-зловремена кроз зла траје
Пој појући поју шамном ућках сјаје
(Дном ли си се окружила јавко мртва
Никад рекох теби рекох никад жртва!)*

Са ѿланине Тâм-ѿамнине баѿах чîне
Баѿ је време невреме је ѿîк је зиме
Обдан-обноћ кружна-морна крви јака
Врем-времену у ѿров у смоѿ у мрак мрака
Све ѿрак ѿраку мрак је мраку ѿриѿиѿао
А ѿеби је зрачак-ѿрачак неѿде сјао
Ја Дивино ѿебе слушах кроз све краје
Куд ѿролазе сѿоѿе моје ѿрај ѿде ѿраје
Сред мрклине ѿуме мразне ѿрѿва смоѿа
Сав ѿреѿрних кад чух ѿласе божјеѿ лѿѿа
Сред нејава Дивиноѿ ѿи зâрна ѿѿја
Теби Боже сред немила ѿѿем ѿѿо ја

Теби Боже сред немила ѿѿем ѿѿо ја

P.S. Одредница „сред немила” односи се искључиво на час времена, а
никако на Свет.

СЛОВА И ПЕЧАТИ

СТАБЛО

Мозаик и Скела
Посѿѿесма и ѿесма
Кућѿиѿѿа и крузи
Слике и ѿејзажи

Од ѿѿда до ѿѿда
Врхова дубоких
Са кроѿњом у Врѿѿу
Кућно сѿабло расѿе

Кажем Слову кажем:
Крсѿ се расѿвеѿава
Кажем Слову кажем:
Круѿ се разлисѿава

Од ѿѿда до ѿѿда
Врхова дубоких
Круѿ за круѿом расѿе
Књига ѿрсѿенова

ПЕСНИЧКИ БУКЕТ

*Једна кај црвена
Једна ниј зелена
Свјетлости и звуци
У кућном њезажу*

*Ноћни букет с Ружом
Ноћ са својом лампом
Руже и Молијве
Слова и Печайи*

*Басме ноћних шума
Мирисни њезажи
Скуљени у букет
Оношрано шиме*

ИЗ „ARS POETICA”

I

Куће срећних слика Сlike сречних сџрана

*(И Проред нек њева
Са испих усана)*

II

*Резбара поглед јасни
И мрак Дубоке воде*

У јединству дубоком

СЛОВО: ДУХ КАЗА МИ ОНАЈ

Ивану Негришорцу

Кривине ѿравине ѿаине маине
Врх: висине црне г̀де ж̀г̀а ѿрелесѿи ѿлава
И бездане сѿѿрује кроз ѿм̀а благе чѿне
Дух уѿка ми Онај шѿѿо све надг̀орњава

Без чијег̀ ми ј̀ва нигда не би кр̀ока
Сѿазе ѿуѿи кога ми дном се раскрилице
Круг̀ и Крילו ѿуѿи је ѿечайѿи ѿвога бога
Дух који из Слова нишѿѿавило брице

Свеѿлозарни кр̀еѿи ми кроз ѿм̀а мрских ј̀ва
Дух каза ми Онај шѿѿо све надг̀орњава

ЈОВИЦА АЋИН

ГРОБ

1

Идући ка југу, постепено сам губио све што сам имао. Кад сам ушао у Лараш, од мог ионако невеликог иметка баш ништа није остало, а и одећа ми се брзо претворила у прње. Личио сам највише на себе. Био сам оно што је одувек требало да будем. Скитница, бескућник. И бићу то до краја, у најмању руку док ме једном не склептају и као непожељног избаце из земље. Ово није моја земља, али ниједна земља није моја. Уосталом, ни ја нисам ничији, барем сам престао да ма чему или ма коме припадам от- како сам пре двадесет и нешто дана кренуо на своје бескрајно пу- товање за које сам се надао да ће ме одвести тамо где никад ни- сам био, тамо где је тачка после које нема баш никаквог повратка. Научио сам да заспим тек кад огране сунце и да спавам до подне, заправо до тренутка кад ме глад или жеђ не пробуде или ме про- буди нечија нога у мојим слабинама или нечија рука која би ме зграбила за раме и дрмусала. Ноћу сам налазио заветрину у коју бих се шћућурио, чешао по ногама, рукама, прсима, понекад бих се изгребао до крви, али тако сам, требећи се од инсеката који су се усидрили на мојој кожи, полагали ларве у њој, обезбеђивао и да ми се крв не смрзне на ноћној свежини која је силазила с да- леког Атласа или се ваљала са атлантске пучине и плавила копно у припреми за следећи дан, свеједно што је већ био крај пролећа, или је већ било лето, не знам тачно које доба је сад нити марим за то, као што не знам јесам ли од Тангера пешачио десет, дванаест или тринаест дана, онолико колико ми је било нужно да бих непо- знатим путем прешао стотинак километара. Смрдео сам, али свој смрад нисам осећао, само сам, мимоилазећи се с пролазницима,

могао да га видим на нечијем лицу које би се намрштило. Прао сам се у мору или у некој фонтани са устајалом водом. Онда сам се огртао већ исцепаним мантилом. Тај дроњави мантил био ми је и једина одећа на голем телу, и покривач кад бих уснуо на клупи у сенци или чак на сунцу које је све јаче пекло како се подне примицало, и знак достојанства у чијем окриљу сам се удаљавао од свега иза мене и, верујем, све више прилазио нечему невидљивом преда мном. Беле панталоне, из којих су ми колена прогледала, придржавала ми је ланена узица коју сам покупио у медини у Тангеру. Земљане мрље по панталонама никаква слана вода није могла да испере. Једном сам их потопио у море, пре неки дан, у Асилаху, чисто онако, из неке не баш претеране радозналости, тек да заварам глад у том тренутку, и та проба ме је уверила да не треба више ни да покушавам, као да ми је уопште и било стало до чистих и белих панталона. На ногама сам, без чарапа, имао назуване шпагерице без пертли. Лева је била читава, мада офуцана, рашчијана, тек што се одједном сва не распадне, из десне ми се промолио палац на ком је нокат био модар не знам због чега. Имао сам и велику пластичну врећу, коју сам покупио из смећа у Букалефу, надомак аеродрома, а у њој чувао пола већ плесниве лепињице и у свакој прилици која би ми се указала допуњавао је лавандом и наном, ту и тамо набраним успут, и свакојаким другим лишћем и травкама, сабираним кад год ми се чинило да миришу на дубок сан. Лимунска трава ми је најомиљенија. Било је у тој хрпи и латица дивљег шипка и пољског цвећа. Та кеса ми је служила као узглавље кад бих починуо и пазио сам на њу као на нешто највредније што ми је још остало. У њу сам сложио и свој црвени џемпер. Навлачио сам га углавном кад бих легао да починем. У њега је била, у то ћу се заклет, уплетена моја срећа. То ме је смиривало. Облачење џемпера било ми је готово као неке молитва пред спавање. Припрема за спавање и спавање за мене су постали највећи догађаји.

Могоао сам себи да кажем да сам Божји изабраник који је на бесконачном ходочашћу, али нисам желео тиме да вређам Бога у кога, уз то, нисам ни веровао. А нисам ни ходочастио. Напросто сам ишао, држећи се југа онако одока. Ишао сам држећи се океанске обале.

Ларашом сам, ногу пред ногу, прошетао унакрст. Тражио сам где да се угнездим и одспавам после ноћног пешачења аутопутем, све од наплатне рампе догде. Под звезданим небом обалских предела, ноћ је била светла и ја сам се купао у месечини, и тако нисам сметао ретким возилима нити сам их се бојао. Све време је до мене допирао шум океана, понекад веома разговетан,

понекад удаљен и налик шуморењу крошњи под налетима ветра. У зору сам био на жалу и жустро се истрљао хладном водом. Лараш има, ка северу, лепу увалу са плажом, а сама варош је изграђена по једноставној схеми. Била је као лепеза или као травни бусен чије дуге влати су се лагано и све већма размицале, а ја сам се, после свог јутарњег умивања, сместио на каменој клупи недалеко од Шпанског трга одакле је почињало зракасто ширење лепезе улица.

Наумио сам да предвече наставим према Рабату и Казабланки. Кад сам то планирао, истина нимало одлучно и неопозиво него магловито, као да се слабашно надам да ће ми однекуд бити додељена таква мисија, нисам се благовремено саветовао с Ларашом. Он је са мном имао друкчије циљеве. Али, све до краја дана ни Лараш ни ја нисмо знали ко ће надјачати. Можда смо напослетку и Лараш и ја попустили, и оно што ће се збити мимо је наше воље. Мимо наше воље? Кад сам помислио на вољу, можда сам се мало залетео. Може ли нека варошица имати своју вољу? Не бих, у ствари, умео да одговорим на то питање. А што се моје воље тиче, моје тобожње воље, о томе је једва могуће говорити. Ако бих о томе заиста говорио, не бих имао о чему да говорим. Моја воља је химера. Истински не постоји. Постоји само њен привид који се увек распрши чим зинем. Али, ако и заборавимо на вољу, Лараш ме је, укратко, придобио, савладао, зауставио, и тамо, на јужној страни, код светионика, на огромној обалској хриди коју поткопавају океански таласи, понудио ми своје гостопримство. Откако сам на путу, биће то прво место на којем ћу, под бременим свог невиђеног умора, тек што се позив на вечерње клањање окончао, лако и без страха уснути. Уснућу без страха да се нећу више пробудити. Да, биће то прва ноћ коју нећу пробдети, чешући се, или клатарећи улицама, или зурећи у мрак, на друму, у шумарцима, на шљунку жалова, у промајним пролазима, у насељеном месту или пустом крају, него ћу заспати као да у животу никад нисам спавао. Али, у овом тренутку, о том гостопримству Лараша још ништа не знам. Цео дан је преда мном. Дуг дан. Најбоље га започињем и скраћујем сном.

Пре него што ћу се сместити на клупу која је окруживала огромну озидану саксију с високом палмом дебелог стабла, испросио сам цигарету на Тргу од мршаваг младића који је прелиставао новине и пио кафу на тераси хотела *Сервантес*. У свим местима и месташцима кроз која сам пролазио увек је било нешто што је носило Сервантесово име. Почео сам да размишљам о том чуду, али сам убрзо одустао. Ако сам срећан да ми је удељена цигарета, и она је значајан део мојих спаваћих припрема. Запалим је

својим упаљачем, још у Тангеру нађеном у смећу. Прућио сам се по мермерисаној клупи, пушио, у сенци околних палми, а сунце је огревало. У полусну послушкујем гласове. Лахор долази с мора. Брујање шумова и гласова се ритмично појачава и стишава. У један мах сам чуо речи које личе на мој језик, онај из мог пређашњег живота. Не будим се. Само махинално стегнем упаљач у руци чију сам подлактицу ослонио на чело. „Овај ће се запалити”, каже крештави мушки глас. „Погледај, опушак му је у коси.” Можда сневам. Било да је то глас у моме сну или то говори неко ко стоји поред мене, у оба случаја, тај би могао да зна или да претпостави да ја и пушим да бих једном изгорео. Нисам сигуран, међутим, да би таква његова претпоставка била исправна, јер ни у себе нисам сигуран.

2

Пришао сам дугачкој клупи која је обзиђивала палму. На клупи су лежала двојица, два-три метра удаљена један од другог. Као да сам се затекао усред скитничке спаваонице. „Овај ће се запалити”, рекао сам Слађани. Некако сам био задивљен тим приказом цигарете која ми је изгледала да још тиња или макар да ју је ближи бескућник, уснуо, опружен на каменој клупи, у мантилу и прљавим панталонама, с пуном пластичном кесом под главом, угасио у својој рашчупаној коси, црвенкастосивој с понеким седим праменом. Није личио на неког овдашњег. Очигледно је странац који се овде нашао због јефтине и лако приступачне дроге сваке врсте, или можда због нечег другог што не могу да замислим. То само нагађам. Братат, рундав, спокојно је спавао, а сваког трена коса је могла да му плане. Затим пламен да захвати браду и спусти се на мантил и на кесу у којој је било све што је тај спавач поседовао. Укратко, сваког часка могао је да се претвори у живу ломачу. И то ме је фасцинирало. То ме је звало, и ја сам нагло осетио да бих сâм ја могао да будем тај безимени, ако не баш у тај час, онда у неком ранијем или каснијем. Схватио сам, после неколико тренутака, да је могућност да сам себе запали ипак мала, јер коса му је била тако густа, куштрава, давно нечешљана и, вероватно, прљава, с наслагама соли, да би жар цигарете, ако би она тињала, у таквом руну неизбежно згаснуо. Ипак, мало знам о моћи ватре у таквом неразмрсивом гуштику. Дуго сам посматрао приказ. Нисам успевао себе да разуверим да не видим праменчић дима који се из пикавца колебљиво извија кроз власи, јер јесам дим видео и сваког трена сам очекивао и ватру да се разбукти. Виђао сам многе бескућнике, али оваквог, са упаљеном или угашеном цигаретом

у коси, никад раније. Слађи није годио призор. Њу не опчињавају варљиве границе које деле живот и смрт. И није јој годило моје задржавање. Она воли пливање. У Београду сваког дана одлази на базен у Спортском центру. Каже да тако исправља кичму која јој се криви и због чега јој је задњица натрђена што мене увек буди и разгаљује. Кичма јој се криви, рекао бих, под теретом тешких груди и те крушколике, пливачке задњице, јер Слађа се, у прошлих неколико година, несхватљиво, али згодно подгојила, при чему су њене обрине само добиле; постале су, често јој то говорим, параболчне и дијаболичне. Без речи ме повуче за раме. То ме трже, као да сам будан сањао то што сам видео, а можда и јесам сањао, халуцинирао, јер овај градић је може бити подигнут на древном феничанском гробљу и отуда стално побуђује на халуцинирање. Требало би да пазим на сваки свој корак да се не омакнем у кошмарно сновиђење из којег се онда не бих више избавио. Са жаљењем се одвајам од свог спавача који тек што се није запалио.

Запутих се са Слађом, неумољивом и нестрпљивом, према главном тргу, стотинак метара даље. Трг је пространи и правилни круг. Усред њега је други круг: кружно пешачко острво с палмама и цветним лејама, и фонтаном у средишту. Мештани га зову, по старом, Шпански трг, али је његов нови званичан назив Трг ослобођења. Ипак, трг је по свему шпански. И личи ми на шпански печат или, тачније, на ленту на којој према југу попут врпци, под приморским дашком, висе улице. Зграде које се уздижу по ободу трга окречене су бело, прозорски оквири и ковани скелет прозора обојени су плаво. Све су са аркадама и могли смо да га обиђемо, остајући све време, осим кад бисмо прелазили улице које су се уливале на трг, у хладовини аркада. Стубови аркада су витки, а лукови су са гипсаним арабескама. Прозори и сви други отвори на прочељима имају онај маварски облик који су Шпанци умножавали, неговали и очували: горњи део увек завршава, рекао бих, као обрис кубета на џамијама. Одмах се заљубљујем у Трг. Не могу да му одолим. Има изглед фантастичног цвета, отвореног пут неба, а прашници су му с вршцима који одсијавају плавило. Напросто позива на ленчарење. Позива на размишљање о свету и о себи у свету. Позива и на љубав. Осећам узбуђење. Кафе до кафеа. Ено, преко пута је и хотел *Сервантес*. Одмах уз њега, чим пресечете улицу која води на обалу, налази се ресторан *Ликус*. Загрио сам Слађу око рамена и вршцима прстију је помиловао по врату. Она се измиче и пригушеним гласом ме опомиње. „Јеси ли луд? Шта ти је, вруће је и сви нас гледају!” Њено шапутање као да ме изазива. Срси ме подилазе. Луд сам. Могао бих да се бацим на њу, ту, међу свим људима који пролазе тргом или седе у кафеима. Без

напора дочаравам себи њено златно руно. То су густе маље у дну њених леђа. Кад их додирујем или само помислим на њих, увек се чудим откуда јој тај необични генетски дар, захваљујући којем, мислим, никад је неће стегнути у крстима, као што се мени догађа једном годишње, у јесен. То крзно је њена тајна, заводљива тајна. Због тога су њени купаћи костими налик трикоу. Веома гласно се насмејах. Облизујем усне које ме силно пеку као да сам на њих кануо уље од дивљеог оригана. За мене је овај трг, истовремено, мистична тачка медитације, апсолутног предавања доколици, тачка љубави и врхунског разврата. Он је, смишљах како бих га назвао, да, хелиополични центар. Једна од уличица води у медину Лараша. Тамо се продају патике, јефтине украси, мараме, бурнуси, читави стогови тек набране дивље нане, нарамци аниса, бели лук у тршчаним корпама и незаобилазне јабуке укусније, мислим после првог гриза, од сваке српске. Ова ароматска медина увећава моје узбуђење. Раскопчавам кошуљу. Капљице зноја се, голицајући ме, сливају низ прса. Надланицом бришем зној са чела и с науснице. И подбрадак ми је орошен. У тај мах сам осетио убуд испод леве брадавице. Видим бубицу која покушава да узлети, али је мој зној успорава. Узимам је између палца и кажипрста. Није комарац. Није пападач. Те врсте не излазе у вампирски лов у подне. Док сам трепнуо, на месту убода искаче плик с црвеном тачкицом на врху. Е, и то је хелиополични центар тик уз моје срце. Пече ме. Као да ми је убризган неки анестетик који никако да делује. Само наговештава да ће убрзо доћи до утрнућа, али засад боли. Могао би бити отров уместо замишљаног анестетика. Најпре боли, па умртвљује бол и напослетку не бира – умртвљује све. Ту се више ништа није могло и пуштам инсекта да одлети. „Шта ти је”, пита Слађа и прсте провлачи кроз кратко ошишану косу, која је у некој природној боји између смеђе и риђе. Мање од мене, али и она се зноји. Роси јој се по слепоочницама. „Ништа”, одвраћам. „Опраштам непријатељима својим.” „Пази да не претераш у томе”, каже она најозбиљније. Слажем се с њом да без одлагања одемо на обалу, нађемо подесно место и запливамо. Њој је то од првог трена на уму. У аутобусу доведе, па чак и кад смо изишли из аутобуса, у Улици Каиро, само је о томе говорила, о томе колико жуди да се баци у воду. Обећао сам јој Лараш као право место за океанско купање и тако сам је намамио на долазак овамо. Сад бих и ја да зароним.

Не умем да објасним зашто сам хтео у Лараш. Његов арапски назив је Ел Араиш. Кад сам још у Тангеру питао шта то значи, нико није знао, осим таксисте који нас је, узгред речено, у бесцење возио у рибљу гостионицу *Океан*, десетак километара

од града. Рекао је да то значи *лука*, а потом се порекао и, као да се присећао, тврдио да значи *гробље*, јер тамо наводно постоји неко старо гробље, али за које више нико не зна где се налази; потом је и од тога одустао и заклињао се да то значи *већак од винове лозе*, будући да је такве већке волело, ради хлада, ко зна када да прави неко тамошње племе. После свега, више му нисам веровао, а он је почео да прича да се реч *араши* спомиње и поводом распореда молитви у месецу рамазана на који нећемо дуго чекати. Али, не верујем ни себи које год објашњење да смислим зашто сам желео у Лараш. Да у Ларашу мора бити лепше купање него у Тангеру, е то је било навлачење Слађане да се скоро два сата возимо аутобусом од Тангера. Да у Ларашу постоје неке римске и картагинске ископине – то је звучало прилично туристички, а ја се на такве ствари не пецам. Слично је било и с тим да је у Ларашу извесни гласовити Родин замак. Ваљда зато што роде воле да се на њему гнезде. Па шта? Мене маме личније ствари. На крају се испостављало да ће најбоља ствар бити Слађино купање, њене бујне груди, њена богата задњица, њена кичма која меандрира, јер то јесте за мене нешто лично, али је постојало и пре и мимо Лараша. То је у мојим очима могло бити само допунски украс. Најубедљивије објашњење да хоћу па хоћу у Лараш могло би се састојати засад једино у томе да ћу у Ларашу открити шта ме је тако судбински звало баш у Лараш. Иако је пре десетак година била у Тангеру, Слађана за Лараш није зачудо, до мене, ни чула. Кад је онда путовала, управо сам је ја испратио на београдску железничку станицу. Нисам затим могао себи да опростим ту грешку. Као да сам ишао наруку сопственој несрећи. На низ година сам изгубио девојку коју сам желео. Заједно смо ишли у основну и средњу школу. Ја сам уписао студије енглеског и француског, а она арапског језика. Због арапског језика је и путовала у Тангер, мада се у Тангеру и не говори класични арапски. Али, упалило јој је, јер њој увек некако упада кашика у мед. Упознала је Халида, завела га је, а после ми је и причала како је то урадила. Не, није она имала никакву технику завођења него је напосто била таква, рођена да се некоме брзо и потпуно преда. За њу је вођење љубави без остатка природна ствар. Даје све од себе. Халид јој је онда рекао, рекла ми је, да није ни могао да замисли да ће је одмах тако лако придобити, и то баш онако и тамо како он воли. Не прија ми да се сећам те њене приче, а која је завршила тако да су се Слађана и Халид венчали, да га је она довела у Београд и да су се недавно развели. На мене је ред могао да дође тек после њиховог развода. Халид је пунокрвни интелектуалац и још је у Београду где предаје на неком приватном универзитету, не знам ни ја шта, и већ се

оженио другом Српкињом, једном од својих студенткиња, млађом од Слађане, и чуо сам, уочи нашег путовања у Тангер, да су добили и ћеркицу. Ја сам за Слађану био, пошто ју је Халид напустио, унеколико „дај шта даш”, али не марим. Чекао сам је стрпљиво. Чекао сам је с растућом сетом, без икакве наде да ћу је икада дочекати и са све мучнијом свешћу да немам снаге да је преболим и одустанем од чекања. Онда се догодило, ма колико да је то бивало све невероватније, и сад ми је свеједно што сам њена „друга рунда” или чак трећа, четврта, јер она је мени прва. Прва у животу, мада ми већ пролазе тридесете. Требало је, дабоме, да уђем с њом у воз и да не одступам док је не задобијем. Били смо пријатељи из школе и не би ме, верујем, одбила. Није ми то нека утеха, јер зашто ме не би одбила? Можда је требало управо да преживи Халида да би мени била дата прилика? Она је искуснија у свему, али ја сам истрајнији, уз повремене наступе малодушности. У Тангер смо најзад кренули заједно, готово зато да бисмо наставили тамо где сам ја застао кад сам је на станици пустио да оде сама. Она је лако пристала на Тангер који јој је будио добре успомене на њену страст према Халиду, чак прихватила да сноси већи део трошкова, а мене је вукло да будем ближе Ларашу. Био је то и ризик. Могла је да налети на новог Халида. Ако не могу да преузем тај ризик, заслужио сам да изгубим.

Нисмо се свукли него смо се обучени, изувши само сандале и одложивши ранчиће, обоје у панталонама и кошуљама, затрчали и загнурили. Одбацио сам и сламени шешир с главе. Откотрљао се испред Слађе која га, онако у трку, згази пуним стопалом. Док смо зарањали у океан, обузела ме је стрепња да ћу опет пропустити тајни и мени незнани разлог доласка овамо као што сам пре деценију глупо пропустио Слађу на станици и испратио је ни мање ни више него у Халидово моћно наручје. По изгледу не могу да се мерим с Халидом. Он је одрастао на океанској обали, а ја на дунавској, тамо где је мочварна, недалеко од Вишњичке бање. Довољно је погледати мапу света и видети по чему се разликујемо. Код мене је све осредње, а код њега, искрена је Слађана, све океанско. Није тешко погодити шта она мисли кад каже да је код неког мушкарца све океанско. Можда отуда и потиче њена склоност према пливању. Како год било, чекати на љубав десет година није кратко. Чекао бих ја и педесет. Не бих био први. Застајем. Плутам. Рекао бих да хватам кривине на површини, и гледам је задивљено. Сви стилови су јој омиљени. Плива леђно, прсно, делфин, лептир, плива мушки, плива као ајкула или сабљарка, плива змијски, псећи, жабље, као корњача, као сирена, срођена је с магијом пливања која је претвара у све што пожели;

за њу се пливање подудара с љубављу. Зато плива незајазно, распусно. Њени пунашни гузови претварају се у пераја и секу воду, њени удови су мотори на неисцрпан погон. Не плива као да јој је живот у питању. Не, она плива као да је у питању живот океана, мора, језера, Саве кад иде на Аду, Дунава кад је на земунском или дорђолском кеју. Тако је ја видим. У стању је да кормилари грудима. Јежим се док је гледам. Кад је у воденом елементу подсећа ме на најспретнијег еквилибристу на жици. Исправљање кичме само је покриће за њену страст према води, а кичму ће, настави ли са овим лудим пливањем, колико идуће године имати праву као коплје. Код куће има и водени душек. Кад лежимо на њему, и онда сам први који губи дах, а она наставља, душек се таласа, љуља, цела соба се љуља, читава зграда, а мене хвата вртоглавица. Док пливамо, а ја то чиним само онолико колико је потребно да се не нагутам воде, готово заборављам на свој страх да никад нећу сазнати зашто је овај Лараш магнет којем не могу да се одупрем.

Сунце је упекло, па некако успевам да уверим Слађу у опасност од сунчевих зрака од којих морска површина леска дотле да је безмало немогуће погледати право у њу. Морао сам да је гледам кроз трепавице. Мрешка се, нема великих таласа, нема јаког ветра. Шетамо, у мокрој одећи, пут јединог светионика који је на крајњој тачки затона. Стаза се успиње.

Осим што сам, због својих студија, једне године провео месец дана у Лондону и Кембрицу, усавршавао сам и три летња месеца француски језик на Француској алијанси. Пре него што ћу се настанити у павиљону *Авицена* у париском Студентском граду, боравио сам неколико дана у јефтином хотелчићу. Био је то *Цекон хотел*. Стицајем околности добио сам собу у којој је до своје смрти живео Жан Жене. Пашће и умрети на хотелском степеништу којим сам се и ја успињао и силазио. Нисам тада имао појма ко је Жан Жене. А потом сам почео да читам његове књиге, првенствено романе. *Бољородица од Цвећа*. *Керел из Бресџа*. *Чудо руже...* Читање ми није текло глатко, јер било је мноштво израза из подземног језика париског и марсејског, речи са улице, из затвора, поправног дома, војничких из Легије странаца, морнарских, из хомосексуалних кругова, али како је моје читање одмицало, све ме је више Жене опсеђивао. Још кад сам сазнао да је боравио и у београдском затвору, а пре тога да су га људи из Пожеге прихватили као свога, па да је у Пожеги научио и неке српске песме које ће знати да отпева до самог свог краја, потпуно сам одлепио. Добио сам његову фотографију и држим је урамљену на зиду, па ми је свакад пред очима. Одједном, сада, у Ларашу, на овећој заравни понад залива, преда мном је, готово као део једне од хрпа

шута истовареног баш ту, стојао Жан Жене. Видевши да га гледам забезекнуто, пришао ми је смешкајући се. Подигао је штитник капе, откривајући чело, горе светлије боје, а доњи део као бакар, опаљено сунцем. Као да је знао да треба да ме освоји на француском. Махиално сам подигао свој фотографски телефон и усликао га. Био сам хипнотисан. Једва сам промрмљао *Жан Жене*. Слађана је била неколико метара удаљена од мене. Гледала је у океан и несумњиво, без обзира на то што је до пре десетак минута махнито плувала по њему, поново чезнула да се суноврати у њега. Ако постоји таква болест, онда бих могао да кажем да је Слађана патила од океанског лудила. Напросто сам заборавио језик. Муцао сам *Ж жжжж ее не*. „Да ли бисте да вас одведем”, питао ме је Жан Жене. Једва сам се прибрао. Нисам питао куда да нас одведе; само прошапутах „да, наравно”. Нека нас води куд год хоће, а ја ћу га пратити у стопу. Показао нам је на огромну гомилу смећа која је попут малог брда, уз онај силан шут на другој страни, дуж обода заравни, преовлађивала ларашким видиковцем на којем смо били. „Штрајк”, рекао је. Погледао сам у Слађу. Она се осмехнула. Као да ми је очима поручивала: „Ма какав штрајк, једноставно смеће о којем у Ларашу нико не брине, јер то је Лараш: смеће и мирис океана.” Мени је било свеједно. С нама је био Жене. И водио нас је. Прошли смо поред муслиманског гробља. За њим је искрснуло још једно гробље. Шпанско гробље. Капија на гробљу је била закључана. Жене је почео да виче. Ја сам зуррио у њега. Прћаста нос као на фотографији. Као да му је сломљен у тучи. Лице преплануло. Патуљаст, набијен. Из зелених очију му непрестано врцају искре. По образима су му дводневне беле чекиње. Црвена безбол капа му је натучена на проћелаву и готово на нулу ошишану лобању. Ни Слађанин Халид није био тако згодан мушкарац као овај Жене који кроз гробљанску капију од кованог гвожђа неуморно зове на арапском. С друге стране, из гробља, искрсава нека жена, прилично младолика, лагано нам се приближава. Откључава капију и улазимо. Ћутке пратим жену, Слађану и Женеа. Знам да то не може бити Жан Жене, али добро сам проучио Женеову фотографију и овај је плунути Жене. Наслућујем да би то могао бити жељени знак који указује на разлог мог доласка овамо. Наводни Жене и Слађана разговарају. Рекао бих да ћућоре. Не разабирем добро о чему причају. Обоје се смеју. И шта радимо на гробљу? Зашто нас је довео на гробље? Стаза којом идемо спушта се према обали. На тој страни је гробљански зид. Идемо до краја стазе и застајемо код једног од гробова, који је последњи до зида. О чему је реч, питам се. А мој Жене ми показује на гробни камен. Прилазимо и видим да је то гроб Жана Женеа.

На гробљу су сви гробови с крстовима и прилично стари. Женеов је најмлађи и без крста. Обележен је само с два обична камена, нешто мањи код ногу и други код главе. Наликују на камење које се одвалило с брда и сурвало на друм. Окречени су бело, а на оном код главе углављена је омања танка мермерна плоча на којој је рукописно урезано Женеово име и испод њега, у два реда, датум рођења и датум смрти. Жене је у *Џековом хойелу* затечен мртав на степеништу у зору. Није сломио врат. Издало га је срце. Не зна се кад, пре или после поноћи, па су на гробном камену две бројке уписане за датум смрти. Кад би Жене у гробу отворио очи, пошто лежи на благој падини, поглед би му пао равно на океан. Гробље је тек пре годину или две ограђено зидом. С оне стране гробља уздиже се плаво-бели светионик. Недалеко од њега уочавам нешто нижу осматрачницу. То је стражарска кула затвора. Тако се, дуж обале, ређају муслиманско гробље, хришћанско гробље, тамница, па према мору светионик, а у згради до тамнице је, одговарају ми углас муслиманка и наш водич, био бордел.

Чуварки гробља дајем двадесет дирхама за њену децу, а нас троје одлазимо у кафе-ресторан *Ликсус*. Слађана ми каже да се мој наводни Жене заправо зове Нурдин. Све је већ сазнала о њему. Рођен је у Тетуану. То је место нешто даље од Тангера, на домак медитеранске обале. Стар је четрдесет шест година. У Лараш је дошао кад је имао десет година. Сећа се живог Женеа који је сваког јутра куповао хрпу новина и од осам часова до подне их читао, уз кафу, седећи у ћошку велике кафанске сале *Ликсуса*. Показује нам сто, а на столицу на којој је седео Жене сад седа Слађа. Мешкољи се задњицом тамо где се пре двадесетак година својом здепастом задњицом мешкољио Жене. Буљуку деце, међу којима је био и Нурдин, делио је из џепа увек припремљене новчиће. Пријатељу с којим је живео купио је кућу и ауто. Тај пријатељ ће, касније, stradати у саобраћајној несрећи. Нурдин је расположен да нас поведе својој кући, да нам припреми домаћи кускас и да нам поклони своју најбољу лулу на којој пуши киф. Не прихватимо позив, али му Слађа, с наше стране, поклања неначето пакло цигарета и даје му сто дирхама. Њих двоје пију кафу, а мени конобар налива чај од нане. Воду сипа из чајника с тридесетак центиметра висине. У чаши се чај пени од тог танког и прецизног млаза. Доћи ћемо опет, следеће године, кажем Нурдину, гледајући га у зелене очи, изнад којих су веома кратке и рано оседеле обрве налик ињу. „Питате ме зашто волим мушкарце, а то је као да ме питате зашто имам зелене очи”, рекао је једном Жене на чији сам гроб дошао. Питам Нурдина зашто он има зелене очи. Наследио их је од оца, одговара, а многи у Тетуану су зеленооки, „баш као

ти”, рече Нурдин и слатко се насмеја. „Значи и ја сам из Тетуана”, кажем, „а да то нисам знао.” Мртви Жене је авионом превезен из Париза у Казабланку, у ковчегу на којем је била царинска декларација која је објашњавала да је у питању гастарбајтер. Могао је да прође само као радник преминуо у емиграцији. Збуњују ме врапци који слободно улећу и излећу кроз отворене прозоре. Читаво јато врабаца лети тамо-амо по пространој кафанској сали. У једном углу, под стропом, примећујем и ластавичије гнездо. Најпре ја одлазим да мокрим, затим Слађана. Напољу, на поподневном сунцу, блиста Шпански трг.

3

Чак и мртав, Жан Жене не заборавља на мене, смешкајући се мисли Нурдин док се касно те вечери враћа кући. Има новца, захваљујући Женеу, за свог седамнаестогодишњег јединца и његов школски курс. Оно двоје из Србије само су прве ласте. Шта ми је рекла она, да сам тактичан и поносан? И добро говори наш арапски, марокански. Научила је, рекла је, у Тангеру, с неким нашим Халидом. Дала ми је и своју адресу и број телефона док је он био на пишању. Српкиње су пријатне. И лепе су. Ова Тађана јесте... Обећали су да ће поново доћи. Кад дођу, бићу још бољи. Воле књиге и добро је што сам им рекао да и ја читам. Читао сам оног Орвела, о људима животињама, и Хакслија. Мораћу да читам и то што је Жене писао. Жене је био човек. Није био муслиман, није био хришћанин, био је човек. Тражио је да буде сахрањен у Ларашу. А сутра ће доћи нови. Волим све који воле Женеа. Његов гроб је с нама. Не напушта нас. Плакао је због нас. Због тога га волим. Ићи ћу пречицом, одлучује Нурдин. У завежљају му је неколико свежих лепињица. Цементирани путељак налик рову, између гробља и океана, води до светионика, а онда му кућерак већ није далеко. Нешто светли на гробљу. На овом Шпанском нико не пали свеће. Одлаже свој завежљај. Пење се на камен прислоњен уз зид. Хвата се за врх зида и једним трзајем наскоче на њега. И у мраку познаје сваки педаљ на гробљу и у целом Ларашу. Мора бити да и он, под месечином, погнут на зиду, изгледа као нека утвара, Алах нека му је у помоћи. Са зида, неколико метара даље, види гроб Жана Женеа, а на њему неко лежи. Лежи на земљи као у тесној и ниско озиданој постели. Као да је Жене устао и затим опет, у обличју црне сени, легао на свој гроб, стопалима додирујући доњи камен, а теменом, положеним посред букета свежег цвећа, горњи. И глава му гори. Пре би се рекло да горуцка и пуцкета. Та ватрица, јарко црвена, пламсајући, личи на ружу која се лагано њише

под ноћним лахором. Кроз главу му пролеће питање ко би могао бити тај непознати који је, вероватно у касно поподне, положио цвеће на гроб.

У неверици је, да ли је то неко чудо или треба да зове у помоћ? Скаче са зида и притрчава запаљеном човеку, јер то је неки жив човек. Изгореће, помислио је. „Хеј”, узвикнуо је, и у тај мах ватрица на човековој глави сама од себе се угаси. „Верујеш ли у то”, питаће касније сина. „Човек у мантилу, у џемперу у истој боји као што је мој качкет, и брадато лице сам му јасно видео под пламеном, горео је, а онда ништа више. Смрад од нагореле косе. Лепо сам га осетио како ми пуни нос. А човек, он мирно дише, с пепелом у коси. Мада веома запуштен, очигледно је млађи од мене. Испод потиљка су му тек убране орхидеје, румене, увезане пантљиком; мора да су купљене у цвећари. Оставио сам га да спава на гробу, јер би Жене то волео.” Дечак, намрштивши се, одмахује руком и вади прву лепињицу из завежљаја. „Данас сам упознао и једну девојку из Европе”, наставио је да би разведрио сина зато што му отац стално и беспослено луња по граду. „Она је из Београда, а ти не би, да те приупитам, ни знао где је то. Говори течно арапски. Замисли само, наш арапски, какав се говори у Тетуану, овде и по свем Рифу. Допала би ти се и ти би се њој допао. Такве нема на сваком кораку. Вреди више од десет коза, како би то мој деда рекао, јер су козе на цени у Тетуану. А њен пријатељ је, објаснила ми је, мислио да сам ја Жан Жене. Одвео сам их на гроб и рекао да је у њему прави Жене, и да то није мој гроб, премда као да је мој, јер водим живе душе до њега.”

МИЛОШ КОРДИЋ

УБОГА САМАРИЦА

СЈЕЋАЊЕ

*У сјећању живи усамљено дрво. Њежова сипароси је,
уколико је воћка, свјежина плода у мојим усцима.
Бомбон је њежова згуснућа крошња. Оно се окреће
за својим сунцем: ујужио се дижу једно у другом.
Увече су у истиом океану браћа. Сипјени у ћућање.*

*На грани дрвета живи птица. Из даљине се слухи
да је то црвез: види му се срце оловке. Срце црва
рука која га храни. У птици ми је ухваћено око.
Оно јој држи крило с које је управо несало сунца.
Птица је истина своја знијезда, сва у жељи да буде
соко. На дрвету ће пресавати нечију буновну ноћ.*

*Заћим ће одлетјети у далеку своју сјенку. И она ће
ту посједовати цијело небо птица и небо моје лета.*

*Истод нас су поља, каменоломи, шуме, прстенови
панких рјечица с кућачима како су срећни. Дрво је
којно у нашем мору. Моје сјећање ионако је панка
сипароси куће у коју ни мишеви вице неће: клоне се
књижа које су згарици, без инкста. А бомбон ми је
јабука у усцима, под њеним дрветом, како ме храни.*

С ПРАЗНОМ РУКОМ

Умјесџо ѓлаве, а с очима у коњској зобници, која ми је
џорба џод кожом, на леђима, моја је џразна рука у њој.
Њена је жеља да убере много џога џџо јој не џриџада.
То је зла рука. Одавно за њу ѓоворе како ју је џребало
на наковањ и – џрас! Или је као зрно у жрвњу самљеџи.

Има јоџ руку које мођу да додирну оно џџо носе. Оно
џџо је и данас њихово. Јуче је џо било сиџно, џријесно,
ђрбно, никакво. И да ѓа, заџреба ли, дуго држе: и оно је
судбина. Све је џо џламен исџе ваџре, исџоџ ми вјеџра.
А ова би да дохваџи џџо није на њеном дрвеџу (дуду,
џљиви, орасу). С кођ је скочила вјеверица у џочеџак
џрољећа које је као и њене очи џџо су: џлаво. Плаво,
џослије дуђе и за џосљедњу сламку ухваћене болесџи.
Од које смо се обоје дуго лијечили. Кружим с ѓлавом
у очима. Расџознајем руком, ходом, џџаџом. И џо је
дођађај. Грлица ме ѓрли: и она би било џџа да џоједе.

А ја сам с џразном руком у џорби. Као да сам на свом
ђробу: хвалим се како сам часак раније и ѓрлицу и њене
сиве очи нахранио. Док је вјеверица сан џриче за себе.

Она ми је мисао на руку из које се не иде с џразном
руком у ѓосџе: сињем звјерју џџо бди на рубу памети
сваке џуме. И нека кажу да су џо моје звјери, моја рука.
И џразна, она се сама, без џорбе у руци, једе на ѓумну
свођ жџџа. А онда џо, као џобједу, слави. Мени је дан
у ѓлави, и без џога, џлав: као зла нужностџ ие исџе руке.

НА УЗГОРИЦИ

Раскомадано брдо неред је вучје џрироде.
Нође су на друђој сџрани: хијеле би да ходају,
а не знају – како. Изнад ѓлаве кружи ме јасџреб.
Обојџу нас скуџља у крила исџе нам кокоџи.

Наџе очи различџџо виде боје њеноџ џерја:
њему је џо џлава а мени црвеносмеђа кокоџи.
А ње у сџвари и нема на оном мјесџу на коме би

пребало да је данас коси: на пушељку с коџа је
та дивља пилећа коси давно уклоњена.

И та и таква кокош још увијек не постоји.
Она је привид моје сјенке на уззорици,
све док се пењем. Јаспребу сам сада помјерени
чвор кокоши из једног угла шуме у дружи.

Ни свечери нећу да будем вук, који би
да скочи та да ме, ухваћеног на тој заисти
сирмој уззорици, као и сваку дружу луду
кокош с радошћу поједе.

И знам да вук неће бити лисица која већ
има своју плаву и чујаву кокош у зубима.

Раскомадано брдо ионако је неред вучје природе.

УБОГА САМАРИЦА

Коњ за коњем, колона мрцавих коња иде,
неки и храмљу, најоварени самарима и свим
оним што је на њима, снијеж шцине дуџа је цестиа
пред њима, на пућу у зиму шуме, на Банију. Међу њима је
и мали Босанац, као што су и они, погурена пројица, један
му је оцац, из Босне. Један коњ међу шим озимим коњима:
дјечаков је, из мога Коњића Грбоњића коњ.

Горе, у шуми, час зоне дјечака изнад а час испод шуме.
А шума зна да једе оне који су у обрнутом распореду мирних
коња, самара, ширањи, кинкелина... Њима узде нису
пошребне.

Ту су улари за вјећар, кицу, маглу, снијеж, лед. Ту је пошис
сирјешине, он се крили над људима, самарима, коњима...
пошис жаџа, ујора, брадвиља, сјекира, цашина, ланаца...

У очима малог Босанца, док небу зиме приноси своје
бијело дјеињство, тај он сам у сивари ја. Самарица сам ја
њему: јер ја сам свој коњ. Имам га, једног јединог. На самару
свог коња износим дрва и себе у њима. Са свих ширани
џумених ојанака продиру набоји снијега и издисаји

саће коњске, мирице суви прах дјетелине, кошене
косом искованом крвљу руке од жила ковача Јове
Ковача из Мркоњић Града, у Новом куљене.

И што је та вјечност: умиљена да ме као коња
на ситојећи сава. И дјечак, мали Босанац, који сам ја,
та да га зовнем, укљаурене прстије да згрије шумом давне
зиме. Ни налик гнијезду куће која је сада што смрзнуто дрво.

УТВАРЕ

Ми смо твоје утваре, рекле су утваре, показавши се
онаквима какве јесу. Али ја већ имам своје утваре,
покушао сам да објасним. Друго је сада вријеме,
други су обичаји, рекле су оне. Луче је проситор око
шебе био црвен, данас су и друге боје дошле на ред.
И ситога немој да ти падне на памет да тражиш друге
утваре. Да тражиш оне саблстије које не умију да ти
ошкурају ноге, руке, да те ломе у кољенима као што
ми чинимо. Сручне смо, умијемо да хранимо твоју
похлепну ситарост. Умијемо да нацијемо твоју смрт
та да је ставимо да сава, да се тријезни. Све док се
ти не окрене на другу ситарану свијетла и не узледаш
своје море, своје ајкуле и њихове крвожилне пирате
којих смо се и ми најживјеле. И најоразбијале им се
њихових оловних зуба и крвавих ријечи. Од којих
нас је дуго бољело и ово што имамо у глави. Само
ми знамо како да те рацхейворимо тако храваво.
Како да те пробацимо као надувани свињски мјехур.
И како да те смождимо у мрве које би требало да су
твој длан, твоје укочено и смрзнуто говеће ситојало.
Али ја већ имам своје утваре, рекох поново. Ништа
ти немаш: док си наци – наци си брига! Једино ми
имамо право да те солимо, уљимо, да те премажемо
сенфом, сланином, та да те пржимо на твојој вапери;
јер погледај се на што ти личиш! Ми живимо од шебе
и због шебе. Јер глад је ноћ нашег језика. Ми смо те
на распродаји кућиле и ми ћемо те као дивљу ружу,
кад свенеш, из једне тешике уочи тежешу ријеч, која би
могла да буде смрт, с високог зида бацити. Јер ти

ни за да те се додирне ниси. Јер ми смо твоје утваре.
Од данас си само наци тихи слијеац. Стога застани
у ријечи вода и умј се! Сутра си ионако већ поједен.

ПОВОДОМ БЕРБЕ ЛИПОВОГ ЦВИЈЕТА

У жељи да за уберу, прсти десне руке
додирују цвијет липе. Пазе да им се
не прекину зраци сунца па да се и њих
са цвијетом не убере. Оно мириса и брзине
крила ципо је од не бац опрезне пчеле, послије
одлијетања, остало, и то би прсти у радост
свог берача да увију. Да и он у повратку
до своје куће, у липару, има ципа да дище.
Прстима друге руке, за то исто вријеме,
берач, вјеципи и брижан, придржава крхку
гранчицу, пу плаху и дрхипаву мајку цвијета.
Како не би сњежним прстима сна берача била
опкинута. Са једне од грана ципо се вију са стране,
укосо, зласну се мрки цивцан. Па својим цврк-цврк
ближи берачу бијелу даљину до цвијета. А он, берач,
видјевши се у оку мађијског вратца, испусти гранчицу
из прста лијеве руке. А она, као дух, цуцну лицићем
крз дан, све до врха. А врабац се, уплацен, у неки
нови цвркути диже. И прсти берача, који умало
за дахом вратца не рацирице и своја сва
од цвјетног праха жута крила, сврнуце се
на мјесто с ког су и кренули ка грани
коју још увијек држи лијева рука.
Сва у мирису цвијета који још прсти
десне руке управо беру. И пако, у радост
брања, додирују још једно своје сунце, које
и јесте па мила пица, сада сасвим сама, на врху.

ДОТЛЕ ЈЕ ТВОЈЕ

Чекам да се ваздух осуши. Да све буде камен. Кад већ
Сунце мора да буде плоча. Придоцица сам, настојим

да дишем а да никога не пробудим. Трудим се да сам умро. Иако ми незасићо грло моје смрти каже: Ниси!

Језик је храпава кора: суци се. Уста су пуна ијеска. Гућају оно цио је за њих. Осало ће кроз прозор па ко циа ухваћи. Твоје је доиле све док ти се не каже: Доса! По зидовима наце куће одавно се хваћа модар сније.

И сније је слобода од које нико не зазира. Али се тоји. Заим се ваздух дијели на равне часи: ово је твој суви живо, а ово овдје, у црном углу, одувјек је била твоја злува кућа. Колико би цибица пребало па да се то све, само од себе, без њих, зајали? И ко ће за послје шебе, мене да гаси? Излазим на брдо и видим свој Бога: сједи на камену. Његове овце пасу вице него цио могу. Оно цио не зори – истина је. Бој је жућо Сунце из кога каћа.

Још увијек сам лећо. Никако да сћанем. Након ијеска долази вода. У води су красаве жабе. Оне су јачи пол својих сјенки. И не могу да ћуће о Сунцу које их реже као цио их па оцира плоча... Крећем за све, док има.

Док ми онај који сједи зоре, на камену, вјечито рицући цићаом по ијеску, не каже: Доиле је твоје! А ја и даље чекам да се осушим. Да ћулим кору језика, као с лије.

Јер за годину-двје ни оваквој сунца неће вице бити!

ИЛИЈА ЛАКУШИЋ

МАЛА НОЋНА ЛИРИКА

ЊЕГОШ / ПРЧАЊ / ЉЕТОВАЊЕ

*Кад год дођем у Прчањ и изађем на мол,
из даљине прилази вал да ми саопшћии бол.*

*Овдје је Владика, каже, сјекао водене сѣрује,
иа кад се воздигне сунце, вода помисли: Ту је!*

*Боже, море се сјећа његове шопле дуче
и вјештар доноси причу ноћу, кад југо пуше.*

*А ја сједим на молу и гледам младе моме
како проносе шлош и кругле прси, дабоме.*

*Гле, рибе у дубини љескају се у јашу
и њицу у води свјетлости од Бога дашу.*

*А кад се Сунце преда и примакне се риви,
шад Ноћ скупља вијека у свакој кући оживи.*

ХВАЛА СТАРИМ ГРЦИМА

*Хвала Сшарим Грцима на Ашени и Сшарши,
има се шша вољеши на геозграфској карши.*

*Хвала великом Зевсу који бо̀гове сазда
да режу вино̀граде, да вина има вазда.*

*Хвала Периклу и хвала ѓрчкој власи́и
ши́о мудра бјеџе да заи́сује си́раси́и.*

*Хвала Хомеру моћном на ријечима сјаја
ши́о роди своју свјеи́лоси́и у ноћима без краја.*

*Хвала Плаи́ону мудрому и његовим ђацима,
ши́о су и́сали и́лоче и украсили знацима.*

*Хвала и Александру, млађем мачевом браи́у,
ши́о је и́јевао Грчку јаџући на свом хаи́у.*

*Хвала Икару младом, хвала и́рју и воску
који су сањали и́са и носили му коску.*

*Нека је хвала Фили́иду, великом ѓрчком сину,
који је и́обиједио себе да си́аси домовину.*

*Хвала јоџ Промеи́еју који је љубио ваи́ру,
ѓријао земљодјелца и ѓлумца у шеаи́ру.*

*Хвала и оној Саи́фо, која је љубила сеје,
а мени дала жену да ми се Грчка смеје.*

КАДА СЕ ПЈЕСМА СЛОЖИ

*Свијеи́ је и́ун мои́ива и једем се изнуи́ра,
ал како си́оје си́вари, чекаћу боље сјуи́ра.*

*Можда ћу би́и јачи, када одмори дуџа,
но сад је мно̀го јачи онај који је куџа.*

*Гле: Ја се, и́иак, борим и бијем и́еџку би́ику,
лакџе би било и́лакаи́и у мом ужии́ку.*

*А кад се и́јесма сложи, и́ад и́о њој и́ада и́ама,
и ја је сјеи́но ѓледам како оси́аје сама.*

ВИНСКА МУХА

Некад сам и ја љубио кристалне чаше на сивољу,
имао своју драгану, и ноћ, и винску школу.

Каикад би маестро узео виолину, циједио сируне у мене,
многе сам шада пререо сивари, многе су пререле мене.

Ко зна куд је несјао живој, живоја вредан,
безброј је сјенки на мене јало, а ја сам био један.

Та прича никад није исрочана до краја,
само је винска муха, на дну чаше, љуљала враја раја.

ЦВЕТ ЗА ТЕБЕ

Често је живој, гост, био само хијање,
ја је сваки мој цвет био крајко хијање.

Ти би причом преринула и смецила се цвећу,
а то је значило: Хоћу, није да нећу.

Поћом би ушли у собу засирину свилом и јлицом,
а на прозору лутка јанани лим под клицом.

Па сам љубио шада све цито се љуби на жени
и ти си љубила сирасно све цито се љуби на мени.

Колико пројосмо светиа, земаља и васељене,
не би шаковога кушка за тебе и за мене.

И сад се је л' да, сећаш: кица је сву ноћ лила,
а ти си описивала јлажу на којој ниси била.

Врео си видела јесак, сунце на небу цело
окренуто је шако да греје твоје шело.

ЛОНАЦ

Гледао сам чуда – и градове и села...
мрава, змију, ичелу... добра и зла дјела.

На широком пољу гледах све и сваког,
како слаби цичи у зубима јаког...

ал' просио не сјавам јер ме ноћу ишципи
онај тврди лонац шито на вапори ишципи

и вода у лонцу шито на огњу зори
сама себе мучи да лонац ошвори.

Мени се све чини да у врелој јари
вода иражи ријеч да јјесму ошвари.

КОСОВКА ДЈЕВОЈКА

Иде писмо са оца на сина,
душо моја, хиљаду година.

Нико није носио крчаге
као шито су руке моје драге.

Нико иако са водом и вином
није бдио над Оцем и Сином.

Нико иако са јарчећом круха
не зашоми ијајну Свећоћ духа.

Нико иако из самрћних рана
не изнесе душу свог драгана.

Само она, бежећи од хајке,
домогла се иућа Боћомајке.

Па је иамо куд је узлећела
њена душа с његовом занела.

Сад на небу, где су наца деца,
за ручицу држи малог свеца.

ЧАСОВИ ЧИТАЊА

Чит^иао сам к^ни^ге, махом уз сви^јећу
и ^зледао слова како узли^јећу.

Библију сам давно скинуо с ^павана,
а ост^але к^ни^ге донио извана.

Буквар сам на с^полу ^подвлачио ^прс^том
и чуо ^шум слова, ^пи^шцину ^под крс^том.

Чуо сам кроз ^прозор ^први лей^ет ^пи^шце,
а из радне свеске цврку^ти ^ћирилице.

Колијевку ^пам^тим ^по д^је^ти^њем ^плачу,
^по^шом оне ^приче ^по о^гњу и мачу.

Чит^иао сам басне, е^пику и бајке,
слу^шао с^тихове као мале мајке.

А љубавне ^пјесме чит^иао сам с реда,
^здјекад коју љубио кад нико не ^зледа.

Чит^иао Ничеа, не^шт^о мање Сар^тра,
^пр^ачарио ^прозу, ^шт^а ко у њој см^ат^ра.

Млад сам Јесењина, а ост^але ^по^шом,
^упознао м^рт^ве са својим живо^шом.

И сада се сјећам кад је са ^полице
њено недос^тижно засијало лице.

Па је ^па Јелена, које није било,
љ^ет^це од свих жена сјела ми у крило.

Тад би око вра^та рукама обема
за^грлила мене за^што ^шт^о ме нема.

Већ биј^аце ^пу^зу у срце зарила,
а ^по^шом умрла и м^рт^ва с^парила.

Толико сам ђуиша сишцао на море
да ђољубим ђлажу, мјесеџ и ђоноре.

Па сам се ђишцао све до ђрве зоре:
Боже, шцђша ђо шцуми, небо или море?

Још се сјећам оне ђлеђене сђолице
са које ме ђено ођчинило лице.

Била је ђо вече хладнођ совињона,
Бођа дивље лозе из кођ расђе она.

Па смо мјесечину и ђрехове своје
сабили у флашце сђворене за двоје.

И хиђнули бође ђоре у звијезде
ђдје ће нађе душе једном да одјезде.

Марђине сам чишцао и шексђове са сђране,
сђаре добре књиђе и књиђе шђакозване.

Фуснође на крају шексђа, нађисане сђђно,
ђређисао сам круђно, ђређворио у биђно.

Нема ријечи коју сам икад чишцао
да је нијесам хранио и за слова ђишцао.

И свако ђисмо које је хиђјело да живи
заливао сам водом дубоко у архиви.

Ођкад сам свеђо слово лио од жуђђођ воска
на мене су режали, као да сам коска.

Мнође сам књиђе чишцао и носио у шцколу,
само младођ Њеђђа држао на радном сђолу.

Многе су мене књиге гледале са полице,
а да им нијесам никад устао са столице.

Било је књига и књига чије сам сиране лисао,
но мало поилих ријечи на које сам присао.

Само за вјечну књигу која ме у сну вида
узнем оциро длијето и вадим је из зида.

Чисао сам сунце, облак, небо, кишу,
јуитарње моливе цито у свецу дицу.

Чисао два Петра, са Цетиња оба,
палио свијећу између два гроба.

Гле сваку је књигу Боџ са њима пис'о,
а ја сам чисао... јео... пио... дис'о...

Али нове књиге, на свијећу хуле
и смишљају слова која ваиру иуле.

Ма сви добро знају, восак је од ичеле,
ал' није од ичеле, одмах поиом веле.

Но ја нецио мислим нема поџа вјетра
који дува иако да угаси Петра.

СУНЧИЦА ДЕНИЋ

ЦАВИН ТРОПАР (Причање Цаве Љушке)

Шта све човеку не донесе време?

Промени те оно из корена. Наметне ти или те само упути у неке ситуације и неке људе, а после се данима питамо зашто не спавамо, све чудећи се или преживљавајући та чуда.

Када сам ја одлазила из Косова Поља, после продаје куће и после свих оних мука, имала сам две представе о мом будућем животу, боље рећи о нашим животима. Кроз исто су пролазила моја деца, мој муж, а, бога ми, и многи које знам и које не знам.

Прво: онога дана када сам се са душом одвајала напустивши моју кућу коју сам са муком градила, па комшилук, па цео тај простор у Ливадском насељу око Приштине, па њиве до Угљара где смо имали безброј краћих путева и путинки како бисмо скраћивали време. Некад стигнемо за петнаест минута. Некад и мање. Ту око Приштине ја сам провела свој век, ево, педесет година пуних, од рођења. Мислила сам да ћу ту и да умрем. Зато, када сам одлазила са Косова ишла сам споро: чекала сам да ме погоди та стрела, да Господ неће да дозволи да ме преселе далеко од овог парчета неба које познајем као што моје очи познајем. Но, не даде ми се! Скаменило се срце, па ћути, а ја као да изгубих и глас и вид и слух, и било какву жељу, била сам пресељена око Ниша. Могли су да ме одведу у Тунгузију, све ми је било једно. Откинуто је било моје биће, силом. То је као да су ми кидали део по део организма, као да су те делове, баш као код оне бабе што издаде Милоша Обилића, разбацали по целом Косову. Тада ју је Милош, кад је сазнао да га је издала, завртео око своје главе, ухвативши је за кике (перчине), бацио у даљине. Знају то сви на Косову да се по њој многа места и називају, од Приштине до Липљана

и Урошевца. И о томе се често говорило. Тамо где је пала глава, село је Главотина, где је пала коса - Косин, нос - Бабин мост, део тела Бабуш, па Бабљак, па Бабин кук... Село Црквена водица је, заправо, црвена водица, крв њена је обележила то место.

Да беше неки Милош па мене да заврти изнад своје главе, да ме растера по Косову, али тако жустро, траг да ми се не зна. Косовци кажу, ни стрв. Трункаца да не остане од мене, а не да ме још и славе.

Друга ме је идеја окупирали само неколико дана по одласку.

Слике враћања стално су ми надолазиле, и ја сам била као у неком старом филму: вртела сам сама своје дане.

Размишљала сам да сместим породицу, да имају кров над главом, а ја да се вратим, да будем ту где и по мраку знам сваку кућу, двориште, сваку њиву... Жмурећи бих отишла у Угљаре, и то оним најкраћим путем, путинком, преко њива, да изађем на школу. (Сада нема више између Косова Поља и Угљара путинки, као што нема ни њива. Сада је све то насеље богатих или неких других Албанаца, да не кажем Шиптара. Ми их тако зовемо, као што и они себе тако називају.) Жмурећи бих прешла преко моста, отворила моју капију, чак и да су ми очи завезане црном марамом. И усред мркле ноћи сналазим се као у подне. Мој се живот био ту завртео: Угљаре – Косово Поље – Приштина... За мене није било важно што ни три града у Србији нисам видела. Нисам патила због тога, нити ми је недостајало! Мој свет, моје планине и језера, моје море, моја путовања, доживљаји и радости, били су на тој релацији: Угљаре, Косово Поље, Приштина. Многи ме нису разумели због тога. Неки су терали спрдњу са мном. Као да Бегове ливаде и она Грмијина робна кућа могу да замене разне светле градове, разне раскоши и уживања! А за мене је, када сам почела да радим у робној кући, свет био на длану. Она у центру Приштине, преко пута Позоришта, усред најлуксузнијих зграда и продавница, корзоа... Милина! Зграда огромна, са оним шкр-гама споља, како су их звали, најмодернија чини ми се у целом граду. У целој земљи, тада великој Југославији. Сваки главни или већи град имао је такве робне куће. Биле су као скупштине, као извршна већа, као академије. Ја сам скоро увек радила на доњем спрату, одакле и почињу покретне степенице. Чинило ми се да је то мој пут у свемир. Људи као реке: једни се пењу, други силазе, само се мењају лица. Много сам волела да се возим њима, па кад год нема гужве, измислим неку обавезу да одем до горњих спратова. Све као нешто треба да завршим. Навозам се сваки дан по неколико пута. Виђала сам и моје школске другарице и другове који су то исто радили. Колико пута сам видела и моје Угљарчане,

нарочито оне млађе. Старији се нису усуђивали да се попну или сиђу тим степеницама. Ни моја мајка није смела, плашила се да је негде не сустигне степеник, да је не уштине, не искида ногу, како је говорила.

То што кажем да нисам много ишла ни путовала не значи да околна места нисам познавала! Напротив! Скоро све градове и вароши на Косову ја сам видела. Нека места и по неколико пута. Највише сам ишла у Липљан и Урошевац. Тамо смо куповали гоблене да веземо, и некакав ситан сунђер за јастуке и јастучиће. У моди је било да се перје замењује тим сунђером. Извеземо јастучнице, оперемо, уштиркамо, па напунимо по неколико комада. Волела сам да китим кревет. Било је много непотребних јастука, али волим да отворим прозоре и избацитим лепе јастуке да се луфтирају. То је за мене била као нека изложба. Неко има слике, неко књиге, ја то што сам везла, хеклала, плела... Моји су гоблени били за пример многима.

Ишла сам у Обилић, Вучитрн, Митровицу (тада је била Титова, мада су моји Угљарчани стално говорили да је Косовска). Ишла сам у Пећ, Гњилане... За мене је најлепши град ипак био Призрен. Чинило ми се да на свету нема лепшег места. А то је био и први град где смо били на екскурзији у основној школи. Тај догађај никада не могу да заборавим! Још ми је пред очима онај камени мост и река Бистрица. Ја и данас мислим да је призренска Бистрица најбистрија река на свету. Чиста ко суза. Огледаш се и видиш свој поглед, а пијеш воду као са царске чесме... Памтим цркве и црквишта по Призрену и мислим да је то што је тамо право Божје чудо. То нема нигде, сигурна сам! Нарочито ми се допала црква Богородица Љевишка, у центру је Призрена, и Богословија. Увек ме је занимало како изгледа школа оних који се спремају за свештенике и монахе. О тој школи стално су причали стари људи из села, као што је стално и мој деда спомињао. (У последњих десетак година до данас, када овако пропада Косово, спалили су и Богословију и Богородицу Љевишку, као што су спалили многе цркве и црквишта, школе и куће, дућане и кафане.)

А та Богородица Љевишка!!!

Још ми је пред очима дан када сам први пут ушла унутра, има можда преко четрдесет година. Црква ко вила! Неки нам човек прича о њој: кад је изграђена, ко ју је градио, шта значи леви зид, десни... Нисам могла све да упамтим, колико због његовог причања, толико и због оноликих питања које је моја другарица Цоца постављала. Те шта је ово, шта је оно, шта значи ова звезда, шта овај круг... Везала се за једну фреску код Богородичиних врата, па никако да се одвоји. И учитељ и онај човек што су

нам објашњавали, трудили су се да јој кажу шта та слика значи, а она све незадовољна. Питала је за неко жезло које светли анђелу као зраци сунца, шта ли је, а човек каже, то сам баш тако чула, јер ми је то сто година у ушима: *ѿо је ѿерсонификација истиине*. Подсећало ме је на сунце које деца сликају, где жути зраци на све стране околу, светле. „Зашто персонификација истине”, пита она оног човека, а он јој каже да је још мала да све то схвати. Али, ипак се потрудио да каже онако како бисмо и ми разумели: *ѿо је ѿежња човека да се ѿросвейли, да обасја, да сија као сунце. То је, како је рекао, када је човек ѿолико добар и чисти да би се својом чистиоѿом могао ѿоказати самом сунцу. А, ѿоказати се сунцу, истио је щито и ѿоказати се Богу*. И све тако... Нешто сам разумела, нешто нисам. Толико сам упамтила.

После, када смо у школи учили стилске фигуре, наслућивала сам како би могло да се протумачи оно у Призрену.

И данас знам која је дефиниција за персонификацију. То ти је када неживо оживљаваш. Када све добија лик човека. Може да добије и лик Бога. Баш тако мислим да је онда речено када је објашњавао фреску.

Ето, та се мисао мени вуче од првог путовања по Косову, од првог упознавања ширег Косова! Пре ће бити Метохије, јер је Призрен и све оно што смо тада видели у Метохији. То је за мене било једно. И сада је то за мене једно. Ја стално говорим Косово, као што тако говоре и моји.

Мисао о оној фресци вуче се мени још од ђачке екскурзије до данас. Пре неку годину, када је Љевишка онако тужно и тешко горела, мени је пред очима све био онај анђеос са својим сунцем како лебди над црквом, а као да сам чула како са зидова пиште и јецају остале слике, ликови и лица, свеједно јесу ли са ореолом или не. Од тада до данашњег дана питам се шта је са њом, и има ли наде да још једанпут тамо одем? Чини ми се када бих могла да још једном видим цркву у Призрену и ону фреску, не би ми овако без престанка лебдела и носила ме тамо и овамо око моје главе и око моје куће. Можда је она друкчије и изгледала но што сам ја замишљала!

Рекох, тешко сам путовала.

Ми смо Старокосовци некако затворени, нисмо ни имали родбину ван Косова. А ту око Приштине, није било места где нисмо имали неког од својте. Имали смо у Грачаници, Бресју, Лапљем Селу, Радеву, Скуланеву, Ливађу, Племетини, Кузмину, Преоцу и Чаглавици... Не могу да набројим сва та села где нам је била родбина, где су нам били кумови и пријатељи. У Девет Југовића и Брници имали смо неку тетку, у Матичану, Слатини, тамо код

аеродрома, Помазатину, Врелу... У Становцу, Сибовцу, Неродимљу, Старом Грацком... све до Дренице и Србице. Тамо у Метохији нисмо имали род, осим у Кијеву код Клине. А једна моја другарица из основне школе била је родом из Црколеза. Чудни су ми били називи тих села око Истока и Србице, све до Пећи! Ова наша села, чак до Дечана и Призрена, преко Брезовице, некако су питомија. Више сам их волела. Већа је то била сиротиња, али ми је више све то личило на право Косово. Села затворена, људи ћутљиви, вазда као да су тужни. Ја тако замишљам праве Косовце: ту су кад су потребни, а кад нису, повуку се у своју тишину, да не сметају.

Највише бисмо се радовали сабору у Бресју, Лапљем Селу и Грачаници, то јест: Светој Катарини, Светој Петки и Великој Госпојини. Ја сам волела да одем од јутра на те вашаре како бих била на Литургији, али сам ретко кад налазила друштво. Сви су више волели да тамо буду по подне, када има доста света, када је добра забава, музика, трговина... свашта... Најчешће ми је друштво правио мој најмлађи брат; он је увек био ту када би неком била потребна каква год услуга. Од тих дана мени остаде нека топлина када чујем појање у цркви.

После основне школе све сам мање ишла на те и такве скупове. Сметала ми је гужва, а и нисам налазила задовољство међу многима који припадају мојој генерацији. Тек после, када ми се дете разболе, ишла сам редовно где сам стигла, чини ми се у сваку цркву и црквиште, чистила сам кад год би ми се указала могућност, брисала сам под и иконе. Често сам молила свештенике да ми дозволе да то урадим. Уживала сам, захваљујући се Господу што ме је удостојио да се толико приближим светињама. И сада, без обзира што ми је, Богу хвала, све живо и здраво, то чиним. Чистим и запевам. И код куће певам те песме. Нарочито кад сам сама. Тада викнем све по реду, па целу Литургију одслужим.

Убрзо после Трговачке школе запослила сам се у ту Грмијину приштинску робну кућу. Ја сам говорила *моју робну кућу* која ми је после постала све: мој свет, моји планови, идеали, моја школа...

Ове године први пут сам била у Угљару од када смо отишли са Косова. Нисам имала срца да одем или (дођем) тамо, а да не прођем поред моје куће у Косовом Пољу, кроз моју улицу. Рекли су ми да ту више нема никога од наших и да није баш добро да се вртимо око насеља. Може неки комшија Албанац да ме позна, па нити ми је да се јавим, нити да заплачем, нити да побегнем. Све сам избегавала да идем, јер ја нисам ни била сигурна могу ли то да преживим или не. Отишла сам неколико дана пре Светог Илије, а планирала сам да седим до Свете Петке, до половине

августа. Тако ћу, рачунам, да одем до Бресја и Лапљега Села, да се видим са многима са којима се од одласка нисам видела. Многи су поумирали ових година. Кажу ми моји да се то дешава старијима пре него што ће кренути са Косова. Уђуте тако, па нестану. Ја све мислим да се они тако предају смрти, само да се не изместе. А пометња се осећа сваким даном од те 99-те године. И увек ће се Косовци сложити: није најтеже нама било у току бомбардовања, већ после. Тада су почела киднаповања (да не говорим о годинама пре бомбардовања, пре рата), паљења кућа и цркава, рушење и минирање гробаља... Убиства и напади дешавају се и сада. Знам многе које су убили. Знам а ћутим, не причам о томе да не распирујем тугу и, не дај Боже, мржњу, мада често кунем.

Страх је најсталније осећање ових мојих Косоваца. Са свих страна несигурност и претња. Ко год је имао чиме нешто да купи, тај је то и урадио. Децу да ослободи беде. Док сам тамо била више није било струје но што је било. Тако и иначе. Нити знаш када ће бити струје и колико се можеш поуздати у њу, ручак да скуваш, да опереш... Иста је ствар и са водом. А тек са телефони-ма!!! Мислим да то нема нигде у белом свету: немаш сигнал ни за ове мреже европске, већ нешто за што ти треба читаво богатство. Фиксне су телефоне искључили још пре неколико година. Као дивљаци. Нити можеш да се чујеш са својима, нити да завршиш нај-нужније послове. Ја мислим да је велики притисак за исељавање управо телефон. Да бих се јавила својима у Ниш, морала сам неколико пута тих дана да одем до Грачанице. А ноћи? Оне су ми биле посебна мора. Мркли мрак. Ужас живи! Пси на све стране лају. И то не лају како пси лају када нешто осете, наговештавају, већ завијају или унезверено се трзају, ланце би да покидају од неког узнемирења. Као да је и њима све то велики терет и страх, те су желели да буду ближе укућанима, да се склоне и они.

Увече се из мог дворишта види како Приштина сија. Сија као да је сва у злату и кристалу. Свега неколико километара је од моје куће до центра, а као да си на другој планети, у неком од бивших или будућих векова, толико је недостижна. Сваке ноћи преседим поред прозора у мраку, као да служим свечерња бденија. Била су то за мене велика косовска бденија. Ноћ је била део велике косовске стрепње. Нисам могла ока да склопим, а браћи сам рекла да имам несаницу. Нисам им спомињала страх и тугу како их не бих секирала више. А и да им не додајем на њихову муку и тај мој немир. Браћа и њихова деца су се колико-толико навикла на такво стање. И у Угљару видим, народ легне и устане као да је све време био у самом рају. Или као заклани, сачувај ме Боже! Ја једва чекам јутро. Све ми се чини да нека друга сила влада када сване,

када огреје сунце или се развиди. Све ми се чини да је дан на нашој страни. Као да је ту да заштити немоћне. Мада, наши стари су говорили да је благословена ноћ, сакрије сиротињу и ружне. Нажалост, болесне и тужне не може да сакрије ни дан нити ноћ.

Али, за овакве као што сам ја, изазов вреба на сваком кораку. Ни до капије дворишне не могу да одем а да не изазовем нешто, или ми се то пошаље као кушање. Тако од вајкада. И кад сам била мала, и ево, када сам као сад, око пола века, за неке у зрелим, за неке у старијим годинама.

Ове године на Светог Илију, дан који сам чекала одавно, одох у Бресје. Ту је црква Св. Катарина близу, те као да сам у Угљару. Та два наша села одавно су спојена; само што сада Бресје више не живи нашим животом, опустошило је, без наших људи. То нема везе са зградама и свим оним што се за последњих десет година изградило! Не! И Приштина се спојила са Косовим Пољем, Чаглавицом и Ајвалијом, све зграда до зграда. Све су то нове и лепе зграде, светле фасаде, уређено около, велике трговине и друго нешто. Да није тако настајало, било би од лепоте да човек погледа. Овако, ко зна колико душа у току дана заплаче због тога што су остале без својих кућа, свога имања, свога места, свога сна и своје среће! Нису поклањали, не сме човек да се греши! Али, када га на силу продаш, теже ти је но да си га поклонιο. Ко зна како се Албанци осећају! Поносни су, види им се. О њима нека Господ суди!

У Бресју нема оног народа од пре бомбардовања и прогона; нема богатих и угледних Максимовића, Лазића, Маринковића... Нема оних комшија и познаника. Чак су и Богујевци, поштена и угледна албанска породица која је од вајкада била у добрим односима са Србима, нешто променили лик и нарав. Старих нема, а ови млађи су као и сваки носиоци садашњих идеја и политике. Променили су се; немају потребу да се са неким од старијих комшија виде. Не кажем! Могуће је да им није пријатно! Терет се носи и када си у праву, и када ниси у праву!

Оно што ме је зачудило и задивило је то што сам видела да није све толико пропало. Макар по мојим мерилима. Овогодишњи кум на слави био је младић родом из Кузмина, поред Косовог Поља, који од 99-те живи у Београду. Око тридесет година има, ако не и мање. Тада је у оном првом налету отишао, као и остали запослени у фирми. Тих дана почео је да ради као механичар. Одмах потом се оженио. А данас је, са четвртим, тек рођеним дететом био домаћин славе. Ја сам га виђала као сасвим малог. Мајка му је из Угљара, од чича Михајлових, од моје другарице Цеце рођена сестра. Жена му из Скуланева, млада, млађа од њега,

а већ мајка по четврти пут. Живе негде на Бањици у кампу са још двадесетак породица са Косова. Педесетак њих живи сложно, као у некадашњој комуни, делећи добро и зло. Шта ли су све прошли док нису тога дана дошли у Бресје и донели колач за који су се пријавили годину дана раније? Ко је могао да поверује да ће због барикада и протеста на Јарињу и Брњаку да се направе оволики проблеми? То је било баш оног дана када је блокада била скоро потпуна, па су се ломили неким споредним, шумским путевима. Деца мала, жена породиља, још бледа и исцрпљена од не тако лаког порођаја и последица након тога!!! Причао је после да уз пут није чуо један дечји глас; можда су деца спавала, мада ће пре бити да су, од страха, ћутала, правећи се да спавају. Цео онај народ у цркви и око ње дивео се оваквом подвигу младог човека, овој великој вољи. Ја сам, да бих се некако укључила у ову косовску светоилијинску жртву, уз дозволу свештеника, док је делио нафору отпевала песму – тропар који сам пре неку годину научила од патријарха Павла. То сам чинила да свечаности којој је тај млади кум и домаћин приредио дам свој допринос. И не само због дана када је приносио тзв. кољиво, већ и због свега што сам у кући његове мајке и његовог деде Михаила видела, сазнавала, дружећи се са његовом тетком Цоцом.

Дирнула их је моја песма, па су ме позвали да још једном, за трpezом, отпевам тропар.

Као да су ми се небеса отворила!

Ето зашто сам оволико пропатила, не долазећи годинама!

Због тога што је код мене граница од задовољства, обавезе и потребе мала, а ризик је увек присутан, како не бих ушла у моју, многима знану тишину и самоћу које су сличне умирању. Ја се овим нити поносим, нити склањам, већ мислим да сам свесна своје пролазности и пролазности свих нас, без обзира што, можда, делује као опште позната ствар, или знано место.

Ето зашто сматрам да је овај тренутак мене чекао да се вратим!

Нисам ништа важно учинила!

Нисам ослободила Косово!

Нисам вратила у живот оне који су овај свет напустили!

Ја сам овде само отпевала једну песму за коју и није место на саборима и свадбама, на великим весељима!

Отпевала сам је као моје јављање да сам жива, а и као наше јављање да постојимо. Да нас сам Господ гледа. Али, оно што сам хтела тиме није само потврда тог сувог живота, већ потреба за пуноћом за којом трагам. Ваљда ништа ново нећу рећи ако кажем да сам због оваквог мог става и осећања често заобилажена,

често схватана као ниже биће и као мимо света да сам. То за мене нити је ново, а нити ми смета! Нити ме дисквалификује, како ми кажу моја деца. Напротив! То ме је за све ове моје године склањало од озбиљних тумачења и прихватања! Тиме сам, могу да кажем, привилегована! Готово да сам заштићена. И зато сам слободна као птица на грани. Некад и несвесно, наравно. Чешће несвесно.

Дан уочи повратка у Ниш, изашла сам са братом Браниславом у поље. Хтела сам и њиве да обиђем, да се и тако, ако је могуће, поздравим, на неки начин опростим са досадашњим памћењем и сећањем... Да се ослободим... Да олакшам... Ишли смо путем према Преоцу, па смо код Ветерника скренули лево, према Крстинама. Знала сам тај пут без грешке, иако се доста тога на терену променило. Неке су се парцеле увећале, јер су поједини Албанци приликом куповине српских имања водили рачуна да укрупне посед. Овамо према Добреву, мало се шта променило. Ту је село остало такво какво је било, нико од Албанаца нити је продао своју њиву, нити купио комшијску. Зачудило ме је како су све добро обрађене, чак су неке на којима је била засејана пшеница већ биле узоране, спремне за јесењу сетву. Ту на Ветернику где смо се попели, највиша је тачка у склопу косовопољске равнице. Одатле се боље виде многа места, нарочито Косово Поље. (Што нисам видела голим оком, видела сам двогледом.) Уз пут сам сликала и снимала све што ми се учинило занимљивим или што би мојој деци било занимљиво: бразде, кртичњаке, мраве и бубе, осушену траву и по неки свеж цвет, усамљен у овој врућини, неки камен који је сличан грумену руде, парче глине, тек по неку краву на паши. (О томе нисам ни речи рекла, а то ми је још једно болно сазнање. Нема стоке! Само неколицина у Угљару имају стоку, краве, пре свега, јер је питање паше исто питање слободе. Опустеле су њиве изарасле у коров, управо због страха и несигурности. Ко је још толико храбар или луд да иде „под нож” како се каже? Зато је права реткост да се неко племенито говече нађе ван штале, на пашњацима.)

Сликала сам путеве који воде према Добреву, Преоцу и Чаглавици. Сликала сам и ону УМНИК-ову осматрачницу, мада са зебњом да ме неко не примети.

Највише сам се усредсредила на Косово Поље, подешавајући апарат да крупније види, а трагајући најпре за мојом улицом. У једном тренутку видела сам моје Ливадско насеље, моју кућу. Иако нисам баш била сигурна, све ми је говорило да је то она. Много се тога променило, и ја сам између тих нових кућа и зграда ипак препознала терасе. На мојој су кући терасе биле свуда

около. Ја стално причам о цвећу и мојим лепим терасама којих више нигде нема.

Оно због чега сам све ово изрекла, односи се на те снимке.

Радовала сам се да ћу деци да покажем како је, ипак, све на свом месту, да је кућа ту где је била, да је нови газда није срушио, нити је шта битно променио, као што се дешавало у многим сличним приликама.

Вративши се у Ниш, показала сам снимак самог нашег насеља и куће, знајући да то моју децу највише занима (или то због мене они показују интересовање, не знам), а они, занемели пред сликом. На многим, готово на свим снимцима који би требало да покажу нашу улицу и кућу, појављивало се само небо и бела птица преко целог екрана. Тако на неколико снимака: чисто небо и велика бела птица преко екрана. Птица налик на галеба, лабуда, већег голуба... А док сам снимала, нисам никакву птицу видела. Никакву! Ни мува ми није била пред очима. Ничег није било.

И док су моји укућани нагађали која би то птица могла бити, ја сам, као да сам слушала речи оног клисара из Призрена, изговорила: *То је персонификација истине!*

Најпре су се грохотом смејали мојој небулози, а потом су сви занемели.

Занемели су сви!

За њих је непознат такав мој речник, нејасан мој тон, мој акценат... Да се не уплаше мога бунцања или моје, не дај Боже, шизофреније, објаснила сам им шта сам рекла, речима: *Персонификација истине вам је када се добија неки лик: људски или божји, свеједно!*

Одох у другу собу и тихо запевах онај тропар који је моја педесетгодишња пратиља. Моја судбина. Моја истина.

Једно знам: најчешће ојачамо тамо где смо најслабији.

КАТРИН ШМИТ

ЧЕТИРИ ПЕСМЕ

СЛИКА РИЈЕКЕ С АНЂЕЛОМ

*један иџибан анђео узбурља иџиреју
она до кољена иџече у ѓрад иџени
масни су иџацови смрђу оџогањени
и бацају сјенке иџо иџојолском иџајерју*

*како анђела иџибасмо знано је јоџ мени
на дрво и сџиварање мирисао и смијао
се јер нас је боџ из моновица чувао
иџај боџ нијемаца и иџоњемчених*

* Моновиц (Monowitz) – нацистички концлагор у непосредној близини и вези са Аушвицом. (Прим. прев.)

ПРУСКО АЛПСКИ

*дођи на сам врх, carola!
кућу ко у земљи рођења иџрави
заврџиће са иџонудама
иџоџиџеђивачи рукава коџурави*

*никада ниси кнедлице јела
само си у иџарку хранила џолубе
иџи свираџ када оброџи дођу
кромџири се у свјежем сиру џубе*

никад ти ризи не омириса
само си појсдам ноћу преснила
између исјочних косију
исјочну себи дјецу првила

јузи под срећковићем, carola!
не сјавај од тог јако ужурбано
дивље улази зајад у кревет
carola di ossi, come on!

ПОГЛЕДАЊЕ НАПОЉЕ

равна се: полови на сјевер усмјерени,
кречњак дијели вечерњу републику.
тихо убијају оне што још су завјерени
и враћају њиховом тијесном крајолику.

расвјетљава се: добри пријатељи вребају
још иза сваког туђинскога лица
у ком два турскимеднаока жмиркају.
(ти миришеш већ дуго ко европа сва.)

важе се: ко лаган бјеше, начини се тежи
поруџа је чиста ко земни крај очишћени.
ког овдје можда на кај згоди, не тражи
учишћеља; ко лице носи, незнан се начини.

дужан си: лаћац што ми треба да платимо
и носиш свој венцилајор гдје није скучен.
али ваздух од којеж хоћемо да живимо
сад је сасвим миран јер си непоручен.

ОТПАДНИЧКО НАГАЂАЊЕ

бабура тејева гдје рачвају се канали
ја парче сам пра са свјетла што гори
сипушам се кроз цијев у лавиринт буба
пошто горе осјарјела љубав збори

овдје доље њреко њога њала је њама
у средини све вријеме осњаје зањворено
овдје је добар њлас сасвим изњубило
ња звучи ко њњо вречи маче њрехлађено

у сливничким водама ѓрозница бабура
њрелази у бол њамних живоњињица
добро оњврдила лађам се крѓкања оклоња
кад изѓубљена се нађем усред ѓкриѓца

Превео с немачког
Сѓеван Тонѓић

ЕТЕЛА ФАРКАШОВА

БАШТА

САМОЋА СТРУНА

*п̄рихваӣац̄ самоћу
која не жели
никакво̄ сведока
(по̄гледи с̄поља
били би јој само
ш̄ерей̄),
о̄ӣисци осећања
ш̄ад љубе
било какав значај
(наружене,
на п̄имер, ш̄ућим п̄исус̄ӣвом:
неис̄инӣӣе)...
самоћа с̄ируна
(можда једнако велика
као осама људала,
које је ӯправо узле̄ило
с̄ирасним покре̄ӣом
у чежњи за слободом?)...
...звук за ш̄рен
још у њој ш̄ре̄ери,
у нес̄варној с̄ирили
зри
до без̄ласја*

ИСПРЕД ТЕКСТА, У ТЕКСТУ

бацџӣа,
која ми је једном
коракнула у шексџӣ
више никад неће биџӣи
изворна
речима неџакнуџӣа
џрадина
(с несмањеним значајем)
џроменљивих боја,
мириса и облика,
у сваком џрену дана
макар мало друџачија)...

уџкана у шексџӣ:
реквизиџеџӣ доџађаја,
можда и доџадјај сам џо себи
(у очима нарасџӣа усџомена,
узалуд џраџам за џравим џраџовима
оне џредџексџуалне бацџӣе)

У МЕЉУПРОСТОРУ

једне ноџи
сањала сам џесму,
која ме је џисала
веома лако
с разиџраноџӣћу
радозналоџ деџеџӣа

ко је, џак, био џај,
џӣо је сџворио саму џесму,
у каквом меџуџросџӣору
сам била ја?

БАШТА, САСВИМ ОБИЧНА

нији толико у разговорима...
... премоно сам о њој писала
(као да ми је и она сама
желела тихо уклизити у текстове)
покаикад ме обузима сиреиња
да ли ће наца предтекстуална бација
привући пажњу пријатеља и познаника,
који ће у њу ући први пут
или ћу у њиховим очима угледаћи разочарење,
да ово језерце, овај лук сипаре крушке
обавијене до највише гране
грабљивим неситим брцљеном...
... и овај поглед,
о коме сам такође досија пуца...
чак и јеловина и брежуљици
развучени на другој обали реке...

... све је овде, али сасвим ситно,
неупадљиво, сасвим обично
и чини се недостижно
(ове, или било које друге) песме

У ОВОМ ГРАДУ

овај град је мој дом
вице од пола века
удицем његов (мање-вице подноцљив) ваздух,
остављам прагове (све уморнијих) ногу
на његовим булеварима и улицама
(толико пуца већ преименованим),
као да свако време мора донети
осим гусине градње и ново име),
ујркос шоме и многим другим сиварима
волим овај мој град
(у нечему леј, а у нечем наружен...)

... увек изјупра када улазим
у нацу градску самопослугу
и по исейанцима везаним о сипубове

сӣгурно мо̄гу по̄годӣти,
ко̄га ћу данас срес̄и крај ире̄иуних полица
или у реду ис̄ред касе,
го̄ворим себи, где би дрӯде на све̄иу
ӣако не̄ӣио мо̄гло да ми се до̄оди,
овде сам код куће,
у овом гра̄ду,
ра̄ӣрканом (мада дос̄и асимет̄ријски)
по обе обале сиво̄ Дунава

Превели са словачког
Самуел Болдоцки и Вјера Бенкова

ДЕЈАН СИМОНОВИЋ

СТАРАТЕЉ

Запео сам на том питању. Ни дотле није ишло глатко. Било је многих места на којима сам застајкивао, у недоумици. На којима сам се саплитао, мешкољио, мргодио али сам некако ишао даље. Овде, међутим... Ни макац.

Да ми је бар Бики, да ми припомогне. Упитници и обрасци ми не иду од руке, она их попуњава уместо мене. Има чист, разговетан рукопис. Зна шта где треба да стави, како да одговори на ово или оно. Мој рукопис је, напротив, неразмрсив, понекад ни сам не успевам да одгонетнем шта сам најврљао. Има то и својих предности. Спречава непозване да продру тамо где им није место. Предострожна, одбрамбена нечиткост. Бркам рубрике, мучим се с коцкицама, кубури с одговорима. Напросто, нисам рођен за испитанички, формуларски занат. Недостаје ми осећај. То ме доводи у бројне неприлике, лоше бих се провео да није Бики да ме из њих вади.

Бики нема крај мене, ово морам да завршим сам. Како знам и уумем. Можда је требало да је поведем са собом, али се нисам усудио. Могло би то да створи неповољан утисак, да изазове нерасположење према мени. Могли би и да ме нагрде или казне.

Доћи лично, стајало је у позиву. Да ли је, међутим, *лично* значило – без ичије пратње? Или је само значило да нико, па ни Бики, не може да се појави уместо мене? Било је места за различита тумачења, али нисам имао воље да се у то упуштам. Решио сам да се без ичије помоћи суочим са статистиком. Ма колико то застрашујуће било. Нимало лака, али најмање спорна одлука. Избегавам спорове, кад год могу. Овакви позиви би, ипак, морали бити прецизнији. Да тачно знаш шта је дозвољено а шта не.

Нисам човек за тешке одлуке. Препуштам Бики да изабере шта нам је чинити, као што бира шта једемо и шта ко од нас облачи. Тако да је на њој кривица, не на мени, ако нешто пође по злу.

Оловка ми неодлучно лебди над питањем. Враћам је на сто. Грицкам усне. Не, не одустајем. Испунићу своју статистичку обавезу. Као што извршавам и све остале. То је мој начин да државу, и сваку другу напаст, што пре и што безболније скинем с врата. Да се не преганам и не натежем. Зна се како то иде. Прво позив, после позива опомене, после опомена претње, после претњи... Не желим да знам шта стиже после претњи. Урадиш оно што од тебе траже и завршио си своје. Адиос мућаџос. До што каснијег виђења.

Има и оних са супротним приступом. Свака напаст је, сматрају, незајажљива. А држава је најнезајажљивија од свих напаста. Што јој више дајеш, то више захтева. Што јој више попушташ, то те јаче стеже. Што јој ревносније излазиш у сусрет, то те жешће притиска. Попушташ ли јој, навалиће се на тебе свом тежином, неће ти дати да дишеш. Откачиш ли је, кад тад ће јој дојадити да те гања. Зато је најсигурније одбијати све њене захтеве. Или до бесконачности развлачити са њиховим испуњењем.

Нека пробају, немам ништа против. Па како им буде.

„Да помогнем?”

Глас је мек, добронамеран, благонаклон. Припада човеку улубљене браде.

То је мој статистички старатељ. Тако се представио. Додао је и неко име, али сам га пречуо, то ми се редовно догађа приликом упознавања.

До вратију, један са леве, други са десне стране, укипила су се два момка, глатког лица, кликерастих очију. То су били наши помоћници. Није ми речено у чему су помагали, али сам могао да наслутим. Упутник је понеке могао да доведе до свакојаких стања па их је ваљало враћати памети. Понеко би, растројен, можда дошао и у искушење да дигне руку на себе или на, далеко било, свог старатеља.

Просторија је била без прозора. Споља није допирао никакав шум. То је зато да се боље усредсредим, објашњено ми је.

„У недоумици сте? Не устручавајте се. Ретки су они које недоумица мимоиђе. Ту сам да разјасним шта год треба.”

У погледу, у гласу, у држању, у покретима старатељима било је топле, али неумољиве, неодољиве благонаклоности. Биће подршке али не и попуштања. Пружиће ми руку помоћи, али ми неће гледати кроз прсте. Одавде ми нема изласка док не одговорим на сва питања, а пробио сам се тек до трећине позамашног

упитника. Шта су све желели да знају о мени. Треба ли то да ми ласка? Или да ме плаши?

„Наставите слободно даље, па се затим вратите на питање које вас мучи. Можда га, из другог пута, лакше савладате.”

Нисам могао да наставим. Сустигао ме је силан умор. Од помисли на све те одговоре који се од мене очекују. Од несвесног напора којим је уво покушавало да улови звуке на које је навикло. Макар то била и бука саобраћаја. Од напора којим је око настојало да, насрћући на зидове, предочи кретње, облике, боје спољног света.

Опазио је мој умор. Или је тај умор већ предвиђен? Да ли се јавља са статистичком редовношћу.

„Устаните, добро би вам чинило, нисте везани за ту столицу. Прошетајте. Размрдајте се. То ће вам помоћи да прочистите главу, растресете мисли.”

Био је непоколебљиво добронамеран. Лакше бих му се отргло да је грубљи, осорнији. Спутавао ме је, везивао љубазношћу, чвршће него челичним ланцима.

Да прошетам? Где? Од зида до зида? Ја то баш и не бих назвао шетњом. Исте речи не значе свима исто. Иако би требало. Да би се избегли сувишни неспоразуми.

„Нисмо на пољани”, мора да је ухватио мој поглед. „Али нисмо ни толико скучени да човек не би могао да направи пар корака тамо, пар корака овамо.”

Гипким корацима је премерио просторију, да и примером потврди своје речи.

Помоћници нису мрднули. Ни прстом. Ни носом. Ни брадом. Ни трепавицама. Можда им тек у случају потребе, каквом полугом или даљинским управљачем, укључују животне функције. Штедње ради.

„Само се ви опустите, не журимо никуд. Ми овде посао обављамо темељно, не смандрљавамо на брзака.”

Одмерио сам хрпу папира пред собом. Бики би кроз то са лакоћом протрчала. Увежбана је. И обдарена. Док ја...

„Ускоро ће и окрепљење. Да вас ојача. Човек је бодрији када нешто презалогаци. Врати му се снага. Изгладнели испитаник је слабо употребљив. Наша следовања су тачно одмерена. Таман толико да дају додатну енергију а да не омаме варењем. Све је прорачунато у грам, у калорију, у минерал, у витамин. Нема омашке.”

Стао је тик до мене. Спустио ми је руку на раме. Покровитељски. Нагао се над упитник. Поверљиво.

„Смем ли да видим где смо застали?”, готово да је прошапутао.

Како сам могао да га спречим? Једино да га одгурнем. Али би тада двојац на вратима сасвим сигурно оживео. А то не би ваљало по мене.

„То је бар лако”, одскочио је, као обрадован незнатношћу неприлике.

Хм, лако?!

Не бих се сложио. Ко иде у нужник са штоперicom да одмери колико времена проводи у великој, колико у малој нужди? И још да од тога сачини месечни збир? Какве то важности има? И шта се то кога тиче?

„Ви тај одговор заправо знате. Само што га нисте свесни. Без бриге, ту смо да вас расвестимо.”

Лепо. Нисам противан.

„Многа питања на први поглед делују збуњујуће. А збуњујућа су само зато што испитаници још увек нису научили да пажљиво посматрају себе, да изблиза прате своје активности и своје навике. Зашто смо увели статистичку обавезу? Да прикупимо неопходне податке, свакако. Али и из васпитних разлога. Да вас обучимо у самопосматрању. Да вас упутимо како да откријете себе. У свим појединостима.”

Подигао је кажипрст.

„Ви то хоћете!”

Погледао ме је равно у очи.

„Ви то можете!”

У наспрамном зиду, указао се отвор. У отвору два послужавника. Личило је то на лифтове у ресторанима и библиотекама.

Један послужавник је био за мене. Други за старатеља. За помоћнике није било ничега. С правом, нису се трошили па нису имали шта да надокнађују.

У мени је затитрала наклоност, пробудило се уважавање према овдашњем уређењу. Било је ту чврсте мисли и јасног циља.

„Да нешто прегриземо, да нешто гуцнемо. Ваља се. Па да наставимо са новом снагом. Урадићемо то, нема бриге. Уз залагај и гутљај можемо да прозборимо по коју реч. Не може да шкоди. Напротив.”

Прозборисмо. Заправо један. Погађате који.

„Понеки испитаници се нађу у чуду – није им јасно чему ово или оно питање. Разумемо их, иако таква разматрања превазилазе испитаничку надлежност. Њихово је да одговарају, не да се ишчуђавају. Али добро, због тога их нити осуђујемо, нити кажњавамо. Прихватамо људске слабости – оне су статистичка неминовност. Наравно, никаквом чуђењу нема места. Свако питање има свој дубоки смисао, доступан уму обрађивача али не

и испитаника. Понеки нам замерају, има и таквих безумника, да хоћемо да знамо све о сваком. Наравно да хоћемо. А зашто? Питам ја вас – зашто?”

Дакле, походиле су ме очекиване, предвидиве мисли. То ми је сметало. Било је нечег увредљивог у тој предвидивости.

„Из доконе или настране радозналости?”

Спустио сам поглед на послужавник, да старатељ у њему не прочита потврду својих речи.

„Наравно да не. Не покрећу нас тако приземни пориви. Појединац као појединац нас уопште не занима. Јединка је ништа. Трун прашине. Шта с том трунком да започнемо? Постаје нешто тек као статистички податак. Као чињеница која се да обрадити и разврстати. Појединац и није друго до пресек статистичких скупина.”

Храна и пиће чине људе говорљивим. Бар неке људе. Колико је то у постоцима?

Исецкан је на комаде, тај њихов статистички човек. Нисам то рекао старатељу, да га не озлоједим. Питање је и да ли би ме уопште чуо. Очи су му сијале. Опијао се властитим речима, тешко да би се обазирао на туђе. Властите су биле смисао, туђе би биле тек звук.

„Постоје само учесталије и мање учестале статистичке величине. Статистика све обухвата, све ће забележити. Чак и један једини случај. Може да га прогласи занемаривим, то да, али необрадив никада неће бити. Статистици и смрти још нико није утекао. И мозак ради статистички. Прво узима у обзир оне највероватније, дакле, најчешће случајеве. Затим оне ређе. Да би се тек на крају подухватио онога што није уобичајено. Уштеда мисаоне енергије.”

Крајичком ока сам осмотрио помоћнике. Јесу ли макар дисали? Нисам успео да установим.

„Не свиђа вам се да будете статистички пресек?”

Оћутао сам. Најмудрије је не казати ништа када ниси сигуран у последице својих речи.

„Свиђало вам се, не свиђало, то ништа не мења. Субјективни осећај је потпуно неважан. Статистика ради са објективним датостима. Наравно, и субјективни осећај постаје објективна датост ако се статистички обради. У смислу да толико и толико особа осећа то и то, или ово и оно. То се онда претвара у објективну чињеницу која ће се, по потреби, узети у обзир. Или занемарити, већ зависно од циља и околности. Може вам се слободно не допадати, нико вам то не брани, да будете статистички пресек, али то не значи ништа осим да припадате скупини оних којима се то не

допада. Тиме нисте укинули статистику. Само сте исказали свој однос према њој, који се може квантификовати, као и све остало. Све се може избећи. Чак и оно што важи као обавезно. Можете побећи и од војске и од школе, али статистици и смрти, понављам, још нико није умакао.”

Реч по реч, залагај по залагај, гутљај по гутљај, испразнише се послужавници. Али не и залиха старатељевих речи.

„Свака разумна власт узима у обзир значајне статистичке скупине. Од њих зависи њен опстанак. Ако ћемо право, демократија је примењена статистика, и ништа друго. Само што се ми још увек налазимо у незрелој фази демократије па нам требају заступници који тумаче вољу бирача. У развијеној фази, заступници ће бити сувишни, избори излишни. Замениће их статистичка истраживања. Статистички годишњак ће бити алфа и омега државне политике. Воља чињеница ће заменити самовољу појединаца.”

Старатељ је био у заносу.

„Обрадићемо вас до танчина како бисмо уредили ваше животе. На основу мерљивих, поузданих показатеља. На чињеницама ћемо засновати недвосмислену норму. Вековима се нормално од ненормалног одвајало на одокативан, скоро произвољан начин. Установићемо и одступања од норме и начине на које се са одступањима поступа. Задовољићемо ваше потребе уколико су статистички оправдане и осујетити их уколико то нису. Бројке су веома речите. Али не разуме свако њихов језик. За то ипак треба посебна глава.”

А моја сирота глава, шта је са њом? Хоће ли издржати? Или ће се распасти на комадиће? Колико статистичара годишње страда при обављању свог посла? Од руке неке јогунасте статистичке величине, која одбија да буде пребројана, обрађена, разврстана.

„Наравно, увек ће бити незахвалника и незадовољника. Постоји статистички скуп оних који су увек нечим незадовољни. На такве се нећемо обазирати. Сами су себе изопштили.”

Да ми је бар крајичак прозора, да угледам макар крајичак неба, макар крајичак облака.

„Приберите се! Унесите се у себе! Пронађите статистичара који пребива у вама!”

Покушао сам да се приберем. Покушао сам да се унесем. Али у себи ништа нисам нашао. Ваљда сам ван норме. У статистичком погледу изгубљен случај. Страшно је то изустити, страшно помислити. Али и слатко.

Шта ће сад бити? Говорка се да неки нису никада изашли одавде јер се нису пробали до краја упитника. Због унутрашњег отпора. Или због статистичке неспособности.

Да уписујем насумично? Истина, заклео сам се на Статистички годишњак, али заклетва је заклетва а нужда нужда. Ништа корисније у животу од малих лукавстава. Варање је понекад једино оружје слабијих.

Шта ако ме провале? Шушкало се да имају неке провере којима те хватају у лажи. Падаш на противречностима и несагласностима. Кроз сва та питања је немогуће доследно лагати. Негде мораш да се офираш.

Можда се ипак некако и провучем. Ни они нису савршени. Нису имуни ни на превиде, ни на умор.

Шта би Бики на мом месту? Пројурила би кроз ово, весело, чистог срца. Код ње нема неподобних мисли, непожељних намера. Док ја...

Можда су она двојица код врата тек фигуре, које не могу да ми науде? Старатеља бих се ваљда и сам решио. Не бих рекао да је превише снажан. Иако се са занетима никада не зна. Занос их чини јачим. Можда влада некакавим борилачким вештинама? Вероватно је и наоружан. Па и да га савладам, шта даље? Склептаће ме у ходницима. Или ухватити на улици. Није се чуло да је одавде ико утекао необављеног посла.

Не, немам никаквих изгледа.

Погледом се упијам у упитник.

Подухвата ме моћно струјање. Уписујем сате, минуте, секунде.

Избављен сам.

Старатељ ми тронута пружа руку, овлажених, замагљених очију.

Помоћници испуштају једно дуго – ууухххх.

Пронашао сам себе. Јецам од захвалности.

БОЈАН БОГДАНОВИЋ

МИРИС ЛИПЕ

ХЕЛДЕРЛИН

Још колико јуче гледао ме је
Из једног салона за уљешавање
Оних што су мушници од времена
Или боље речено на врхунцу стирасији

Никад нисам такчно схватио
Како он својим равним стилопалима стоји
У нечијој шућој модерној води

Ујркос благим црпама лица
И необоривој чињеници
Својих њежних чеоних косицију
Још је тамо, мудар као сова на грани
Духа чврсто повезано са земљом

НУЖНО РАЗУМИЈЕВАЊЕ

*За боље разумијевање револуције
ваља додати и следеће:*

- 1. Профил брадастог и глагољивог
Маршионца Фидела Касира
Са Кубом у успима и сриу
И националним дресом боје дувана*

2. Берђајева укосо положено̄
 Између свиџака сѣарославјанско̄
 Уз чашу добро̄ само̄зона који се њије
 Само у присусѣву вјечносѣи
3. Мао Се Тунга у природној величини
 Киѣа самоубице са мудрошћу
 Происѣклом из оѣијума скривено̄
 У сјенци расцвијетале прещње
4. И на крају дијаманѣни прсѣен
 И Жирадо лудо̄ ѣјанисѣе Броза
 Бонвивана марке Чивас јѣбача
 У харему парѣијских секретарица

ОД БИБЛИОТЕКЕ ДО ВАТРЕ

Досѣо сам у соѣсѣвено роѣсѣво
 Као онај идиоѣ коме се није ћуѣало
 Иако је имао све ѣѣио друѣи нису
 Сада лаганѣм кораком идем
 Од библиотеке и најѣра̄ до ѣѣи

Преѣознао сам начин
 На који се носи ваѣра
 Правила иѣре су ми јасна
 Иако нема забиљежака о њима
 Поѣѣио је веѣина забрана ѣисана
 Тамо ѣдје их нисмо очекивали
 Заѣио сам одувијек
 Из нагло прѣкинуѣо̄ сна
 Мирисао на свеѣѣеника

Нејасно муцање књиѣа
 Које се ѣада чуло из моје одјеће
 Било је најсличније ѣравославном ѣојању
 Исѣод ѣѣѣке војничке чизме

ЦИЈЕЋЕЊЕ ЈАКОБА БЕМЕА

Рећи ћу ти оно што морац разумјећи
Призивајући ако треба и неке болне слике ујомоћ
Појми музичара чији дух нужно разумеје
Боју звука биљке па чак и неба

Зашим боју лица вољених и оних других
Појом разум који вјешта заворених очију
Пошто зна да проблем није сам дух
Него његова природа

Још нешто морац схватиће
Уз могућности пращињања наравно
Како је сличности ове праслике
Са струјним ударом
Веома забрињавајућа

Јер то најпросто проистиче из срца
Које се одавно и неорециво шецко
Одрекло себе да би колико сујера
Изронило из вајре као мистични
Први Принципиј Јакоба Бемеа

Рећи ћу ти и то како да се обрачунаш
Са бијелим јагњетом у себи
Користећи звона различитих величина
Да би схватила и Дружи Принципиј Јакоба Бемеа
Темељен на сланој води или жудњи рођеној
„из очију Бога у којима је душа
створена од саме вајре”

Знај да је овај Принципиј шецко објашњив
Али ипак угодан језику на коме се
Проговара укусом живога и смрти
Уживајући у том повлашћеном двојству
Присутства као истовремено могуће
Вида заједничког постојања

НЕВЈЕРНИ КИТ

Вјера је чудна сīвар
Руџа бездана и ѓладна
Прождрљива као онај киџ
За коѓа је Јона био круџан залоѓај

Те ѓа избаџи скуџа са хаљином
Са Маслиновом ѓором
Са расџелом од ружина дрвеџа
И сџаодом бјелорунних оваџа
Тесарском брадвом
И вјенчићима од мирџе
Једним кожним сандалама
Добрим за џеџачење
Па оним џџаџом савијеним џри врху
Којим се служе џасџири
Да одбране сџаодо
Или уџлаџе Фараона
Њеѓовом змијском џриродом

Изваџи ѓа дакле киџ јер сџозна
Како у ѓрлу жеже Божја ријеч
Па џако и онај ко је џреноси

И закључи
Да ничију круџину ријеч
Не џреба џроѓуџаџи здраво
За ѓоџово

О ЛУДАЦИМА И МИРИСУ ЛИПЕ

Понекад џомислим како је све џо оџасно
Исџод лиџа које су уџраво џолудиле сједи
Неџомични џјесник међу џензионерима
Мрачан је и обријан до ѓлаве
Са нечим као наочари на лиџу
Саџима ослуџкује власџиџо дисање

Сиѓуран сам да вреба из некоѓ бунара
У који је уџао збоѓ џоезије

И сада не може да се сјеџи зашџио је џу
Покренуо је руку и џо је једини знак
Да некога има у бунару

Око њега су књиџе
Око њега су сџарци и смрџи
Око њега мириџе џолудјела лиџа
А он не смије да се џокрене

Јер би са оним наочарима у бунару
Лако могао згазиџи мале сџарџе
Које излуђује џросџаџа

Није му јасно оџкуд у мраку
Толико дјевојџица једрих зласова
Мммм џџихо мумља од задовољсџџа
Сџоро џокређе вилице осјећа младо месо

Иза наочара је џеџџка самоћа
У бунару је џроклеџа џоеџиџа
И он не жели да их џлаџи својим мраком
Али би најџољу могло биџи џоре

Осјећа џо и заџо ће до краја времена
Осџаџи унутра окружен сџарџима
Књиџама и младим месом
Слуџећи џонекад како би све џо
Могло џосџаџи врло оџасно

РИБЉИ ПАПРИКАШ

Ја и мој џриџаџељ идемо на џеџање
Риџека је као и увијек џу неџдје
Јесен је и џуму џрекрива сребро

Жену сам осџавио да се џраћака
У лонџу за кување рибљџх џољубаџа
Њен заумни џоџлед који ме јоџ џраџи
Носим заџакнутџ у ловачки џеџџир

Мој пријатељ је тако дебео
Да ријека проширује своје коријо
Нудећи му осим плавe рибе
И пар часописа за мрцавање

Мој пријатељ углавном ничему не служи
Па га зашто савлавам умјесто црва
Да буде мамац на удици

Шецир дубоке чизме прибор за пецање
Остају на обали док ми обавимо
Свечани чин крштења у хладној води

Дебелокожац је мој пријатељ
И кошта ме најора док му оштрим ножем
Скидам сребрну крљушци са леђа
Заћим одсијецам реи и главу
Са избуљеним очима

Кичме скоро да и нема
И то ме баца у размисљање
Но вече је доста благо
А и комарци су ноћас мирни

Те ја и мој пријатељ лагано уживамо
Уз добро вино и рибљи пајрикац

ФЕЋА БОГДАНОВИЋ

БИТИ ГЛАДАН

ДУШЕ УМРЛИХ БРОДОВА

*Под њрозором вјештар
Љуља усољено сидро
У сїе̄гнӯиом сумраку
Црвено око чува
Свей̄луцаве душе
Умрлих Бродова*

*Ту њјесак не воли земљу
Ту вода њоказује своју
Рђаву нарав
Јер ријечи не вјерују
Влас̄ӣӣим мислима
Ту се лицӣће смјес̄ка у ча̄ци вина
Ту њицӣина гледа у крваво
Божје око*

*Ту вријеме ломи са̄ӣе
Ту чак и мало румено
Камење њос̄та̄вља мрежу
На ослијей̄лене с̄ӣӣјене
На њӣӣо̄му смр̄ӣ.*

У ТРУЛОЈ ЈАБУЦИ

Све је почело са лицем
На црној позадини
И у плодним обрисима
Перверзног дрвета

Размножавање живота и смрти
На било коме мјесцу
Бистром и загађеном
Одједном зачето вјеровање
На обали
Тек је дјелић научног на ваги
Нове врсте нису добродошле
У нашу истину
Чија изгубљена моћ
Става у трулој јабуци.

Грешка направљена
Од зглобова и ребра
Не изазива жељену реакцију
На мом раздвојеном челу.
Гушину недеље и слано месо
Држим у шапи
И даље сам.

О ОТВОРЕНИМ ТЕМАМА

Разговором се тексти урезају
У ћушање
У ирисуиности
У подизање и сучишање шемеља
У разлоге
У зачето аистракције
Као на примјер ишањем
Како зачети самога себе?
Како конкретно описати вјечно
Влажно и иденитично камење?
Како су руке и ноге увијек
Исте нијансе и на истом мјесцу
Како бити гладан а не вољети

Хладнокрвно месо или
Има̄ти визију а не бӣти ӣврдо̄глав
Све су ӣо ӣӣања у ме̄рички
Наизглед сӣурном космосу
Сайенса и ње̄ове усијане
Уӣробе Сунца
Нацӣи преминули учӣӣељи сада леже
У блазираним разг̄оворима
О Присӯӣнос̄ӣи
О валовима
О о̄ӣвореним ӣемама
И оном слабо ис̄ӣраженом
Након ӣо̄га.

МИЛО ЛОМПАР

КРЛЕЖИНА ЕНЦИКЛОПЕДИЈСКА АРБИТРАЖА

1.

Када је, у Будимпешти 2002. године, поводом 25 година од смрти Милоша Црњанског, одржан мали научни скуп, истовремено је – у изложбеним просторијама тамошњег Института за књижевност, које су читавом стакленом страном биле окренуте улици, па су деловале као покретни излог за ужурбане пролазнике – постављена изложба пищевих фотографија и књига. Овај камерни и ненаметљиви скуп није ипак остао неуочен. Представници хрватске дипломатије, дошавши пре мале свечаности поводом отварања изложбе, упитали су мађарске организаторе: „Зашто организујете скуп и изложбу о Црњанском, кад ми имамо бољег писца – Крлежу?” Они нису понудили да се направи изложба о хрватском писцу, него су тежили да обезвреде изложбу о Црњанском. Такав распоред потеза открива да циљ хрватске културне политике никада није пуко представљање одабраних вредности хрватске културе, него и промишљен одабир акција које су усмерене на постизање *йожелъне* представе о српској култури. Као да је нешто у појави Црњанског на месту репрезентанта српске културе ометало сасвим одређену и задату слику српске културе која има своје место у настојањима хрватске културне политике.

Прекор упућен у Будимпешти никада се не би могао поновити у Београду: његове духовне струне тако су нашпановане да се зна коме заувек припада гурање у страну а коме посмртне почести. Отуд би било лакомислено претпоставити да читав низ програмских акција окупљених око Крлежиног имена, акција бучних, медијски привилегованих и агресивно промотивних, којима смо изложени из дана у дан, из месеца у месец, из 2011. у 2012.

годину, од позоришних до радио представа, од дискусионих трибина до фестивалских саветовања, припада „малој крлежофилској секцији из Загреба и Београда”.¹ То је написано у предговору Крлежених *Маргиналија*, књизи која доноси „1000 изабраних коментара у текстовима за енциклопедије ЈЛЗ” и која се појавила у издању Службеног гласника 2011. године: као пролегомена за цветање хиљаду крлежијанских цветова у 2012. години. Нема ничег неистинитијег од такве тврдње. Ако погледамо носиоце ових активности – Лексикографски завод „Мирослав Крлежа” из Загреба, Службени гласник из Београда, Културни центар Београда – осведочавамо се да није реч ни о каквим алтернативним групама са *приватним* новчаним средствима, него су то буџетски издржаване институције које оличавају главну културну позорницу. Свака од њихових акција – и у финансијском и у медијском погледу – бива омогућена и унапређивана српском културном политиком. Има ту и нехотичне симболике: Крлежа нам *поново* долази у корак са влашћу.

У *начину* на који долази, у *нагласцима* и *акордима* који прате његову посмртну посету, као посету неке изненадно сусретнуте сабласти, можемо – као и у његовим негдашњим походима – понешто сазнати о садржајима и адресама крај којих неизоставно пролази *правац* српске културне политике. Појава Крлежених *Маргиналија* – у тој ствари – од пресудног је значаја. Као претходница фестивала једног писца у Београду, одржаног од 10. маја до 10. јуна 2012. године у Београду, *Маргиналије* нам оцртавају дубинске структуре које треба да буду – под наизглед неутралним и уметничким изборима – *обновљене* у постјугословенској ситуацији као ситуацији настајуће „југосфере”. Када се као медијски разглашени вид упризорења Крлеже појави стрип, онда ово наводно приближавање пишчеве фигуре модерним очекивањима публике, ношено карактеристичним упрошћавањима, није само угађање духу времена, оличеном у инфантилизацији јавне свести. Оно је, истовремено, и уклањање сваке озбиљне свести о аутентичним идеолошким садржајима који постоје у Крлежиним уметничким делима, као и – што је од посебне важности – у његовим политичким есејима и енциклопедијским редактурама, у којима су *постојали* део званичне идеологије титоистичког југословенства. Крлежине *Маргиналије* се појављују – на тихи начин који рачуна на дуготрајни учинак – као идеолошка подлога једног могућег кретања у будућности. Стриповани Крлежа, пак,

¹ Влахо Богишић, „Предговор”, у: Мирослав Крлежа, *Маргиналије*, приредио Влахо Богишић, Службени гласник, Београд 2011, 14.

оличава особену технику испражњавања прошлости од њеног аутентичног садржаја, као и технику циљаног претварања прошлости у забавни – уместо критичкој свести подвргнути – садржај.

Основна сврха свих употребљених средстава усмерена је на неутралисање сваког критичког одзива. Јер, каквог смисла може бити у критичком освртању на нешто што је забавно и опуштајуће, као пена за купање у кади? Како бити озбиљан у односу на нешто што оглашава своју потпуну равнодушност према свакој озбиљности? А потом долази наредни корак у стратегији неутрализације: каквог смисла има критички осврт на *привилеговање* једног естетско-уметничког искуства у узастопним и учесталим позоришним и радио представама? Зар такав критички осврт није *унапред* онемогућен и осуђен на подсмех? Само кроз унапред одобрени подсмех бива, наиме, могуће да се чињенице политике – привилеговање, узастопност и учесталост – претворе у теорију завере: како можемо сумњичити једно естетско-уметничко искуство? Али, *привилеговање* као укинути спонтанитет сведочи о томе да је естетско-уметничко искуство призвано пред наше очи из политичких а не естетских разлога.

Ако нас је стрип разгалио, ако су нас позоришне и радио представе естетизовале и деполитизовале, онда нам се и Крлежине *Маргиналије* појављују у вишестраној стратегији неутрализације. Саме *Маргиналије* – као скуп Крлежених коментара насталих поводом лексикографске грађе – свакако да уозбиљују помало лакрдијашки облик Крлежина поновна дошашћа у наше трансдринијске и дилувијалне пределе. *Маргиналије* нас, наиме, враћају идеолошко-политичкој и делотворној мисли највећег хрватског писца, чији су бројни томови посвећени културнополитичким темама. *Маргиналије* нам, штавише, показују како је *очерснуо* енциклопедијски поглед титоизма и како се појављује – акцијом српских културних власти и државне политике – као измаштани пројекат наше културне будућности. Јер, Крлежа – као и раније – долази у корак са влашћу.

Шта нам откривају Крлежина упутства из времена када је стварана *Енциклопедија Југославије*? Незадовољан текстом о Црњанском, Крлежа на овај начин тражи да се тај текст скрати: „скратити га за половину, а то ће најбоље учинити, мислим, Ујевић, ако га весели” (М, 172).² Када Крлежа упућује Мату Ујевића да – „ако га весели” – скрати одредницу о Црњанском, онда право

² На овај начин – само у овом одељку – обележавамо издање: Мирослав Крлежа, *Маргиналије*, приредио Влахо Божишић, Службени гласник, Београд 2011.

питање гласи: какво је то упутство за једну научну одредницу? Ако Крлежино право на енциклопедијску цензуру проистиче из његових предратних веза са Комунистичком партијом Југославије, ако је он – упркос предратном сукобу на левици – партијски повереник у енциклопедијским пословима, да ли је то неутрално сазнање у односу на историјско порекло његовог схватања српско-хрватских односа? Јер, још је Винавер 1924. године написао да Крлежа очитује франковлук преобучен у марксизам. Јеврејин, космополита, полиглота, модерниста, сведок руске револуције, Винавер је „приликом свог боравка у Русији” приметио врло чудновату чињеницу: „Они Хрвати који су били најзагриженији франковци, који су, услед погрешног васпитања, мрзели Србе као кугу, чим је букнуо большевизам, пресалдумили су се из реакционара у комунисте. Њихов комунизам био је само и једино мржња на Србе.”³ Не само да је та појава била општа, јер је таквих Хрвата било много, већ је она у својим мутним дубинама образовала једну кобну и моћну струју мишљења, којој припада и Крлежа. Јер, „све оно због чега социјалисти оптужују буржоазију, буржоаски систем, све то г. Крлежа истиче као специјалитет Београда. У томе би било франковство г. Крлеже”.⁴ Премештање идеолошких нагласака у комунистичкој пропаганди, које ће се одигравати у складу са потребама Коминтерне, током тридесетих година двадесетог века, премештање које оптужницу сужава са српског народа на великосрпску буржоазију, представља само мимикријски и тактички уступак околностима. Тај уступак је, наиме, оставио нетакнутим оно језгро из којег је – и после Другог светског рата – извирало титоистичко мишљење: идеју о српској кривици.

Није се бојно попрिште ни развидело од барутног праха, нису сви противници режима били похапшени, још је трајао лов на ову зверад што се крила по планинским катунима, када је Крлежа – у 1947. години – написао елаборат о српско-хрватским односима као основном питању југословенства и предао га Титу. Тај елаборат – сведочи Јосип Видмар – „потпуно стоји на хрватском стајалишту”.⁵ Он је у дубинском складу са Крлежином укупном културнополитичком оптиком, делотворном у његовим бројним есејистичким, политичким и енциклопедијским списима, у којима је водећа идеја: „југословенство под руководством Хрвата”.

³ Станислав Винавер, „Београд и г. Крлежа”, *Зли волшебници (полемике и памфлети у српској књижевности)*, приредио Гојко Тешић, књига 1 (1917–1929), Слово љубве – Београдска књига, Београд 1983, 389.

⁴ Исто, 391.

⁵ Јосип Видмар, *О словенстџу и југославенстџу*, Глобус, Загреб 1986, 483.

Јер, „Крлежа је ипак био чврст Хрват, у сваком погледу”.⁶ Зар не делује упечатљиво ово подударање Винаверовог мишљења – из 1924. године – са Видмаровим оценама из 1986. године? Зар се у овим увидима, који склапају лук једне дуготрајне спиритуално-литерарне каријере тако што повезују њене почетке са њеним исходима, не препознаје њен најдуготрајнији и олујама времена најотпорнији идентитет? Зар је могуће да су ова два толико у свему различита човека грешила у истоветној процени Крлеже? Зар нам њихова посвемашња различитост не сведочи о подударању њихових речи као о поузданом јемцу истине?

То је био дух који је прожео и надањивао *Енциклопедију Југославије*. Такво је и лично искуство оних који су непосредно сарађивали са Крлежом, будући да су они запазили да је „Мирослав Крлежа, као организатор тога посла, уносио... много личног, свога, што није увек добро за ту врсту послова”.⁷ *Лични моменат*, као скуп наслеђених и усвојених схватања, као плод задатих културних ресантимана и свесних и неосвешћених предилекција, био је – дакле – важан чинилац у заснивању енциклопедијске арбитраже. Њему треба придодати и *политички* моменат о којем непоткупљиво сведоче Крлежине *Маргиналије*. Бројне архивске белешке које је Крлежа исписивао на маргинама појединих лексикографских одредница намењених *Енциклопедији Југославије*, писане препознатљивом пишчевом дикцијом, у више доступних примерака,⁸ имале су обавезујући карактер упутства. Тако можемо опазити особен паралелизам између једног *индивидуално* гледања на ствари и *официјелно* приказивања сложене друштвене и културне стварности. Крлежине *Маргиналије* представљају упечатљив спој индивидуалног и официјелног у идеологији титоистичког југословенства. Није, дакле, реч о ексцентричности појединца, већ о сили која се утискује у културне и друштвене садржаје времена. Рашчлањавање Крлежених бележака не раскрива нам само природу енциклопедијског разумевања стварности у дугим деценијама титоизма. Оно нам не дочарава само знатан Крлежин удео у обликовању званичне идеологије, што постаје посебно битно ако се узме у обзир *порекло* пишчевих ставова, јер *они* постају делотворни моменат једне идеологије. Оно је – обзиром на прилике и околности у којима се појављују Кр-

⁶ Исто, 476.

⁷ Васо Чубриловић, „Лично искуство”, *НИН*, Београд, бр. 1864, год. XXXVII, 21. септембар 1986, 25.

⁸ Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, I (1956–1975), Свјетлост, Сарајево 1990, 222–223.

лежине *Марџиналије* у 2011. години у нас – битно и за откривање *актуелно* надоласеће културне политике у нас.

Остало је нејасно зашто су неки Крлежини записи изоста-ли у књизи његових *Марџиналија*, као и то да ли су сви примерци Крлежиних белешака истоветни, јер се неке белешке разликују у односу на раније познате верзије. Тако у *Марџиналијама* изостаје Крлежина белешка о Сретену Ацићу који је „лице антисоцијалистички оријентирано”, па „кад се такво лице брише, изазива национално негодовање читавог круга сарадника, који су исто тако конзервативно и шовенски расположени, то јест антисоцијалистички оријентирани, као и сам овај Ацић о коме је ријеч”.⁹ Одлука да ова белешка изостане из *Марџиналија* као да настоји да стави у сенку Крлежино врло свесно поистовећивање са идеолошком парадигмом у име које настаје *Енциклопедија Југославије*.¹⁰ Иако је у *Марџиналијама* присутна Крлежина белешка о одредници која описује Ахмед пашу Гедика (*М*, 18), она се разликује од белешке која нам је била раније позната. Јер, у њој – између осталог – изостаје Крлежина тврдња да „проф. Елезовић као позната радикалска труба и опасан тровач политичких бунара, шири по чаршији гласину да се сви Срби из ове Енциклопедије бришу зато, јер су Срби”.¹¹ Овде нам је, дакле, затајено сазнање о противљењима која су пратила Крлежину енциклопедијску арбитражу, као и природа његових оповргавања изнетих приговора. Сам Крлежа је имао јасну свест о својој арбитражној улози, па је некада доносио одлуке позивајући се на њу: „с обзиром на арбитражу коју имам да извршим” (*М*, 145). У његовој идеолошкој оцени „србијанске редакције” – поводом одреднице о Арсенију III Чарнојевићу – као редакције чији су описи католичког прозелитизма у XVIII веку „хисторијски – идеалистички” (*М*, 44) изостала је у *Марџиналијама* реченица која доноси идеолошки још усредсређенију негативну оцену: „У овом облику, слаткоправославне националистичке пропаганде, такве су идеје нематеријалистичке, хисторијски изолиране, у сваком случају антидијалектичке.”¹² Карактеристично је да се у свим овим случајевима Крлежа – у спровођењу својих одлука – позива на идеолошки као *официјелни* ауторитет *Енциклопедије Југославије*.

⁹ Исто, 224.

¹⁰ У складу са оваквом парадигмом у *Енциклопедији Југославије* је записано да је Ацић био „непријатељ социјализма”, као што је записано да је био и „поборник васпитања у духу српског, касније југословенског национализма” (*Енциклопедија Југославије*, 1, Лексикографски завод ФНРЈ, Загреб 1955, 17). То су и Крлежине оцене.

¹¹ Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, I (1956–1975), 224.

¹² Исто, 227.

Какво је, отуд, питање које је – поводом Мате Ујевића – постављено у 2009. години: „зар би легија пописивача и књижничара из Србије сурађивала с ’ушашким уредником’ у изради библиографије периодике, два милијуна листића који се чувају у Загребу?”¹³ Оно је хотимично *демагошко* и карактеристично *рейторско*. Јер, у њему се тежи свесном прикривању истинског одговора на питање: одакле долазе Крлежина права у *Енциклопедији Југославије*? Из одлуке Комунистичке партије Југославије да он води *Енциклопедију Југославије*. Из одлуке да то буде државни пројекат. „Он је у своме послу био повезан са политичким руководством земље, јер је од њега добијао одобрење и средства за рад.”¹⁴ Тако се – а не пуком слободном вољом – стекло толико српских библиографских сарадника у *Енциклопедији Југославије*: није се сарађивало само зато што се хтело него и зато што се морало, као што су све републике – а не само Хрватска – морале да финансирају Лексикографски завод у Загребу,¹⁵ чак и на самом крају титоистичке Југославије.¹⁶ А зашто су сви све то морали? „У ушима ми зуји ријеч – титоизам. Њу је, колико се сјећам, први Крлежа јавно изговорио, можда је још нетко о томе размишљао, али Крлежа је прије неколико година рекао, образлажући програм нове Енциклопедије Југославије: ’Наша нова Енциклопедија мора бити марксистичка, лењинистичка и титоистичка.’ Титоизам као појам.”¹⁷ Ова програматска одредница једног времена одсликава како Крлежино поимање општих ствари, у односу на које човек треба да се „постави титоистички”¹⁸ и створи „концепцију титоистичке базе”,¹⁹ тако и Крлежина сасвим интимна самопрепознавања, у којима он себе види као „писца титоистичке логике”.²⁰ Титоизам се, дакле, појављује као исходна структура за међузависност личног и политичког, индивидуалног и официјелног у Крлежиним *Маргиналијама*. Отуд је колико комичан толико и доследан сваки покушај који настоји да нас убеди како ондашњи енциклопедијски арбитри нису то постали по милости диктатуре, него по надахнућу научног провиђења.

¹³ Влахо Божишић, „Проблем ломпаровске Хрватске”, *НИН*, Београд, бр. 3058, 6. август 2009.

¹⁴ Васо Чубриловић, „Лично искуство”, 25.

¹⁵ Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, II (1975–1977), 219; IV (1980–1981), 19.

¹⁶ „Крлежа и неподобни енциклопедисти”, *НИН*, Београд, 20. август 1989, 39.

¹⁷ Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, IV (1980–1981), 61.

¹⁸ Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, III (1978–1979), 143.

¹⁹ Исто, III (1978–1979), 145.

²⁰ Исто, III (1978–1979), 272.

Ако бисмо желели да разумемо колико је *Енциклопедија Југославије* била државни пројекат, у битним и предодређујућим везама са официјелном идеологијом и политиком, као и колики је Крлежин удео у обликовању и наметању енциклопедијског обрасца културне политике, онда је неопходно да реконструисемо *привилеговано сјановишће* са ког се процењује разнородна лексикографска грађа која улази у садржај *Енциклопедије Југославије*. Да бисмо то могли учинити, ваља да разликујемо преовлађујуће садржаје у *Енциклопедији Југославије*, који су политички и идеолошки неутрални, па су могли бити научно верно приказани, од оних садржаја у којима се преламала контроверзност титоистичке Југославије. Јер, управо *контроверзни* садржаји одсликавају *правац* и *јачину* Крлежиног енциклопедијског арбитражања. Овај методолошки путоказ додатно је оснажен са знањем о Крлежином погледу на *Енциклопедију Југославије*: „Од 700 страница по свеску наших енциклопедијских издања има их у свакој књизи око 70 или око 50 које се свакако читају јер су по тематици најекспонираније. Остала сива графичка маса спада у досадан лексиконски просјек о коме нитко не води нарочитог рачуна. А ових 20 или 50 страница, то су модели по којима се просуђује такозвани идеолошки и политички профил енциклопедије” (М, 422). Крлежин исказ настојимо, дакле, да проценимо оном мером коју је он сам сматрао оправданом и делотворном. Иако Крлежа понекад наглашава како би главна функција овако засноване енциклопедије требало да буде „информативна” (М, 436), ипак се у његовим записима појављује једна много одређенија перспектива, јер он каже како постоји „такозвани идеолошки и политички профил енциклопедије”. То значи да мора постојати *привилеговано* политичко и идеолошко становиште које одређује енциклопедијски профил. Јер, писана са намером да буде „социјалистичка Енциклопедија” (М, 66), *Енциклопедија Југославије* „не треба да буде апологијом капиталистичког активитета” (М, 67), пошто је за њу обавезујућа чињеница да се „штампа у земљи која изграђује социјализам” (М, 60) и да се историјска материја у њеним текстовима „проматра из социјалистичке перспективе” (М, 31). У складу са обавезама које је преузео у обликовању културне политике, Крлежа је, дакле, привилеговано становиште целокупног енциклопедијског подухвата замислио као *идеолошко сјановишће*.

Какав, међутим, конкретан садржај и каква конкретна решења подразумева ово *идеолошко сјановишће*? Оно, рецимо, искључује – у опису средњовековног града Јајца – било какву

„сферу мацарског феудума”, јер „ми не пишемо ову енциклопедију из мацарске перспективе” (М, 354). Али, шта нам говори Крлежина препорука „да се овакви свеобухватни, синтетички, романтичарски појмови као што је овај о ’Јужној Србији’ по могућности бришу из нашег репертоара, јер изазивају неуралгичне отпоре у оквиру нашег федеративног уставног стања” (М, 374)? Сазнајемо, дакле, да је привилеговано становиште *Енциклопедије Југославије* саображено државној политици титоистичке Југославије. Саме Крлежине интервенције настају у духу државно-партијске идеологије, па су вођене циљаним изједначавањем српског и бугарског присуства у Македонији. То показује употреба речи „окупација”, пошто Крлежа каже да постоји „период србијанске окупације, која се из србијанске перспективе зове ’ослобођењем Јужне Србије (1912–1915)’”, да постоји „прва бугарска окупација, коју Бугари зову ’бугарским ослобођењем (1915–1918)’”, да постоји „друга србијанска окупација, која се и овдје обрађује у оквиру нашег приказа као једино важна (1918–1941)” и да постоји „друга бугарска окупација 1941–1944” (М, 444). Као што је – у опису средњовековног Јајца – искључена мађарска перспектива, тако су овде одстрањене и српска и бугарска перспектива као могућа привилегована становишта *Енциклопедије Југославије*.

Изједначавањем бугарског и српског присуства у Македонији, у складу са сопственим схватањем по којем је већ „рат 1912. био у ствари колонијални рат”,²¹ Крлежа доследно *ионици*ава разлику између антантско-савезничког и централно-немачког војнополитичког савеза. Отуд нестаје – у карактеристичном комунистичком амалгаму – сваког српског учешћа на победничкој страни у Првом светском рату. *Поџом* се – у складу са учењем Коминтерне – циљано обликује енциклопедијска свест о српској кривизи у првој југословенској држави, пошто је као „једино важан” одређен онај период који се назива „друга србијанска окупација”. То је у најдубљој сагласности са Крлежиним уверењем „да је 1918. година Хрватској и осталим крајевима који су се ујединили са Србијом нанијела велику неправду”.²² Сам израз „србијанска окупација” био је карактеристичан за Крлежино поимање ствари, јер он помиње „окупацију несрпских покрајина по српским четима”.²³

Крлежино становиште у *Енциклопедији Југославије* осмишљено је, дакле, као идеолошко-комунистичко становиште. Као

²¹ Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, I (1956–1975), 91.

²² Исто.

²³ Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, III (1978–1979), 80.

такво, понекад бива протегнуто и на неутралне личне судбине, попут судбине Наталије Бошковић. Крлежа пише: „Без обзира на напомену Роксину ’прва и најбоља српска балерина – нема политичких грехова’, нећемо је уврстити! Врангеловка, остала у емиграцији, дјелује у иностранству. Њена прецизна техника и префињена осјећајност, њежан лиризам и мека гипкост итд. неће нас сломити у тој одлуци да се брише” (М, 111). Ниједан информативни критеријум не налаже енциклопедијско изостављање ове уметнице,²⁴ као што нема никаквих њених колаборационистичких поступака који би мотивисали енциклопедијски чин одстрањивања, али делотворан је Крлежин идеолошко-комунистички критеријум. Јер, то је привилеговано становиште *Енциклопедије Југославије*.

Оно није, међутим, било неутрално у односу на сваку националну традицију у титоистичкој Југославији. Јер, Крлежа је доносио поједине одлуке са изричитошћу која није признавала изузетке и са доследношћу која је откривала његову *личну* политичку оријентацију као сродну *официјелном* правцу партијске доктрине. Премда понекад у облику безначајне интервенције, његове одлуке упечатљиво откривају привилеговани правац енциклопедијског дејства: „Било је речено на почетку и треба да се принципијелно проведе, да се сви атрибути хрватских краљева који су били маџарски краљеви пишу редослиједом хрватско-маџарски. Од тога принципијелно нећемо одступити и то нека се проведе досљедно” (М, 91). Овакав начин поступања не проистиче из социјално-класне перспективе коју намеће комунистичка идеологија и коју је сам Крлежа нештедимиче користио када је, рецимо, објашњавао католички прозелитизам у Хабзбуршкој монархији, стављајући *нагласак* на *класну* природу сукоба између католичке акције и српске православне заједнице. Овде, међутим, изостаје свака класна свест у корист јасног првенства које се даје хрватској културној политици, ма колико да је то првенство у сукобу са историјским чињеницама. Ништа од свега тога Крлежи не смета, чак ни у оним формулацијама које имају помало смешан призвук: „Стара Будимска тврђава, средиште хрватско-угарских краљева од Арпадовића, Јагелона и Анжувинаца” (М, 138). Будимска тврђава као седиште *прво* хрватских, а тек *попосле* угарских краљева? У оваквим Крлежиним формулацијама, попут оне у којој се каже: „лавирајући у XV ст. између Хрватско-угарске државе” (М, 227), потпуно чили свака историјска реалност, јер

²⁴ *Енциклопедија Југославије*, 2, Лексикографски завод ФНРЈ, Загреб 1956, 154–155.

постаје потпуно нејасно *ко* је – у XV веку или у будимској тврђави – био реални историјски *субјекти* ове државности, где је био њен темељ и какве су врсте њени унутрашњи односи. Сазнање о томе да има нечег нехотично смешног у овом првенству хрватског над угарским средњовековним господством нимало не омета Крлежу – вазда приправног да се подсмехне свакој средњовековној представи – да истрајава на хрватском енциклопедијском првенству упркос свакој историјској реалности.

Његово истрајавање није, међутим, плод пуког личног хира, премда упечатљиво сведочи о личним наклоностима, већ оно има сасвим прецизан циљ у хоризонту хрватске културне политике. Тако Крлежа енергично реагује на формулацију „угарско-хрватски краљ Лудовик” коју проналази у једној лексикографској одредници. Ова формулација прецизно описује историјску реалност *угарске* средњовековне државности. Али, Крлежина корекција иде утрвеним правцем хрватске културне политике: „И то смо утврдили као конвенцију да ћемо у нашим публикацијама давати приоритет величанству хрватскога краља, јер нисмо више колонија и јер не морамо више да се маџаризујемо, јер стојимо на историјском становишту да је избор тих краљева извршен паритетно и добровољно. Сад било како било, била та наша одлука државноправно мотивирана или не, таква је, да је постала редакторском одлуком и нека се проведе без обзира на вољу сурадника” (М, 335–336). Како одлука у једној југословенској енциклопедији може бити „државноправно мотивирана” у смеру хрватске, а не југословенске политике? Крлежин афекат показује да је колонизована културна свест нешто чему се он – када је реч о хрватским традицијама – безусловно противи. И на крају: то је *одлука*, нешто што не само да не подлеже расправи него се *сироводи* без обзира на вољу сарадника. Није, дакле, реч само о арбитражи уредника него и о његовом овлашћењу да енциклопедијски утемељи импулсе хрватске културне политике.

Када, пак, одлучује о преношењу оцена италијанских научника о Истри и источној јадранској обали, Крлежа – на другој историјској теми – критикује „узвишени објективизам” предложеног енциклопедијског текста и, уместо њега, захтева предану ангажованост: „Није ријеч о томе да Енциклопедија узима полемички став, али ово занимање талијанских интелектуалаца за проблеме Истре и источне јадранске обале било је само привидно научно” (М, 352). У односу на угарско-хрватског средњовековног краља, Крлежа је заузимао становиште потпуног *објективизма*, јер се позивао на декларативност историјског паритета. У поимању Истре, међутим, Крлежа одједном критикује историјски

објективизам италијанских приказа. Недоследна употреба истоветног критеријума (историјски објективизам) у сродним ситуацијама показује нам да Крлежа доследно следи *интересе* хрватске културне политике. Јер, иако је на десетинама места записао да се у енциклопедији непрестано и неоправдано кроатизују италијанска имена, Крлежа – у несагласју са сопственим опажањима – протестује када прочита реченицу о „борби за кроатизирање опћина”, јер – вели он – „испада као да ово похрваћивање далматинских опћина представља кроатизацију нечега што није било хрватско” (М, 414). Тако он инсистира „да у Истри већ готово осамдесет до сто година траје та борба за уједињење са Хрватском у непрекинutom континуитету” (М, 420). Шта нам сугерише сазнање о томе да је главни редактор и у односу на средњовековну угарско-хрватску државност и у односу на нововековну италијанско-хрватску стварност упорно, премда методолошки и историјски недоследно, наглашавао хрватске интересе у *Енциклопедији Југославије*? То значи да је Крлежа увек арбитарно деловао у корист хрватског становишта. Тако је заснована двострука подлога на којој настаје *Енциклопедија Југославије*: док њен *идеолошки* моменат бива остварен у комунистичко-југословенској редакцији, докле њен *државошворни* моменат подразумева доминацију хрватског становишта.

Природно је што хрватско становиште није увек имало исту заступљеност и јачину у *Енциклопедији Југославије*. У односу на спољашње чиниоце, Крлежа је могао заступати хрватско становиште у његовом апсолутном распону, јер је оно било сагласно са државном политиком чији је израз *Енциклопедија Југославије*. Када је реч о хрватској политици у унутрашњополитичкој панорами, Крлежа је имао ужи маневарски простор, јер је требало њена средства и циљеве довести у *одржив однос* са другим националним егзистенцијама у титоистичкој Југославији. Усредсређен на угарску и италијанску традицију, Крлежа је отуд могао деловати у складу са максималним хрватским интересима, пошто је био обезбеђен енциклопедијским утемељењем у државном разлогу. У односу на националне егзистенције *унутар* Југославије, Крлежа је морао, пак, посегнути за минималним средствима хрватске политике, будући да је морао ставити у дејство *партијски разлог*. То га је доводило у парадигматичну ситуацију *партијске арбишраже*.

Она је несумњиво захтевала корекцију максималних интензитета хрватског становишта. Никако не би ваљало да превидимо да је избором непосредних сарадника у Лексикографском заводу, ослонцем на читав низ проминената универзитетске и академске

средине који су били делатни током Независне Државе Хрватске, који су природно – у новим околностима титоистичке Југославије – променили јачину испољавања, али не и *правац* својих уверења, освештаних старијом хрватском традицијом, Крлежа генерирао готово непрестано испољавање максималистичких видова хрватске културне политике. Суочена са таквим лексикографским садржајима, Крлежина арбитража је представљала корекцију која је учињена у име партијске доктрине, јер је одагле црпала свој легитимитет. Али, таква арбитража представљала је, истовремено, добар основ за Крлежино пројектовање *размера* и *присусића* свих других традиција које су биле предмет лексикографске обраде у *Енциклопедији Југославије*. Тако је корекција хрватског становишта била – истовремено и пресудно – подлога за сваку могућу корекцију српског становишта. Одлучујуће је разумети да је Крлежина енциклопедијска арбитража постављена на неоспоривој *партијској* доктрини која је укључивала – што је остало заувек неоспориво – тезу о великосрпској хегемонији у првој југословенској држави. Отуд је настао *делостворни* аксиом по којем је *увек* најопаснији – српски национализам. На том темељу настаје свака Крлежина арбитражна корекција. На делу је, дакле, енциклопедијски подухват у којем су видљива и невидљива начела постављена тако да ниједна потоња појединачна лексикографска обрада не може променити образовану *политичку* артикулацију историографских и културних решења.

Бројни трагови Крлежиних корекција хрватског становишта откривају унутрашњу међузависност и преплетеност основних енциклопедијских начела. Крлежа пише како „за ћирилицу одредити 48 редака, једва пола ступца у овој Енциклопедији, у сваком је случају сувише мален простор”. Ово настојање да се маргинализује ћирилица, он оповргава начелом енциклопедијске сразмере, јер „Ћуприлица бегова у овој Енциклопедији има више него ћирилице” (М, 183), али и општом наменом *Енциклопедије Југославије*: „Ова Енциклопедија је српска управо толико колико и хрватска, јер је јужнословјанска” (М, 184). Слична корекција настаје и код једног настојања да се Димитровград енциклопедијски прикаже као нешто што припада бугарској државној традицији: „Како може нетко у оквиру нашега Завода написати да је Димитровград у II свјетском рату припао Бугарској, након Ослобођења поново Југославији” (М, 201). Крлежа зна да проблематизује неке устаљене представе хрватске културне политике, попут представе о националном тлачењу неспрских народа (М, 273) или представе о угрожавању хрватског сељака пореском политиком (М, 554) у Краљевини Југославији. Те представе су каткад

деловале толико снажно да је знало бити записано како Срем „припада АП Војводини, Хрватској и Србији”. Крлежа исправља: „САП Војводина, СР Хрватска и СР Србија – нису, као што се зна, идентичне категорије нашег уставног система” (М, 558). Ове корекције најчешће имају облик приклањања политичком опортунитету, као у случају Димитровграда, па Крлежа каже: „Да смо тако одштампали, добро би се били провели код Македонаца и код Србијанаца” (М, 201). Понекад, пак, Крлежине корекције извиру и из духа арбитраже.

Тако читав низ сасвим нетачних напомена о српској средњовековној архитектури и сликарству, написаних са класичног хрватског становишта по којем је неопходно преликати актуелну културнополитичку стварност на средњовековну историју и културу, Крлежа *кориџује* са образложењем карактеристичним за начело арбитраже. Он не упозорава на произвољност или нетачност самих лексикографских исказа, него на њихову рецепцију: „Не би требало да Вам је непознато, и Вама и Вашој многопоштованој редакцији, да имам трајна окапања са ’научницима’ типа Ђурђа Бошковића, Љубинковића, Медаковића и компаније, који својом познатом работом трајно изврћу сваки смисао теза ове енциклопедије, када је ријеч о српско-македонској проблематици.” Отуд написан текст „читају... исто тако с друге стране ситничаво сродне душе, увијек склоне да траже неке скривене мисли и тамо гдје их нема” (М, 559). То значи да се „са друге, духовно провинцијалне, малограђанске, великосрпске, шовенске стране ови текстови, као типичне формуле потпуно нетачних и атрофираних погледа на свијет и на умјетничку проблематику, читају исто тако ситничаво и неинтелигентно” (М, 561). Да ли се Крлежа противи због произвољности и политичке злонамерности српске средњовековне уметности у енциклопедијским одредницама? Он не указује на научну проблематичност самих одредница, нити се позива на логику политичког опортунитета. То би значило да су оне – са свих ових страна осмотрене – могуће и прихватљиве. Крлежа их види као проблематичне *само* са становишта могућих реакција. Али, *само* су те реакције политички обезвређене као „шовенске”. Да и сам Крлежа није несклон да ове реакције види као „шовенске”, открива нам његово довођење сукобљених мишљења у паралелу. То је потез од пресудног значаја. Јер, он одсликава поступак Крлежине арбитраже као пресудни потез при обликовању *Енциклопедије Југославије*. Крлежа – стављајући у дубоку сенку реални садржај текста над којим је нагнут – скицира две супротстављене стране, обележава их на исти начин, да би се, потом, успоставио као арбитар који – са висине партијског налога – одлучује о

садржају полемике. Није, наравно, могуће довести у сумњу овакво *право* на арбитражу, јер се у том случају доводи у питање она општост на којој је заснована *Енциклопедија Југославије*.

Објективна претпоставка арбитраже јесте становиште које је експлицирано као привилеговано становиште *Енциклопедије Југославије*. Субјективна претпоставка *арбитраже* је Крлежина интерпретација објективне претпоставке у конкретним лексикографским текстовима. Тај однос је динамичан, јер зависи од околности у којима интерпретација настаје: притисак одређених околности – контингенција које извиру из времена – могао је условити различите облике Крлежених интервенција. Оне – услед тога – нису увек истоветне. Али, варијантност његових интервенција није могла надићи објективну подлогу на којој је настала *Енциклопедија Југославије*: културнополитички хоризонт титоистичког југословенства. Ни та подлога није, међутим, увек деловала истом снагом, па су њене *мене* оставиле свој траг на природу Крлежених интервенција. Промене титоистичког југословенства стварале су друштвено-динамички притисак на структуру *Енциклопедије Југославије*. Промене Крлежених индивидуалних схватања – као плодови успостављене међузависности између његових личних погледа и њиховог друштвеног положаја – биле су други чинилац у обликовању Крлежених интервенција. Његова *корекција* хрватског становишта проистичала је из ове двоструко условљене енциклопедијске динамике. Али, управо је та корекција представљала *улоз* у заснивању Крлежине позиције *арбитра* као позиције са које је могуће извршити битно преоцењивање српске културе и традиције.

Као арбитар, Крлежа није подлегао никаквој процени. Остало је нејасно из које је перспективе Крлежа могао доводити у питање и стављати под наводнике стручност вишеструко потврђених научника као што су Ђурђе Бошковић или Дејан Медаковић. Како он сам – својим образовањем и упућеношћу – није био одговарајућа адреса за оповргавање њихове стручности, онда у темељу његовог оспоравања можемо пронаћи само арбитражни дух *Енциклопедије Југославије*. Како то није стручна него идеолошка адреса, онда из ње проистиче вредност Крлежених оповргавања.

Да је њихова произвољност и неутемељеност била релативно брзо уочена, сведоче његови бројни сукоби са београдском редакцијом *Енциклопедије Југославије*. Да је постојао отпор према овако устројеној оптици *Енциклопедије Југославије*, показује Крлежина белешка о постојању „читавог низа инвектива да је ЦР пристрана на штету својих српских сарадника” (М, 40). Како овај отпор има своје конкретне видове, онда су од значаја оне

Крлежине интервенције које одсликавају природу његове идеолошке арбитраже. Када је реч о Арсенију III Чарнојевићу (М, 44) или Исаји Ђаковићу (М, 239), Крлежа готово да не дозвољава никакву свест о прозелитској политици католичке цркве у Хабзбуршкој монархији, о активностима на унијаћењу православних маса које су избегле од турског мача. Он све такве чињенице своди на „инвективе противу католичкога клера”. *Поштом* их обеснажује применом идеолошке перспективе, пошто су сва таква сазнања „историјски – идеалистичка”. Јер, „антагонизам спрам емигрантске масе која се спасава на аустријски терен у XVIII ст. мотивиран је искључиво феудално-класним односима” (М, 44). Карактеристичан је моменат у којем енциклопедијска арбитража посеже за идеолошком легитимацијом. Међузависност друштвеног и верског прогањања Срба после Велике сеобе, као прогањања у којем је верски чинилац ишао за својим сасвим посебним циљевима, Крлежа поништава идеолошки привилегованим класним образложењима. Јер, он међузависност елемената друштвене динамике потискује у дубоку сенку, готово до ништења, тврдећи како су класни односи *искључиво* управљали прозелитском католичком акцијом против српског народа у Хабзбуршкој монархији. Како се могла оспорити оваква арбитража – у којој су ишчилели реални историјски садржаји: подаци, документи, сведочанства – а да се не доведе у питање сам основ привилеговане доктрине о класној телеологији друштвених односа? Крлежа је, дакле, једну привилеговану партијску и идеолошку схему, која је имала реални учинак у објашњавању историјских прилика, неосновано претворио у јединосасавајуће објашњење, да би идеолошки готово преиначио историјске облике католичког прозелитизма. Остао је завршни корак: у часу када ову једнообразност – путем *Енциклопедије Југославије* – усвојимо, она поприма својства самопорицања.

Да би утро пут енциклопедијском усвајању, Крлежа је често склон да идеолошки сумњичи београдску редакцију: „Постоји трајна тенденца, а нарочито у оквиру Београдске редакције, то јест у оквиру неких њених сарадника, а нарочито оних који егзистирају у сјени патријаршије или Српске академије наука, да се ствари свеудиљ даље једнако тврдоглаво и постојано компликују, упркос директивама Централне редакције, и тако се губе нерви и вријеме на тај дриблинг који показује несумњиво трајну политичку негативну тенденцију појединих београдских сарадника да ствари ометају” (М, 39). Ова идеолошка оцена, са прецизним именовањем места и људи, са политички негативним предзнаком, одсликава дух арбитраже која је – премда произвољна и

непотврђена – неминовно неоспорива. Она, штавише, има сасвим прецизну делотворност, пошто су – по речима Роксанде Његуш – „уредници и сарадници подносили... редом оставке редакцији Југославике за Србију (Перовић, Чубриловић, Св. Радојчић и др.), незадовољни поступцима Централне редакције”.²⁵ Није логично претпоставити да су толико различити људи могли неоправдано бити незадовољни Крлежином арбитражом. Није безначајно да је Крлежа имао свест о томе да њихове оставке доводе до смањивања *вредности* добијених текстова: „Све ужи и све бескрвнији круг београдских сарадника, претвара се полагао у праву напаст” (М, 482). Није занемарљиво сазнање о томе да је Крлежа, *ујркос* јасној свести о смањивању вредности текстова у *Енциклопедији Југославије*, наставио да ради у смеру који је подстицао повлачење београдских сарадника: интереси којима је био вођен претезали су над сазнањем о смањивању вредности прилога које доноси *Енциклопедија Југославије*.

Сличан поступак је примењен приликом арбитражне корекције лексикографског текста – Васе Чубриловића – у којем је реч о поступцима католичке цркве приликом анексије Босне и Херцеговине. Крлежа предлаже да се том тексту дода још један текст који треба да буде „хисторијски, материјалистички егзактна, дакле истинита формула са познавањем материје, која се проматра из социјалистичке перспективе” (М, 31). Тако се идеолошки критеријум – социјалистичка перспектива – појављује као нешто што треба да неутралише историјска сведочанства о католичкој акцији приликом анексионе кризе. Али, није овде реч само о појединачном неслагању са Васом Чубриловићем, јер само неслагање подразумева стављање у дејство наизглед невидљивог залеђа. Чини га идеолошка оцена да „Чубриловић полази са претпоставке да је Босна српска земља” (М, 449). У ком правцу води таква идеолошка оцена? Она циља на именовање концепције Илије Гарашанина „које за Чубриловића представљају *dictus generalis* српске перспективе србијанске политике” (М, 603). Колико елементарна има овај културнополитички лук? Он подразумева три степена општости: појединачни пример, укупни профил аутора, целина традиције из које се он оглашава. *Почетни* моменат представља неутрализација католичке акције у време анексионе кризе. Она се одвија призивањем социјалистичке перспективе у разумевању појава и ствари. *Посредни* моменат обухвата Крлежин прелазак на неутралисање Чубриловићевог укупног мишљења о Босни. *Завршни* моменат подразумева да сви претходни моменти

²⁵ Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, III (1978–1979), 11.

буду сагледани као знакови негативне усмерености магистралне српске политичке традиције. Није, дакле, именовање католичке акције у време анексионе кризе било једно историјско сазнање о појединачном догађају, који има своје учеснике и сведоке, него је оно – у социјалистичкој перспективи *Енциклопедије Југославије* – прерасло у симптом целокупне српске политичке традиције. То је закономеран пут Крлежиног уписивања негативног предзнака у српску историјску и културну традицију.

Ако су то биле – и остале – задате координате титоистичког југословенства у *Енциклопедији Југославије*, онда је многа српска тема и личност морала да претрпи цензуру културнополитичке рецептивне мреже коју је распростирала *Енциклопедија Југославије*. У структури Крлежених бележака свакако ваља разликовати његову индивидуалну перцепцију историјских догађаја и личности, као и његову особену стилску, реторичку и тоналитетску дикцију, од оних момената који – и када су његови властити – припадају официјелној доктрини титоистичког југословенства. Како ни та доктрина – током дугих деценија свог трајања – није увек имала исти вид, пошто је почивала на унутрашњој динамици, неопходно је издвојити *подударне момените* у Крлежиним ставовима и привилегованом становишту *Енциклопедије Југославије*. Тек издвајањем тачака пресецања, можемо наслути идеолошки профил Мирослава Крлеже као главног редактора *Енциклопедије Југославије* и природу односа који *Енциклопедија Југославије* образује када је реч о српским темама и личностима. Ако су подударни моменти чести и карактеристични, онда – анализом Крлежених енциклопедијских бележака – добијамо прилично поуздан показатељ о доминантном правцу културне политике коју оличава *Енциклопедија Југославије*.

3.

У Крлежином осветљавању српских тема, постоје белешке у којима превагу односи његова индивидуална дикција, изразито наклоњена исмејавању и пародирању неких од централних топова српске културе. Зашто је лексикографско обавештење о мајци султана Бајазита која је пореклом Српкиња једноставно „сувишни детаљ”? Крлежино образложење: „те је Србин по мајци, те је зет цара Лазара, те је као српски зет са својим српским шурјацима ратовао на све стране, што представља стоперцентну историјску негацију концепције цара Лазара, који се, као што је познато, приволео небеском царству” (*М*, 59). Овај главноредаторски *ипрелаз* од енциклопедијског третмана једне историјске чињенице

– која се могла ocenити и небитном – ка оцењивању тежишног културног топоса (косовско опредељење) није ничим мотивисан. Пошто постаје небитно одакле су кренуле вихорне мисли главног редактора, јер лексикографска белешка нужно не води до места у којем су се оне смириле, остаје огољено сазнање о *негајивном* *п*редразумевању које је управљено на културни топос косовског опредељења. Овај пародијски тон као да је константа у Крлежином коментарисању српско-турских историјских заплета, па је Мурат II „један од српских зетова, који нас је разочарао”, јер „прави Турчин, поробио тазбину, јадни ми, нема нам спаса!” Која реченица је изазвала овакав полет Крлежиног пародијског надахнућа? „Иако му је деспот Ђурађ 1435. дао кћерку Мару за жену, ипак је Мурат напао Србију. И готово читаву заузео” (М, 482). Како у предложеној лексикографској реченици није исказан никакав афекат, никакво уживљавање у историјске околности, никакво жаљење због њих, нити било каква оцена, већ су само забележене основне историјске чињенице, Крлежина интерпретација и не проистиче из сусрета са предложеним текстом него из сопственог *негајивног* *п*редразумевања.

Са ког *п*ривилегованој *с*тановишћу бива могуће да главни редактор *Енциклопедије Југославије* оцени како је у антагонизму између сила Антанте и Централних сила – пред Први светски рат – улога бугарског краља Фердинанда Кобурга била „ни мање ни више негативна од улоге дома Карађорђевића” (М, 152)? На делу је енциклопедијско приклањање историјској рестаурацији, која подразумева карактеристичну *асиметричну симетрију*: она одводи минимализовању и посредном поништавању српских историјских разлога у балканским ратовима. Карактеристичан начин Крлежиног доказивања, који надилази његову индивидуалну оптику и постаје део енциклопедијског приказивања, откривају његови коментари ове реченице Васе Чубриловића: „У ово доба Вук Ст. Карацић својом реформом писма и увођењем народног језика као књижевног ударио је основе савременом српском књижевном језику” (М, 516). Шта је овде спорно? Крлежа сматра да је реч о очигледној историјској неистини која „спада у... врсту отрова научно-наставног на високим школама”. Јер, „од открића Гундулићевог споменика у Дубровнику 1895. па до Јорја Тадића et. contr., данас у оквиру ове блесаве дискусије да ли је Дубровник српски град или тезе Павла Поповића да је дубровачка књижевност српска књижевност, од славног чланка 'До истраге ваше или наше' штампаног у Српском књижевном гласнику 1902. па до свих реакција које је изазвао овај начин мишљења (Види овдје и Декларацију 1967), све су то симптоми који се могу превладати

и ријешити само егзактним утврђивањем истине” (М, 517). Није најјасније какво је то егзактно одређивање истине које Јорја Тадића *унајред* научно оповргава. Карактеристично је да се српско учешће у култури Дубровника, о којем је писао Павле Поповић, као учешће у култури а не као знак *само* српске културе, претвара у Крлежиној реченици у српско присвајање дубровачке традиције. Зашто Крлежа, пак, свест о *трајковима* српског присуства поима као свест о *целини* дубровачке традиције, премда Павле Поповић није то рекао? Зато што он различите елементе српско-хрватских односа поима у оквиру једне једине схеме: сви набројани чиновни српске културне политике припадају једном *начину мишљења*, док су сви чиновни хрватске културне политике само *реакције* на тај начин мишљења. То је само језгро *асиметричне симетрије* у Крлежином енциклопедијском арбитражу: оно прожима како његово индивидуално осећање историјских токова тако и официјелну јавну свест титоистичке Југославије.

У том задатом *асиметричном симетризму* нестаје сваке свести о садржајима који се доводе у поређење: Крлежа као реакцију на начин мишљења Николе Стојановића из 1902. године наводи Декларацију о хрватском језику из 1967. године. То је необично, јер је поменути чланак добио одговор неколико дана касније: у паљењу српских радњи у Загребу. Оно што омогућава Крлежи да превиди конкретну везу ових двеју појава које су се – у облику повода и последице – одиграле у непосредној временској близини јесте његова опсесивна усредсређеност на један *начин мишљења*. Под тај *начин мишљења* – у Крлежином разумевању ствари – ваља подвести све што се догађа. Али, у том случају нестаје сваке свести о различитим односима и јачинама: новински чланак наспрам паљења и уништавања имовине на основу националне дискриминације и против позитивних законских прописа.

Тада Крлежа може да сугерише вишеструко сврховито премештање пажње: он каже да је чланак Николе Стојановића изашао у *Српском књижевном гласнику* 1902. године, што је тачно, али није и довољно, будући да је тај чланак прештампан у загребачком *Србобрану*. Тек ту прештампан, он је послужио „као повод за загребачке противсрпске иступе”.²⁶ Занимљиво је да Крлежа – у енциклопедијским маргиналијама – погрешно именује наслов чланка. Јер, наслов није гласио – како он каже – „До истраге ваше или наше”, што је била само једна од реченица у њему, него је на-

²⁶ Василије Ђ. Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Политика, Београд 1991, 355.

слов био неутралан: „Срби и Хрвати”.²⁷ Латинка Перовић – која и сама ставља нагласак на чувену реченицу – погрешно, пак, тврди да је чланак објављен „после сукоба Срба и Хрвата 1902”,²⁸ иако је он претходио сукобима. Њена грешка, међутим, није немотивисана, јер су противсрпски изгреди у Загребу – које Крлежа у својој маргиналији и не спомиње – били чести и пре објављивања и прештамовања овог чланка: 14. и 15. октобра 1895, јуна 1899. и фебруара 1900. године.²⁹ Зашто Крлежа ставља у сенку *место* у којем је чланак прештампан, када су у том *месту* узрујани духови подстакли загребачке септембарске догађаје „које су савременици назвали вартоломејским”?³⁰ Зато што он ставља у дејство невидљиво залеђе енциклопедијског подухвата: како је – у језгру *асиметричног симетризма* – проказани *начин мишљења* по дефиницији везан за Београд, за српску грађанску интелигенцију чији је симбол *Српски књижевни гласник* и која је под непрестаном оптужбом да спроводи великосрпску хегемонију, онда Крлежино циљано ситуирање самог чланка делује као нехотична потврда *негајивног њедразумевања* које управља његовим поимањем историјских догађаја.

Карактеристично је, пак, да Крлежа *Декларацији о хрвајском књижевном језику* даје *реактивни карактер* у енциклопедијском часу у којем се сусреће са помињањем „српског књижевног језика”. Зашто неко ко говори о постојању „хрватског књижевног језика” – што је потоња уставна категорија Устава СР Хрватске из 1974. године – сматра говор о „српском књижевном језику” изразом одређеног *начина мишљења*, док говор о „хрватском књижевном језику” није израз никаквог *начина мишљења* него има само *реактивни карактер*? Шта је Крлежина егзактна научна истина у овој ствари? „Да су Хрвати писали чистим народним језиком хрватским већ четиристо година прије Вука и његове реформе” (М, 517). Премда егзактна, она не прецизира о којим Хрватима је реч. Ако је реч о Дубровнику, архивски трагови о присуству српског језика – и у свести тадашњих говорника – потврђују четиристо година као одабрани размер Крлежине егзактности. Сам Крлежа био је кајкавац, па остаје нејасно да ли су људи из његове жупаније већ четиристо година пре Вука писали

²⁷ Н[икола] С[тојановић], „Срби и Хрвати”, *Српски књижевни гласник*, Београд, књ. VI, бр. 7, 1. август 1902, 1149.

²⁸ Оливера Милосављевић, *Чињенице и тумачења (Два разговора са Лајтинком Перовић)*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд 2010, 266.

²⁹ Василије Ђ. Крестић, *Историја Срба у Хрвајској и Славонији 1848–1914*, 344–358.

³⁰ Исто, 355.

и говорили попут оних у Дубровнику? Како то ускладити са његовим сопственим тврђењем по којем „да нису штокавштину увели овдје у Загреб ми бисмо данас имали три народа“?³¹ Да ли су четиристо година пре Вука чакавци – који би без уведене штокавштине „били један народ“³² – писали „чистим народним језиком хрватским“? Како ускладити његову аподиктичност када је реч о томе да су Хрвати „писали чистим народним језиком хрватским већ четиристо година прије Вука“ са његовом сопственом аподиктичношћу по којој су илирци „кroatизирали друге католике и тако заправо прихватили Далмацију и дио Херцеговине“?³³ Као да је Крлежа егзактну истину поимао различито: зависно од тога да ли је реч о историјским садржајима или о интересима хрватске културне политике.

Ова нејасност, ова неегзактност – и то је пресудно за *Енциклопедију Југославије* – подразумева прецизан и делотворан идеолошки аргумент у својој позадини: „О свему томе требало би прегледати текстове Светозара Марковића и свака би даљња ријеч било какве дискусије у једном тренутку постала сувишна“ (М, 517). Зашто би *последња реч* о егзактној научној истини припала Светозару Марковићу? На *лексикографском* нивоу: идејно-политичке анализе и перспективе Светозара Марковића биле су Крлежин оријентир „и код provedбе програмских смјерница Енциклопедије у дјело“.³⁴ На *личном* нивоу: реч је о осећању блискости услед сродне „драматске негације стварности политичке и друштвено-социјалне збиље“.³⁵ На *политичком* нивоу: Светозар Марковић се издваја „по радикалној негацији ондашње великосрпске и сваке друге хегемонистичке тенденције“.³⁶ Шта је овде карактеристично за процес *поунушрацињавања* хрватског становишта у нашој јавној свести? Није јасно који садржај политичких ставова Светозара Марковића подразумева евазивно помињање „сваке друге хегемонистичке тенденције“. На шта се оно односи? Јер, Светозар Марковић је писао како „Хрвати већ давно говоре и раде да оснују 'Велику Хрватску' под заштитом Пеште и Беча, у коју би ушли још и неки делови турске царевине“.³⁷ Ако без устежања именујемо Марковићеву критику великосрпских претензија

³¹ Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, II (1975–1977), 154.

³² Исто.

³³ Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, III (1978–1979), 111.

³⁴ Мате Лончар, „Крлежини записи о Светозару Марковићу“, у: *Светозар Марковић и српска књижевност*, уредили Димитрије Вученов и Предраг Палавстра, Нолит – Институт за књижевност и уметност, Београд, 1975, 240.

³⁵ Мате Лончар, „Крлежини записи о Светозару Марковићу“, 236.

³⁶ Исто, 241–242.

³⁷ Светозар Марковић, *Сабрани списи*, књ. IV, Београд 1965, 106.

на хегемонију, шта нас спречава да доследно наведемо Марковићеве речи о великохрватским претензијама на хегемонију? Ако Светозар Марковић није избегавао да их именује, зашто се ова његова изричитост – у 1975. години – скрива у непрепознатљиве и евазивне форме? Крлежа – у својим бројним упућивањима на Светозара Марковића – није мислио на његове назнаке о великохрватским претензијама на хегемонију. Отуд њихово *крлежијанско* скривање долази са благословом невидљивог залеђа титоистичке доктрине која почива на претпоставци о великосрпској хегемонији. Јер, „велики је пропуст наше историографије што је Марковићеве судове о хрватској политици, посебно о Народној странци, потпуно занемарила”. То није било случајно, већ је чињено – у томе је смисао *поунућрацињивања* хрватског становишта у нашој јавној свести – са карактеристичном асиметријом: „Марковићеве оцене о великој Србији, великосрпској политици и великосрпским тежњама свима су добро познате и у свакој прилици су експлоатисане како у науци, тако и у политици. Утолико је занимљивије да су његова виђења хрватске политике била потиснута, запостављена и заборављена. Последице тог свесног и смишљеног заборава, који је политички мотивисан, огромне су и трагичне.”³⁸ Тако је – и у *маргиналијском* помињању Светозара Марковића – на дну свих разлога осванула критика великосрпског хегемонизма.

Крлежин *начин мишљења* – какав су нам раскриле његове енциклопедијске *Маргиналије* – показује се као класичан пример преласка са историјских, филолошких, културних аргумената на позицију идеолошког аргумента као разрешења проблема. У часу када посегне за ауторитетом Светозара Марковића, карактеристично селективно пратећи увиде српског социјалисте, Крлежина аргументација *посијаје* неопозиво идеолошка: отуд она инсистира на својој дефинитивности. То је и моменат када се активира скривено и делотворно залеђе *Енциклопедије Југославије*, када се оно појављује као пресудитељ: „Хоћемо ли размишљати о тим стварима егзактно, научно истинито или се даље обмањивати паланачким, малограђанским надмудривањем у моменту када се ради о револуционарној структуралној измјени наших социјалних односа, то је питање које прелази компетенцију главног уредника Енциклопедије Југославије” (М, 517). Постоји, дакле, један *начин мишљења* у којем свако ко се – било каквим разлозима да је вођен – противи Крлежином поимању егзактно-научне истине

³⁸ Василије Ђ. Крстић, *Геноцидом до велике Хрватске*, Гамбит, Јагодина 2007, 55.

представља „паланачко, малограђанско надмудривање”. Постоји, дакле, Крлежина егзактно-научна истина као нешто прогресивно и постоји *филозофија њаланке* као нешто што се одупире овој социјалистичкој прогресивности. Овој врсти идеолошког обезвређивања радо се приклања садашње секуларно свештенство, јер је његов основ положен у титоистичком постављању ствари.

Али, Крлежа уводи и патос тренутка, јер револуционарну структуралну измену друштвених односа – *због* које ваља уклонити наносе паланачког мишљења – претвара у *аргументи* који је делатан у расправи о историјском постојању језика. Тако се мач револуције појављује као *ultima ratio* лингвистичких евиденција. Да би могао бити делатан, да би мач револуције могао пресећи реакционарно-паланачки чвор, неопходно је да му Крлежа утре пут: ако одлука о томе хоће ли се паланачко мишљење отклонити превазилази компетенције главног уредника *Енциклопедије Југославије*, онда то значи да Крлежа ту одлуку ситуира у политичко залеђе *Енциклопедије Југославије*. Крлежа, дакле, подразумева политичко-партијску арбитражу као *ultima ratio* о природи нашег језика у прошлости. То је основна схема на којој почива *Енциклопедија Југославије*.

4.

Код Крлеже се може опазити *енциклопедијско колебање* између историјских садржаја и хрватских културнополитичких интереса. Јер, Крлежа је имао свест о значајном изневеравању историјских садржаја у лексикографским настојањима која настоје да их саобразе хрватским културнополитичким интересима. Тако опажа – у коментару одреднице о дубровачком песнику Џиву Бунићу Вучићу – да су се његови „звали Де Бона, а и данас се тако зову, а ми их анектирамо и похрваћујемо без икаква права, увјерени да тиме цементирамо нашу културу” (М, 145). Није то био усамљен поступак него део енциклопедијске стратегије, па Крлежа – поводом Илије Цријевића – поставља питање: „Није ми јасно на темељу чега га ми, упркос његовој субјективној вољи, похрваћујемо, кад ће се од тога у гробу окренути?” (М, 168) Сам процес има у себи нешто незауостављиво, пошто је условљен историјским векторима сила и неминовношћу њихових посезања за рационализацијама и образложењима. То га и чини моментом културне политике. Отуд „би ваљало у случају Чулиновића напети све струне на овим нашим тамбурама сталнога похрваћивања” (М, 184). Тако је и у случају Алберта-Доими Глиричића „кога смо кroatизирали у Дивнића у једном од наших текстова” (М, 210).

Није друкчије ни са великим песником Гундулићем: „Ми га зовемо Иван, он је Ђиво, а уз призвук патронимике ’Франов’ ми га бизарно пословењујемо, похрваћујемо” (М, 307).

Ова културнополитичка стратегија не обухвата само историјске личности него се протеже на читаве средине. Ту је Крлежа много мање неодлучан. Он – у коментару једне лексикографске одреднице – пита: „Што значи ’борба за кроатизирање опћина’? Испада да ово похрваћивање далматинских опћина представља кроатизацију нечега што није било хрватско” (М, 444). Он испољава бригу да се не изгуби енциклопедијска свест о хрватском карактеру далматинских општина, да се – неприкладном формулацијом – управо њихово *хрвајско* својство не доведе у сумњу. Сама забринутост није, међутим, у најбољој сагласности са његовим сопственим коментарима о енциклопедијском кроатизовању појединих личности. Али, она је и константа бројних интервенција главног редактора *Енциклопедије Југославије*. Тако се појављује – са повишеним реторичким набојем и домољубним осећајем – и у његовим белешкама о Истри (М, 88, 352).

Ове несагласности у редакторским коментарима одсликавају унутрашње кретање Крлежиног духа као карактеристично померање од историјских садржаја ка хрватским културнополитичким интересима. Оно свакако има *индивидуално* утемељење, како сведочи Иван Клајн: „Крлежа ми је стално говорио да је југословенска идеја изузетна и да представља корак у будућност, али ми се успротивио када сам му рекао да у Дубровнику не живе ни Срби ни Хрвати, већ неки аутентични приморски Словени. Погледао ме је оштро и казао: ’Грешиш, момче, у Дубровнику живе Хрвати’.”³⁹ Али, само енциклопедијско померање тежишта превазилази сваки индивидуални избор. Јер, до њега долази услед непрестаног спољашњег притиска као делатног момента привилегованог становишта *Енциклопедије Југославије*. То је оно што превазилази распоне Крлежиног духа, надилази сваку индивидуалну оптику, која се открива преваходно као осетљиви показатељ једног *објективног* и спољашњег кретања.

Путања привилеговања хрватских културнополитичких интереса, коју препознајемо у тангентама Крлежиног духа, постаје закономерност лексикографске парадигме *Енциклопедије Југославије*. Тако је Крлежа – у свом коментару о сликару Игњату Јобу – записао: „Да ли је оснивач српског модерног сликарства, ту тему ставља Ујевић под знак питања” (М, 363). Мате

³⁹ „Крлежа ме је учио тајнама fine књижевности”, *Блиц*, Београд, недеља 18. септембар 2011, 12–13.

Ујевић, дакле, доводи у сумњу тврђење о Игњату Јобу као српском сликару. Ту су на делу интереси хрватске културне политике, пошто је реч о дубровачком човеку. Јер, само тврђење о Јобу могло би имати далекосежнијих импликација, будући да би сведочило о присуству српске традиције у простору оглашених хрватских културнополитичких интереса. Крлежа – у складу са својим оценама похрваћивања као сталног енциклопедијског поступка, у складу са оним полом своје арбитраже који почива на уважавању историјских садржаја – одлучује: „Мислим да је тачно. Јоб Игњат прогласио је себе Србином” (М, 363). Ова његова арбитража у потпуном је складу са лексикографском одредницом у *Енциклопедији Југославије* која доноси реченицу да је Игњат Јоб „са Бијелићем и Добровићем, оснивач модерног српског сликарства”.⁴⁰ Ово енциклопедијско разрешење није, међутим, нешто што зауставља свако делање на оном полу арбитраже који тежи задовољавању хрватских културнополитичких интереса.

Сам Крлежа као да је разлику између два пола својих арбитража препознао у разлици између првог и другог издања *Енциклопедије Југославије*. Он је, говорећи 23. јануара 1976. године о другом издању *Енциклопедије Југославије*, овако оценио њено прво издање: „Њено прво издање је сасвим лоше... Код првог је издања била присутна Ранковићева рука. Босна је у тој енциклопедији тоталан промашај. Муслимани су... посве игнорирани... примили смо безброј писама од муслиманских интелектуалаца, али смо их, према строгој директиви, све морали ставити *ad acta*. Цијела нација и њена култура су тада прешућени. Тако је и са Албанцима на Косову, и с Македонцима донекле.”⁴¹ Крлежа очигледно прилагођава будући изглед другог издања *Енциклопедије Југославије* кристализованим облицима титоистичког југословенства. Јер, неубудљива је његова теза о *пресудном* присуству „Ранковићеве руке” у првом издању. Ако је та рука била тако присутна да је могла наметати садржаје о читавим народима и земљама, како јој је могла промаћи драстична грешка у лексикографској одредници о самом Ранковићу? Како се могло догодити да та погрешна лексикографска одредница буде и одштампана? Како је све на крају морало бити тако уређено да се њена исправљена верзија појављује као уметак уз књигу?⁴² То нам показује да постоје други мотиви који воде Крлежино обезвређивање првог издања *Енциклопедије Југославије*.

⁴⁰ *Енциклопедија Југославије*, 4, Лексикографски завод ФНРЈ, Загреб 1960, 531.

⁴¹ Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, II (1975–1977), 75–76.

⁴² Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, VI (1989–1990), 123–126.

До њега долази, наиме, услед Крлежиног *йомерања* ка завршном полу свог енциклопедијског кретања. Тај пол је насељен кристализованим облицима титоистичког југословенства. Управо је друго издање *Енциклопедије Јуџославије* било ношено духом Крлежиног завештања. Већ су припремни послови за друго издање *Енциклопедије Јуџославије* ишли у том смеру. Тако је *одмах* дошло до захтева да – уместо одреднице коју је написао Милан Богдановић – босанска редакција пише нову лексикографску одредницу о Иви Андрићу.⁴³ Није нимало друкчија ни јавна изјава црногорске редакције која наглашава да „кад је ријеч о његовој националној припадности, Његош је црногорски владар, писац, мислилац”.⁴⁴ Такав распоред ствари је требало да постане правило, јер је „у рубрици културни односи материја... приказивана по републикама/покрајинама, па је рад Доситеја Обрадовића у Војводини, а Лазе Костића и у Србији и у Војводини итд. Тежња је и за следеће томове да се свака појава, без обзира коме периоду припадала, прикаже у републичко-покрајинској артикулацији.”⁴⁵

Првобитна Крлежина арбитража о Игњату Јобу настала је, дакле, под утицајем осведочених историјских и уметничких увида. Ту спада сазнање о човековом опредељењу, јер Јоб „још од најраније младости осећа југословенски, а то, с обзиром на тренутак, идеале и средину у којој је живео, значи и србофилски”.⁴⁶ Ту се проналази и увид у сликарске кореспонденције са српским експресионистичким сликарима.⁴⁷ Али, усклађивање *Енциклопедије Јуџославије* са кристализованим формама титоистичког југословенства *налаже* промену енциклопедијске оптике о Игњату Јобу. У ком правцу? У духу давнашњих сумњи и назнака Мате Ујевића.

То нам показује одредница о овом сликару коју је донело друго издање *Енциклопедије Јуџославије*. Ако је упоредимо са лексикографском одредницом из првог издања, уочавамо да је изостао читав низ биографских појединости. Док је у првом издању писало да Игњат Јоб „год. 1913. прелази као добровољац у Србију и долази у Ниш, у војничко позориште”, дотле се у другом издању не помиње ни добровољац ни војничко позориште, него се каже како је „боравио у Нишу у једној позоришној трупи”. Уклоњен је

⁴³ Исто, 169.

⁴⁴ *НИН*, Београд, број 1640, 6. јун 1982, 2.

⁴⁵ Сима Ђирковић, „Логика, информација и устав”, *НИН*, Београд, број 1858, 10. август 1986, 17.

⁴⁶ Миодраг Б. Протић, *Српско сликарство XX века*, I, Нолит, Београд, 1970, 175.

⁴⁷ Исто, 176, 178, 180.

сваки подтекст – попут временског датирања – који би могао сугерисати његово присуство у ратним временима Србије. Ову биографску интервенцију употпуњује изостављање реченице да је Игњат Јоб „оснивач модерног српског сликарства”. Тако је *ујшшник* Мате Ујевића – који је лебдео над првим издањем – напоскон постао делотворан у другом издању *Енциклопедије Југославије*. Ово померање енциклопедијских нагласака праћено је битном интервенцијом: уместо да буде – као у првом издању – један од оснивача модерног српског сликарства, Игњат Јоб је у другом издању одређен као сликар чија дела „улазе у ред оног најбољег, најдраматичнијег што је југословенско сликарство створило током треће и четврте деценије XX века”.⁴⁸

Ваља разликовати аутентично присуство *југословенских* садржаја у прошлости народа и људи од *ујшшребне* самог југословенског присуства у делу појединих уметника. Када се свест о *југословенским* оријентацијама или својствима појављује као нешто што одговара историјским садржајима, онда имамо посла са употпуњавањем целокупног контекста који одређује уметничку појаву или личност: „Отуда га с подједнаким правом могу присвајати и Београд и Загреб, јер им је стварно припадао – не идентификујући се ни с једним до краја. Најтачније је рећи да је југословенски сликар у правом смислу речи.”⁴⁹ Али, *прави смисао* речи никада није *њен инсџрументјализовани* смисао. Када се, пак, свест о *југословенском* моменту *ујшшребљава* да би се *променио* аутентични садржај уметникове егзистенције, да би се она поставила у унапред одабрани и циљани контекст, различит од њеног основног контекста, супротан од уметниковог саморазумевања, онда добијамо слику о *ујшшребној* димензији *југословенске комјоненције* уметничке појаве или личности.

Крлежа је имао свест о употребној вредности југословенске компоненте у одређивању уметничких праваца и личности: „Кад већ говоримо о дуалу хрватске и јужнославенске умјетности – требало би и објаснити какве су то сада двије умјетности – хрватска и јужнославенска? Већ самим тим што је једна умјетност хрватска, она, хтјела то или не, већ је по себи и јужнославенска” (М, 468). Крлежа, дакле, наглашава да преко *хрвајске* компоненте једна уметност или уметник неминовно постају и *јужнословенски*. Тако *хрвајска* компонента игра *посредујућу* улогу у осветљавању ширег *јужнословенског* контекста: да би, штавише,

⁴⁸ *Енциклопедија Југославије*, 6, Југославенски лексикографски завод 'Мирослав Крлежа', Загреб 1990, 97.

⁴⁹ Миодраг Б. Протић, *Српско сликарство XX века*, I, 176.

једна уметност била јужнословенска, она *и*реџходно мора бити – у овим примерима – *хрвајска*. Отуд Крлежа као да негодује због појављивања *дуала* у лексикографској одредници.

Када, међутим, напише изјаву поводом смрти Иве Андрића, у години 1975, у време када отпочињу припреме за друго издање *Енциклопедије Југославије*, Крлежа поступа управо на онај начин који је *осуђивао* у својим лексикографским белешкама: „Књижевни и политички пут Иве Андрића нераздвојно су повезани са свим историјским ломовима и обратима на нашем хрватском, јужнославјенском књижевном и политичком терену.”⁵⁰ Ако осмотримо његову изјаву у целини, ако уочимо концентрацију одређења као што су „млада хрватска лирика”, „матовевске плејаде са Љубом Визнером и А. Ујевићем”, „загребачких књижара”, онда ово поетичко уоквиривање Андрића открива да је придев *јужнословенски* – ако следимо Крлежин лексикографски коментар – употребљен дисфункционално. Зашто Крлежа није остао код одређења *хрвајски*? Он је све учинио да створи такву сугестију. Он је и библиографске податке употребио с тим циљем. Отуд је за *Ex ponto* написао да је објављен 1918. године у Загребу. Али, за *Пуџ Алије Ђерзелеза* само је казао да је „у Загребу поздрављен као продор великог талента”. Шта, међутим, није поменуто? Да је објављен 1920. године у Београду. Зашто је важно да је *Ex ponto* објављен у Загребу, док је неважно да је *Пуџ Алије Ђерзелеза* објављен у Београду? Зашто је важно како је оцењен *Пуџ Алије Ђерзелеза* у Загребу, док је неважно како је примљен *Ex ponto* у Београду? Зато што је на делу *и*оеџичко уоквиривање Андрића хрватском традицијом. Оно је *и*рипрема за књижевноисторијско измештање Андрића из српске културе. Отуд ни у каквом облику Крлежа не помиње било шта *српско* нити помиње саму реч *српски*.⁵¹

Како је – у часу Крлежине изјаве – веома жива свест о бројним, слободним и *одређујућим* политичким, културним и књижевним везама Иве Андрића са српском традицијом, Крлежа употребљава придев *јужнословенски* да би неутрализовао постојање тих веза, ставио их у шири контекст и обликовао своју сугестију о *хрвајској* компоненти као *и*осредујућем и *одлучујућем чиниоцу* у јужнословенској физиономији Иве Андрића. То је начин на који придев *јужнословенски* открива своју *у*иоџребну димензију: он треба да створи свест о појединим уметницима као *хрвајским*,

⁵⁰ Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, I (1956–1975), 302–303.

⁵¹ То баца посебно светло на околност да се у овој Крлежиној изјави помиње – *Хасанагиница*.

иако су они сами себе препознали као *српске* уметнике и самосвесно се, штавише, поетички и културноисторијски сместили у српску традицију.

Са таквим смислом је у другом издању *Енциклопедије Југославије* одређење о југословенском сликару Игњату Јобу сменило одређење – из првог издања *Енциклопедије Југославије* – о Игњату Јобу као оснивачу савременог српског сликарства. Јер, ово померање енциклопедијских нагласака јесте закономеран процес који прати напуштање историјских садржаја у корист хрватских културнополитичких интереса: пре него што дође до инкорпорирања неког уметника у хрватску традицију увек долази до проблематизовања његовог осведоченог присуства у српској традицији. То проблематизовање – као припремање читалачког очекивања, као таложене сугестија у колективној свести, све док не дође до *крисћализације* пожељних уверења – одвија се у сенци југословенства: да би постао *само* хрватски сликар, Игњат Јоб је морао постати онај *југословенски* сликар који *није* оснивач модерног српског сликарства.

У овим културнополитичким настојањима посебна улога припада историјском и поетичком контекстуализовању. Оно подразумева неколико момената *посредовања*. Неопходно је Јобово поетичко уоквиривање *искључиво* хрватским експресионистичким сликарима, пошто се циљано анализирају само њихове мотивске, тематске и формалне кореспонденције са Јобовим платинама. То је учињено без обзира на то што је поетичко и стилско поље дозвољавало препознавање веза и са српским експресионистичким сликарима: „По горчини свог патоса, он је више експресионист од Добровића и Бијелића.”⁵² Такав поступак би и био логичан ако аутентично – а не инструментализовано – говоримо о југословенском експресионистичком оквиру. Јер, тамо где се тако чини, помињу се све могуће југословенске поетичке и стилске кореспонденције.⁵³

У наглашено хрватској контекстуализацији Игњата Јоба, у години 1987, ипак је – као последњи одсјај светлости истине која се клони заходу – била могућа и ова реченица: „Не треба, наиме, заборавити да је Игњат Јоб услијед свог честог боравка у Београду и излагања неко вријеме интензивно судјеловао и у развоју српског сликарства.”⁵⁴ Ваља обратити пажњу на *пунтању* која се постепено ствара: енциклопедијска свест о српском сликару, која

⁵² Миодраг Б. Протић, *Српско сликарство XX века*, I, 180.

⁵³ Исто, I, 176, 179–180.

⁵⁴ Грго Гамулин, *Игњат Јоб*, Галерија умјетнина „Бранко Дешковић”, Бол 1987, 11.

је *проблематизирана* свешћу о југословенском сликару, претвара се у свест о хрватском сликару који је учествовао и у развоју српског сликарства.

Будући да се кретање јавне свести одвија по утртој стази, а не на *стази нећлачени*, није неуобичајен него закономеран наредни корак: оличава га брисање – у 1997. години – сваке везе са српским сликарством. Јер, непрекидно се деконтекстуализује југословенски оквир експресионистичког простирања у другој и трећој деценији двадесетог века. То се чини упркос сазнању о југословенском оквиру као реалној и утврдиој чињеници, као нечему што је испуњено разноврсним и бројним дотицајима и везама. Како се одвија процес деконтекстуализације? Тако што се изоставља свака Јобова *експресионистичка* веза са српским сликарством. Колико у таквом поступку има нечег насилног, колико се сам уметнички хоризонт томе опире, открива нам изненадно посезање за Добровићевим схватањем слике, пошто се оно налази у битним везама са Јобовим сликарством.⁵⁵ Како је, међутим, могуће не указати на Јобове везе са српским сликарством, ако су његово и Добровићево схватање слике сродни? То је немогуће са становишта историјских и поетичких чињеница. Али, са становишта хрватске културне политике, са становишта давнашње проблематизације коју у *Енциклопедији Југославије* оличава *ујиник* Мате Ујевића – то је сасвим оправдано. Јер, поодмакао је процес *безосјашне* систематске контекстуализације Игњата Јоба *само* у хрватски експресионизам.

Ваља уочити да се ова врста контекстуализације – као и код Крлеже – протеже и на биографске податке. Ако се у *хронологији* Јобовог живота и дела *не може* избећи податак о местима у којима је његов брат Цвијето Јоб започео „студиј сликарства”, ако се мора казати да су то „Београд, Минхен”, као што се мора казати и да се он – на почетку Првог светског рата – „као добровољац јавља у српску војску” у којој и гине,⁵⁶ онда се у уводном поетичком тексту *свакако* мора избећи свако помињање *српског имена*. Тако читамо како је „његов старији брат Цвијето студирао... сликарство у Минхену од 1911. до избијања рата и ране и апсурдне смрти 1915, на некој бојишници у дубокој унутрашњости Балкана”.⁵⁷ У једном хипу, дакле, нестало је Београда као места у коме је Цвијето Јоб ипак студирао, као што је – због неопходне представе о далеком Балкану – нестало и Србије за коју је он

⁵⁵ Звонко Маковић, „Игњат Јоб”, *Игњат Јоб – ретроспективна изложба*, Уметнички павиљон, Загреб 1997, 48.

⁵⁶ Исто, 188.

⁵⁷ Исто, 188, 43.

погинуо: могли бисмо помислити како је посмртно марширао као војник прејасне и преузвишене династије Хабзбурга.

Да би читав процес постао неповратан – на штету историјске и уметничке истине – преостао је само још један корак: наметнути – као у случају дубровачке књижевности – овакав начин гледања на ствари и српској јавној свести, довести је до тога да *йоунуштрашњи* ову врсту изневеравања чињеница. Тада она ступа на неповратну стазу занемаривања сопственог трајања у времену, сопственог *јосћајања* кроз памћење. Од одлучујућег значаја је учити пресудну и посредну улогу југословенства: оно се појављује *само* као прелазно подручје у померању културних нагласака са историјских и поетичких садржаја на хрватске културно-политичке интересе. Ту *крстјализујућу* улогу обавили су *Енциклопедија Југославије* и њен главни редактор: Мирослав Крлежа.

5.

Под тако расутом светлошћу бива процењена српска традиција коју превасходно представљају наше грађанске фигуре. Крлежа иронично помиње „сав респект спрам генија Богдана Поповића, који представља тугу и жалост” (М, 37), јер „Богдан је био кисео, шкрт и јалов, и питамо се – шта је остало од те школе?” (М, 428) Сви политички чланци Живојина Балугџића, „сви без изузетка спадају под скупни појам фашистичког или профашистичког насиља које је довело ову земљу до понора 1941” (М, 142). Под великом сумњом Крлежине лингвистичке стручности остају прилози Александра Белића: „човек пати од мелодраматике белетристичких, потпуно сувишних детаља и требало би их свести на лексикографски минимум” (М, 465). За Герхарда Геземана није само важно што је „био... гестаповац” и „чувени ’Blut und Boden’ идеолог” него и то да „његова сјенка лежи на многобројним нашим публикацијама, као нпр. на Дворниковићевој ’Карактерологији’”, па су „сви такозвани шестојануарски расни и архајски фалсификати ницали... под његовим протекторатом”. Отуд „није завриједио да уђе у Енциклопедију као јединица” (М, 285). Не само да је Слободан Јовановић процењен „као најпросјечнији, социолошки необразован филистар”, коме су се „тресле гаће пред марксизмом”, да је означен као неко ко се дуго бавио политиком и ко је повезан са „потписивањем смртних осуда из Лондона”,⁵⁸ него су и подручја његовог интересовања,

⁵⁸ Оба ова момента снажно наглашава Латинка Перовић. Само што се Крлежино датирање Јовановићеве заокупљености политиком, коју он узевује

по којима га лексикографска белешка именује као „правног писца, историчара, књижевника и политичара”, радикално и необразложено сужена, јер Крлежа пресуђује: „довољно: историчар” (М, 363). Није јасно шта је могао бити разлог оваквог сужавања интелектуалних и животних активности Слободана Јовановића, будући да је у лексикографској белешци било на делу пуко набрајање.⁵⁹ Не пролазе боље ни сарадници *Енциклопедије Југославије*, па – поводом Кашаниновог текста о Крушевцу – Крлежа посеже за *шросируком* негацијом. Она обухвата стручност: „ово кашанинско трућање да се сведе на стварну основу”. Она подразумева политичко проказивање: „да се тако његове, дозлабога досадне, патетичне ројалистичке тенденције... редуцирају на нормалне размјере”. Она наглашава и проблематично лично достојанство човека који пише „са реалном стратегијом добијања на ретцима” (М, 415).

Не пролазе боље ни српске историјске или политичке личности: краљ Александар Карађорђевић је „по свему био медиокритет испод просјека” (М, 384). То делује као стилска и концилијантна варијација мишљења Фрање Фердинанда: њему је српски престолонаследник – у Енглеској 1910. године – изгледао као „лоша имитација Циганина”.⁶⁰ Занимљива су места на којима Крлежина негативна оцена изненадно мења свој правац или своју јачину. Оцењен као „политички измећар, дворска креатура, корумпирана разним високим положајима и подмићена личност” (М, 538), Стојан Протић одједном донекле поправља свој енциклопедијски лик и углед, пошто „његове комбинације са Хрватском заједницом нису биле политички тако кратковиде”. Отуд оне спадају „заправо међу најпозитивније његове експерименте” (М, 539). Колико је вероватно, реално и логично да у вишеде-

„око кризе П. П. владе године 1925”, код ње помера у даљу прошлост, чак пре 1900. године, као што и Крлежино помињање „смртних осуда из Лондона” код ње постаје сазнање о људима који су „заклани”: Оливера Милосављевић, *Чињенице и тумачења (Два разговора са Лајтинком Перовић)*, 188–189. За разлику од Крлеже и Латинке Перовић, Марко Ристић је – макар *шривајино* – „причао лепо о Слободану Јовановићу и Драгиши Васићу – господски су потписивали петиције које им је у име левице подносио” (Миодраг Б. Протић, *Нојева барка*, II, СКЗ, Београд, 1996, 549).

⁵⁹ У првом издању *Енциклопедије Југославије* дошло је до половишног усвајања Крлежиних коментара, јер је Слободан Јовановић одређен као „правни писац и историчар” (*Енциклопедија Југославије*, 4, Лексикографски завод ФНРЈ, Загреб 1960, 544). У другом издању, пак, додато је да је био не само „правник, историчар” него и „политичар” (*Енциклопедија Југославије*, 6, Југославенски лексикографски завод 'Мирослав Крлежа', Загреб, 1990, 116). Док је у првом издању одређен као председник „шовинистичког Српског клуба”, догле је у другом издању председник „националистичког Српског културног клуба”.

⁶⁰ Владимир Дедијер, *Сарајево 1914*, Просвета, Београд 1966, 161.

ценијској каријери једног *конституционално* рђавог политичара постоји – на самом њеном крају – само једна правилна и ваљана политичка процена? А ако она постоји, ако је и настала под диктатом историјских неминовности, зар само њено постојање не наводи на уздржано преоцењивање претходних чинова овог човека? Како до тога не долази, него се – напротив – изољује тек једна и једина политичка процена, онда је њен *садржај* – односно интереси који се у њему оспољавају – оно што изазива промену преовлађујуће перцепције. А тај садржај иде у сусрет Крлежиним схватањима: тек када су се његова схватања о хрватском питању у првој југословенској држави макар минимално подударила са Крлежиним схватањима, дошло је до препознавања нечег позитивног у целокупној политичкој каријери Стојана Протића. До промене Крлежине оптике као да долази у часу када се стави у дејство *хрватска традиција* у привилегованом становишту *Енциклопедије Југославије*.

Сличан поступак се примењује на Милана Грола. Крлежину интервенцију изазива лексикографска одредница по којој је Грол био „најизразитији пропагатор буржоаске парламентарне демократије”. Он то – вели Крлежа – „није био”. Него? Био је – отпочиње ватромет карактеристичних аргумената – „најтипичнији збуњенко и ловац у мутном”, „велики комбинатор и вјечити младожења међу парламентарним просцима, који чезне за *portefeuilleom* ма које партије, само да омасти бркове у сватовској чорби” (М, 304). Ово колоритно нијансирање и индивидуални тоналитет одједном се мењају и претварају у уредничку одлуку: „Све то што се с њиме збивало од 7. III 1945. може да се брише” (М, 305). Зашто да буде енциклопедијски избрисано како је Гролов лист *Демократија* спаљиван на београдским улицама и како је скојевски активизам био ударна песница увођења страначког монизма у комунистичку Југославију? Управо те чињенице показују како је Грол био – и остао – најизразитији заступник парламентарне демократије. У *Енциклопедији Југославије* је све описано на узорно безличан начин: „Августа 1945, после узалудног покушаја разбијања Народног фронта, поднео је оставку и покренуо лист *Демократију* (септембар – новембар 1945).” Нема ни речи о томе каква је била судбина свих тих активности. Остаје уписано само ово: „После новембарских избора 1945. повукао се из јавног политичког живота.”⁶¹ Да ли је учествовао на тим изборима? Или не? А зашто? Све то – како лаконски каже Крлежа –

⁶¹ *Енциклопедија Југославије*, 3, Лексикографски завод ФНРЈ, Загреб 1958, 626.

„може да се брише”. Зашто то треба избрисати? Зато што сви чиновници насиља имају свој историјски домет у оном становишту које је Крлежа учинио привилегованим становиштем *Енциклопедије Југославије*. У случају лексикографске одреднице о Стојану Протићу, Крлежина арбитража мењала је правац и јачину када се примакла подручју *хрватских* интереса. У случају лексикографске одреднице о Милану Гролу, пак, дошло је до промена у часу када се историјски садржај сукобио са *комунистичком* праксом насилног и физичког онемогућавања политичких неистомисленика. Крлежина енциклопедијска арбитража – као жива најосетљивијег термометра – увек бива подстакнута било хрватским било комунистичким интересима.

У *Маргиналијама* се неке од најзнатнијих фигура српске културе поимају као репрезентативне за њен културни образац: „какав је то начин изражавања да се ова абревијатура једне ексклузивне шовенске и сепаратистичке схеме може трајно јављати као лајтмотив по узору Вуковог ковчежића: ’Срби сви и свуда’” (М, 515). Карактеристично је – иначе потпуно нетачно – свођење Његоша на једну епскогусларску формулу: „не треба заборавити ни то да је и Филип Вишњић, а и Његош с Вуком, сљепачка литература хајдучије” (М, 575). Није овде реч о епско-хероичком и агоналном моменту Његошевог песништва, који је српска и европска – Лавров, Шмаус, Обен, Гој – грађанска наука претворила у детерминанту песникове природе. Јер, она је тај моменат издигла на највишу вредносну висину. Код Крлеже је, пак, на делу унижавања песникове вредности. Није пресудно ни Крлежино неосвртање на вишеструко утврђене садржаје неоплатонизма, гностицизма и мистицизма у Његошевом песништву као садржаје који уверљиво показују смисаону многозначност и разнородну културну подлогу дела највећег српског песника. Све то можемо занемарити. Јер, Крлежино неосвртање на битне моменте песничког искуства начелно припада безобалној игноранцији Крлежиног арбитража. Он утврђује – рецимо – „до кога степена је Хајдегеров појам егзистенцијализма антирационалистичка крнтија”. И суверено додаје: „исто тако Хусерл и компанија” (М, 242).

Али, основни Крлежин циљ је ситуиран у подручје културне политике. Јер, пресудан је културнополитички и енциклопедијски нагласак који српску културу – преко њеног репрезентативног песника – смешта у „сљепачку литературу хајдучије”. Тако се *имплицитно* успоставља једна лествица вредности која посредно негира и суштински заобилази Његоша. У њој је немогуће осветлити га у многозначном укрштању културних сила. Јер, она тежи преусмеравању и тотализовању културног обрасца,

а не тежи потпунијем и истанчанијем разумевању и диференцирању *разнородних* сила које се у њему разигравају.

Да Његошево песништво представља кључно чвориште сила српске културе не показују само традиције на којима је оно засновано, нити нам то откривају само токови прошлости који нас до тог дела доводе. То упечатљиво показују две узорне уметничке рецепције Његошевог дела у XX веку. Оне оличавају много истанчанији одзив модерног духа на Његошеве стихове од Крлежине упрошћене рецепције. Одредивши Његоша као „трагичног јунака косовске мисли”,⁶² препознавши у њему једну спиритуалну вертикалу која резонира у агоналном тоналитету *ејске рефлексije*, Андрић је означио магистрални ток српске културе: он је означио његову *модерну класичност*. Сами Андрићево дело представља њен најпотпунији израз у XX веку у нас. На другом полу књижевног и егзистенцијалног искуства налазимо друкчији одзив на Његошеву поезију. Раскривши *лирску рефлексiju* у Његоша, одвојивши га од преовлађујућег доживљаја српске културе, сачувавши везу са њеним магистралним током, у којем је „први лирски моменат” онај *косовски* у којем „бели Лазар бира између царства земаљског и небесног и полази небу”, истовремено усвојивши и преоценивши све, осетивши континуитет традиције и снагу инвенције, Црњански је – у дубинском дослуху са властитим осећањем света – назначио како *модерни* „лирски тај однос према Богу, велика је новост, после Косова”,⁶³ јер је *лирска рефлексija* знак Његошеве *класичне модерности* и запретани моменат српског књижевног искуства. Сами Црњансково дело представља њен најпотпунији израз у XX веку у нас.

Управо овакве модерне рецепције Његоша – вишеструко надмоћне у односу на Крлежину упрошћену негацију – показују различите мисаоне и емотивне токове српске културе као међузависне моменте Његошевог песништва. Иако је Андрић разграњао епску а Црњански лирску рефлексiju српске књижевности у XX веку, они су их пронашли и у сопственом поетичком односу према Његошу. Они су, штавише, то постигли *кроз* препознавање песниковог *комплексног односа* са одлучујућим моментом српске културе: са њеним косовским топосом. То показује колико је битна везаност Црњанског и Андрића за дело оног песника који – у сложеној међузависности утицаја и инвенције, прошлости и будућности, асимилације и рецепције – представља класични знак

⁶² Иво Андрић, *Уметник и његово дело*, II, Сабрана дјела, књига 13, Сарајево 1976, 11.

⁶³ Милош Црњански, *Есеји и чланци*, I, Дела, том X, књига 21, Задужбина Милоша Црњанског, Београд 1999, 55.

српске културе. Није случајно што су највећи српски писци XX века – у дубинском дослуху са сопственим поетикама – препознали и надоградили различите димензије класичног песника српске културе. Ако се превиди вишедимензионалност Његошевог песништва, ако се сузи смисаони перспективизам његовог дела, онда се уклања из свести дијалошко начело као конститутивно својство српске књижевности. Јер, *Горски вијенац* обезбеђује свест о континуитету епско-агоналне дикције народног гуслара, *Луча микрокозма* и *Ноћ скуљља вијека* обезбеђују свест о континуитету лирско-метафизичке традиције мистицизма, док *Лажни цар Шћепан Мали* отвара капије модерног искуства: у регистрима историјске, политичке и драме апсурда.

У *Маргиналијама* је несумњив Крлежин лични доживљај људи и историјских догађаја. Он је често вођен личним нерасположењима према онима са којима се не слаже. Он жустро наглашава како „прелазимо на тон циганске примавиолине”, јер „сад треба свирати у длакаво ухо Ђурђа Бошковића, да би се распекмезио како ’лепо певамо’ о српској архитектури” (М, 562). Какав је, међутим, траг тог личног доживљаја у потезима главног редактора *Енциклопедије Југославије*? То је одлучујуће питање. Јер, тај доживљај нам показује какво је било невидљиво залеђе текстуалних евиденција *Енциклопедије Југославије*, шта се истински мислило док су се правиле тактичке погодбе. Све нам то омогућава да наслутимо какве су претпоставке положене у основну енциклопедијску замисао.

Карактеристичан је несумњиво лични афекат и зажарен тон у часу када се *главноредакторски* дух дотакне лексикографског помињања Ива Ћипика: „Треба знати прије свега да је тај *setebandijere*, трогирански Рагузео, Далмата, Самосрбин, дворска будала, агентпровокатор, талијанаш и одрод, старчевићански апостата, камелеон по наруцби, а никако ’хрватски књижевник’” (М, 183). Међу овим одредницама и именованима Ћипика посебну пажњу привлачи реч *одрод*: она открива успамтели Крлежин афекат према идеји одрођавања, као и према човеку који се одроди, отуђи од својих најближих, од свога рода, народа, који постане отпадник. Овакав афекат нам сугерише да Крлежа у енциклопедијским стварима – насупрот начелним изјавама – подразумева да је понашање с оне стране верности роду – *негајивно йонацање*. Отуд је напуштање хрватског рода – као код Ћипика – било довољно да изазове вулканску лаву Крлежиног енциклопедијског незадовољства.⁶⁴

⁶⁴ Суочен са Андрићевим захтевом да се избрише реченица о томе како

До тога је могло довести и свако истрајавање на интегралном и унитарном југословенству. Постоје, дакле, два политичка правца која надахњују негативитет Крлежине енциклопедијске арбитраже: унитаристичко југословенство и критика хрватске културне политике. Оба су сплетена у Крлежиним опсервацијама о Виктору Новаку. Занимљиво је да их прати – као сен, као ноћна мора, као рђава савест – реч *одрод*. Јер, у редактури лексикографске белешке о Франу Левстику, наишавши на синтагму „нападаје отпадника”, Крлежа наглашава њену проблематичност и неразумљивост у непосредном контексту, па поставља питање „што су у овом случају ’отпадници’”. Онда неочекивано и лишено било каквог подстицаја наставља: „По свој прилици национални одроди типа Виктора Новака” (М, 424). Зашто за Крлежу није довољно да посегне само за карактеристиком *одрод* него он – у случају Виктора Новака – мора да појача њен смисао синтагмом *национални одрод*? Крлежин афекат није изазван, дакле, пуким отпадањем од рода, као породице или племена, него отпадањем од рода као народа. Отуд следи да је национално одрођавање нешто што изазива трајну негативну усковитланост у вртлозима Крлежине арбитраже.

Код Виктора Новака, она је привидно мотивисана његовим унитарним југословенством: „Када је ријеч о овој врсти присталица ’југославенског јединства’ типа Виктора Новака, који спадају паралелно с тиме у троваче наших политичких бунара”, ваља знати да је „та врста југославенства сувише очите ројалистичке пропаганде, која је и довела до политичке кризе југославенства”. Сада долази карактеристично продужавање негативних одређења. Јер, док је могуће тврдити да је унитарно југословенство било један од узрока политичке кризе југословенства, докле остаје потпуно тајанствено какве везе са тим има Новаков антиклерикализам, будући да Крлежа необразложено наставља: „Исти је случај и с његовим ’антиклерикализмом’” (М, 494). Како је Новаков антиклерикализам могао – у духу *социјалистичке* арбитраже Мирослава Крлеже у *Енциклопедији Југославије* – бити разлог политичке кризе југословенства? Само као нешто што је означило „пола века клерикализма у Хрватској”, као нешто што је оцртало клерикалну акцију на месту инспиратора и инструмента

је он „хрватског поријекла”, Крлежа реагује јаросно: „Поздрави Иву Андрића у моје име, веома срдачно, и поручи му, ако можеш, да му ја јебем хрватску мајку, брисат ћу да је хрватског поријекла”: Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан VI* (1989–1990), 172.

хрватске културне политике. Новаков антиклерикализам постао је споран зато што је донео критику *хрвајског* клерикализма.⁶⁵

Како је то тешко казати са привилегованог становишта *Енциклопедије Југославије*, како је то немогуће растумачити из усвојене социјалистичке перспективе, Крлежа посеже за *асиметричном симетријом*: „Тих клерикалима има код нас неколико врста и није католички једини” (*М*, 494). Тамо где треба заштитити хрватску традицију и интересе, појављује се употреба симетрије у енциклопедијској арбитражи, као што свака назнака о симетрији изостаје тамо где бисмо могли осветлити српску традицију и заштитити српске интересе.⁶⁶ Симетрија се, дакле, употребљава да би се – то је дух арбитраже у *Енциклопедији Југославије* – умањили историјски значај и улога хрватског клерикализма.

То има и своје практичне видове. Јер, коментаришући одредницу о фра Дидаку Бунтићу, Крлежа каже како је „човек... умро 1922, и без обзира што о томе мисли Виктор Новак, не би се у енциклопедији могао сврстати у инспираторе усташких злочина пуних 20 година послје смрти” (*М*, 146). Крлежина алузија има прецизан смер. Његова одлука се позива – у противставу – на мишљење Виктора Новака, чијим увидима Крлежа супротставља своја сећања на фратрову личност.⁶⁷ То делује чудно, јер Новак није изнео никаква сећања. Он је показао како је фра Дидак Бунтић – у писму Исидору Кршњавом, од 7. јула 1914. године – предлагао: „Пошто је народ један има носити и једно име, Хрват, земља Хрватска, један сабор, једно писмо, једна застава, једна и јединствена обука.” Отуд „ћирилицу, српску заставу, конфеси-

⁶⁵ У *Енциклопедији Југославије* се Новакова изричита истраживања хрватског клерикализма претварају у „испитивање клерикализма и негативног деловања Ватикана међу Јужним Словенима” (*Енциклопедија Југославије*, 6, Лексикографски завод ФНРЈ, Загреб 1965, 305).

⁶⁶ Тако Крлежа – када говори о југословенским националним мањинама ван титоистичке Југославије – корушким Словенцима *одмах* придружује градишћанске Хрвате: Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, II (1975–1977), 133. У другој прилици, пак, Крлежа осветљава проблем југословенских националних мањина: „У Аустрији има више Хрвата него Словенаца. И у Мађарској их има, па ни о њима нитко не говори. Говорити о Словенцима у Аустрији, а не говорити о егејској или пиринејској Македонији је бесмислено, јер и Бугари и Грци на још драстичнији начин асимилирају припаднике наших мањина”: Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, II (1975–1977), 167. Карактеристично је да Крлежи – ни у једној прилици – не пада на памет положај српске националне мањине у Румунији: његова лична заборавност у далекосежном је дослуху са официјелном политиком титоистичке Југославије.

⁶⁷ И та сећања су одлучила да о овој личности нема помена у *Енциклопедији Југославије*: *Енциклопедија Југославије*, 2, Лексикографски завод ФНРЈ, Загреб 1956, 304.

оналне школе одмах докинуги за сва времена". У осврту на ове историјске документе, Виктор Новак каже: „Фра Дидакове сугестије Аустрија је од себе у свим хрватским земљама спровела, јер су за рата и ћирилица и српска застава биле забрањене.”⁶⁸ Све ове историјске чињенице Крлежа једном *главноредакћорском* одлуком може избрисати, јер нема „импресију да се ради о човјеку кога бисмо могли сврстати међу србофобе” (М, 146). Будући да се Крлежина *импресија* разилази са историјским чињеницама на које је указао Виктор Новак, отворен је пут ка енциклопедијском препознавању *националног одрода*. Новаково заступање унитарног југословенства – само по себи несумњиво – употребљено је као изговор да би било лакше осудити његову критику хрватског клерикализма. У Крлежиној енциклопедијској арбитражи као да се идеолошки (социјалистички) критеријум појављује да би прикрио и омогућуио делотворно поступање у складу са националним (хрватским) критеријумом. То је један од могућих видова *асиметричне симетрије*.

6.

У њеном језгру налази се непрестано осцилирање између различитих полова: када историјске чињенице сведоче о католичком прозелитизму у XVIII веку, онда Крлежа захтева промену интерпретативне перспективе. Он захтева успостављање марксистичког образложења историјских ситуација, у којем се осведочени верски антагонизам, као једна од константи балканске историје, као вододелница нација у новом веку, појављује као класни антагонизам. Отуд је католички прозелитизам само инструмент феудалног друштвеног тлачења Срба у Хабзбуршкој монархији. Али, када је потребно објаснити историјско разликовање дубровачке од хрватске традиције, необичне околности заснивања хрватског књижевног језика, онда се сваки покушај другачије историјске контекстуализације од оне коју намеће хрватско становиште ономогућава, оповргава и уклања у име националне еманципације коју је донела комунистичка револуција. Крлежино непрестано гигање од историјских до класних образложења увек подразумева енциклопедијско идеолошко становиште, које се – будући да почива на револуцији – не може проблематизовати. Али, Крлежин енциклопедијски такт истовремено подразумева и привилеговање хрватских културнополитичких

⁶⁸ Виктор Новак, *Magnum crimen (Пола вијека клерикализма у Хрвајској)*, Нова књига, Београд 1989, 35.

интереса као нечега што је зајамчила комунистичка револуција. Отуд се ни они не могу проблематизовати. Ако комунистичка револуција јамчи – по прилици – и класне и националне облике хрватске доминације, она то чини помоћу сасвим особеног и делотворног механизма *асиметричне симетрије* као темељне подлоге титоистичког југословенства.

Осећајући колико је слављенички дочек немачке војске у Загребу 1941. године – и са хрватског становишта – мрачна и негативна истина, Крлежа је опсесивно настојао да му промени историјске димензије и умањи сваки значај. Тако је чинио и у коментарима насталим поводом лексикографских одредница *Енциклопедије Југославије*. Он као да се у гневу осврће на свако памћење давних дана: „Константно се говори о оној факинажи на Тргу Бана Јелачића, која је урлала у славу немачких чета, а било их је неколико стотина пијаних омладинаца” (М, 290). Ова тврдња наглашено *минимализује* приказ у којем се један распасани официр – иначе левичар и *шада* чак под отужбом да је „троцкиста” – пробијао кроз масу, дуго и споро, можда више од пола сата, јер је маса била свуд: на Позоришном тргу, на Илици, „на оној улици куда пролази трамвај”. Сама Крлежина тврдња је, пак, праћена *универзализовањем* хрватског одушевљења које се показивало бацањем поморанци и цвећа на немачке тенкисте: „бацају као луди, у хистерiji”.⁶⁹ Крлежа, међутим, наглашава: „да Хитлер није спроводио депортацију из Штајерске, 80% Штајераца било је расположено нацистички”, као што су „у Босни бегови и добар део раје плакали од узбуђења код доласка њемачких чета” (М, 290). У настојању да универзализује хрватско одушевљење, Крлежа бива присиљен да занемари кључни чинилац своје *асиметричне симетрије*.

Како? Зато што *нема* примера који би сведочио о српском одушевљењу немачким трупима, Крлежа наизглед одустаје од сваке идеје о симетризму. Али: зато што сам симетризам има асиметричан вид, зато што он увек делује у тунелима титоистичког југословенства, Крлежа овде уклања из видног поља сваку свест о српском понашању у истим историјским околностима. Када је српско разликовање нешто што има своју вредност, она се – у механизму потиснутог симетризма – нити уочава нити процењује. Када је, пак, српско понашање такво да изазива осуду, попут тезе о великосрпској хегемонији или тезе о жандармском малтретирању хрватских сељака, она се не само издваја него и наглашава:

⁶⁹ „Живот је мишљење – In memoriam Сретен Марић”, *НИН*, Београд, број 2179, 2. октобар 1992, 38–39.

у неосвртању на било какав могући симетризам. У ком се случају, онда, симетризам уопште употребљава? Само када треба заштитити – историјске и актуелне – интересе хрватске културне политике. Као што симетризам има улогу у неутралисању позитивног предзнака српске историјске и културне различитости, тако се њен негативни предзнак никада не оповргава у име симетризма. Зато је то *асиметрични симетризам* Крлежине енциклопедијске арбитраже.

Његову средишњу тему представља Крлежино опсесивно изједначавање усташког и четничког покрета. Ова магистрална формула титоистичког југословенства дубоко је проблематизована историографским радовима после пада Берлинског зида. Њихова је убедљивост толика да је чак и Латинка Перовић била присиљена да – макар и у кондиционалу – каже како је у комунистичком времену „интерпретација равногорског покрета... била једнострана”.⁷⁰ Било је то време *Енциклопедије Југославије*. Била је то *магична формула* Крлежиног схватања историјских догађаја зато што је омогућавала непрестано минимализовање како *размера* тако и *ефикасија* усташког покрета.

Крлежина стратегија минимализовања подразумева неколико момената. Он увек инсистира на *малености* усташког броја: „Усташе су били мала, сасвим незнатна чета плаћеника, која се примила криминалне работе професионалних убојица” (М, 591). Он увек инсистира на *раздвајању* усташког покрета од хрватске политике, па своди усташки покрет на неки неочекивани или случајни моменат хрватске политике: „Осим криминала и примитивне бригаантске логике која осим пљачке не рачуна са посљедицама својих поступака, није било баш ничег што би се дало прогласити било каквом политичком логиком, ако је ријеч о томе да су уопће хтјели да воде неку ’хрватску политику’” (М, 591). Управо су минимализовање и криминализовање усташког покрета, као поступци који нас спречавају да сагледамо његову историјску генезу, неопходни предуслови за обликовање усташко-четничког *асиметричног симетризма*: „Покољи око Бихаћа, то су паралелне акције са покретом попа Ђујића око Дрвара” (М, 592). Или: „Хрватски клерофашизам... се... ни по чему не разликује од србијанског клерофашизма” (М, 588). На делу је симетрија, будући да је неопходно *умањити* значај усташког покрета, да је неопходно стопити до неразабирљивости све антикомунистичке чиниоце, па Крлежа збирно описује историјске процесе карактеристичном

⁷⁰ Оливера Милосављевић, *Чињенице и шумачења (Два разговора са Латинком Перовић)*, 153.

фразом: „свеопћим развојем Југославије у десно до Драже и до усташа” (М, 152). Такав начин постављања историјских ствари омогућава му да закључи: „као што је то криминално искуство усташког и четничког покрета доказало на дјелу” (М, 129).

Како Крлежа строго пази да се не наслути ништа што би могло усколебати овако образовану асиметричност у енциклопедијском симетризму, он показује своју будност у часу када критикује једну лексикографску реченицу и уписује примедбу: „Тако је стилизовано као да су четнички одреди дигли устанак” (М, 473). Историјски потврђена сазнања о четничком војном деловању против Немаца у 1941. години – што је година на коју се Крлежина примедба односи – показују не само почетне разлике између усташког и четничког покрета него и Крлежин асиметрични симетризам као темељ титоистичке формуле *Енциклопедије Југославије*.⁷¹

Као важан члан овог симетризма појављује се Крлежина теза о хрватском национализму као реактивном и дефанзивном. У ту линију аргументације бива постављена – то је асиметричност – и тако неупоредива чињеница историјског искуства као што је Јасеновац (М, 134). Основна Крлежина мисао о хрватском национализму исказана је – 1974. године – у службеном разговору са Титом: „Посриједи је национализам који је изазиван другим национализмима, и то би требало заиста комплексно гледати.”⁷² Ова теза о дефанзивном и реактивном хрватском национализму изнета је у сасвим официјелној форми: у присуству бројних сведока. То значи да она није била никаква несмотреност нити је могла изазвати било какво изненађење, јер је била у потпуном складу са официјелном идеологијом титоистичког југословенства. Шта је она *реално* значила? Она је – у свом примењеном виду – имала за циљ да стави у дејство како историјска тако и актуелна значења која ствара појам *српске кривице*. Крлежа управо то и чини: „Кад не би било хегемоније не би било ни националистичких урлања на овој страни, не би било материјала за таква урлања и еуфорије.”⁷³ Ако је хрватски национализам *реактиван*, ако он није „национализам који се сам рађа па изазива друге”,⁷⁴ онда он мора бити *само* – дакле – *последица* великосрпског национализма, који је,

⁷¹ У духу оваквог симетризма, Крлежа потпуно исте историјске чињенице тумачи различито: док је за Тита битно што је „био уцијењен са сто хиљада златних марака”, догле не постоји никаква свест о томе да је на истој потерници, са истим новчаним износом, био уцењен и Дража Михаиловић: Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, III (1978–1979), 195.

⁷² Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, I (1956–1975), 188.

⁷³ Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, II (1956–1975), 46–47.

⁷⁴ Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, I (1956–1975), 188.

отуд, најопаснији од свих национализама у титоистичкој Југославији. У тој перспективи ваља сагледати и проценити бројне Крлежине критичке речи и негативне оцене хрватског грађанства и традиције. Деценијама посматране *превасходно* као слика Крлежиног неконформизма и беспоштедне критичности, оне свагда поседују прецизну идеолошку резонанцу. Јер, оне никада не доводе у питање реактивну и дефанзивну природу хрватског национализма. Оне се свагда посматрају као укореењени негативитет једног менталитета, критички се процењују и са становишта колективних осећања којима су вођене, али – у историјској резултанти као надличном и надменталитетском погледу на ствари – оне постају готово безазлене и оперетске појаве у односу на стоглаву хидру хегемонијалног великосрпског национализма. Такав распоред сила – непроменљив упркос неупоредивим негативним историјским искуствима – проистиче из *аксиома* и делотворне мисли *асиметричног симетризма* који устројава *Енциклопедију Југославије*.

Он је – снагом државне и партијске идеологије – наметан у мери да је морао остати непроблематизован, па је продро дубоко у културну подлогу бројних јавних и политичких чиновца. Он твори њихово невидљиво залеђе. Отуд проистичу разноврсне форме његовог непрестаног *поунутрашњивања* у српској јавној свести. Тако Латинка Перовић – у излагању на седници ЦК СКС која је одржана 24. децембра 1971. године, у излагању које је имало *официјелни* карактер, јер је било званични став Секретаријата – даје веома прецизне смернице: „Централни комитет треба да разговара и о тези да нема национализма и у Србији и да, уколико га уопште има, он је изазван овим у Хрватској. Опасно је да се у том погледу дезоријентишемо. Таква теза је сама по себи националистичка.”⁷⁵ Шта значи, дакле, теза да је српски национализам *реактиван*, јер је изазван масовним покретима хрватског национализма у 1971. години? То је једна *националистичка* теза. Зашто? Зато што је свака теза о *реактивном* национализму сама по себи *националистичка* теза.

Шта представља – у официјелном разговору са Титом – Крлежино описивање хрватског национализма као *реактивног*? Оно само по себи ваља да понесе одредницу *националистичке* тезе. Зашто – међутим – Латинка Перовић никада није *доследно* довела до универзалног облика своју сопствену мисао? Зашто њој никада није пало на памет да оцени Крлежино схватање о реактивности хрватског национализма као једно националистичко

⁷⁵ *Политика*, Београд, субота 25. децембар 1971, 5.

схватање? Зашто она није то никад учинила? Зато што је невидљиво залеђе формуле о реактивном национализму *увек* обухватало *само* српски национализам. То је она прикривена форма асиметричног симетризма која је најдубље *йоунуиџрашњена* у нашој јавној свести. Отуд је природно што Латинка Перовић никада није могла прионути уз сазнање о Крлежином поимању југословенства као облику хрватске доминације.

7.

Када осмотримо различите Крлежине поступке, као и удео његовог осебујног темперамента у њима, препознајемо које су тематске претпоставке битне за језгро његове енциклопедијске арбитраже. Шта значи – и какав скривени садржај подразумева – кључна Крлежина оцена да „основна сметња таквих формација под барјацима југословенске, јадранске и хрватске легије био је Баја у Нишу”? (М, 527) Ова опсесивна представа о једној ситуацији – присутна и у *Маргиналијама* – има далекосежну генезу у Крлежиној политичкој есејистици. Да бисмо разумели шта је истински садржај Крлежиног представљања југословенске идеје, неопходно је да назначимо мисаона и емотивна упоришта субјективног доживљаја „Баје у Нишу”. Јер, управо тај доживљај баца дугачку сенку на *Енциклопедију Југославије*.

Ова фигура се појављује – у Крлежиној редактури – као одлучујући антагонист југословенске идеје. Њен пресудни знак оличава Крлежина есејистичка представа о Франу Супилу који клечи пред *Бајом* у Нишу, премда зна „што значи радикалија на челу са легендарним Бајом”.⁷⁶ Крлежина есејистичка представа усмерена је на Пашићев сусрет са Супилом у Нишу 1915. године. Она, међутим, није никаква историјска реконструкција него изразита политичка симболизација. Јер, сцена разговора у Нишу обележава моменат „када се трагични вјекови кондензирају у неколико тренутака конвенционалног разговора”.⁷⁷ Сам разговор је, дакле, израз дејстава дубокосежних историјских сила.

Франо Супило је есејистички превасходно одређен Крлежиним личним односом који подразумева видан процес идентификације. Колико је овај процес идентификације био важан за Крлежу показује његово позно образложење како Матош „није био моја симпатија, већ и због тога што сам ја био супиловац, а он

⁷⁶ Мирослав Крлежа, *Десет крвавих година*, Изабрана дела, књига VI, Слобода, Београд 1977, 143.

⁷⁷ Исто, 148.

није волио Супила”.⁷⁸ Тако се однос према Супилу препознаје као дистинктивна раскрсница која управља јачинама Крлежених симпатија или анимозитета. Управо ова затајена и делотворна идентификација омогућава снажну патетику у описивању положаја хрватског политичара који је „романтик, пустолов и уклету сањар”.⁷⁹ Он је „трагично хрватско лице, коме је чета дезертирала”. Он је вођен „својим гарибалдинским романтичним срцем”, па је донео „на поклон себе, све своје, читаву своју супстанцију духовну и тјелесну, своје месо и своју душу, своју судбину”.⁸⁰ Он је „кондотјер, који с поломљеним мачем стоји пред сломом, а војска му се разлетјела као стадо овнова пред грмљавином”.⁸¹ Ова стилизација индивидуалних Супиловљевих својстава – сродна Крлежином самоогледању – има додатни квалитет у надлазећој уопштавајућој идентификацији: Супило је поистовећен са самом хрватском идејом и хрватском судбином. Јер, „Супило носи у себи сву ту четиристогодишњу хрватску тмину”, „све то осјећање кроатенлагерске тмине”, „најтајанственије бити хрватскога збивања”,⁸² „све те очајне напоре, како да се ствар заустави и хрватске масе ослободе”.⁸³ Није, дакле, реч о сусрету два политичара него о сусрету два симбола. Околност да се *Баје* „сви планови, све илузије, све наде и све трагедије Франа Супила савршено не тичу ништа”⁸⁴ поприма одлучујуће обележје једног политичког става који доводи до слома Франа Супила. Сусрет у Нишу представља – у овом есејистичком доживљају – „претпоследњи акт трагедије”,⁸⁵ јер је пропао Супиловљев покушај „да спаси за Хрватску што се може спасити у последњем тренутку”.⁸⁶ Следио је Лондонски уговор, а „иза њега није могло доћи друго него лудило и смрт”.⁸⁷

Смрт Франа Супила није, међутим, само његова смрт, пошто је сав његов живот знак најчистијег југословенства: „Та најчистија и најтипичнија хрватска трагедија је југославенска, као што су југославенске типично српске смрти Принципа, Гафиновића и Аписа.”⁸⁸ Карактеристично Крлежино клизање од инди-

⁷⁸ Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, I (1956–1975), 134.

⁷⁹ Мирослав Крлежа, *Десет крвавих година*, 145.

⁸⁰ Исто, 146.

⁸¹ Исто, 158.

⁸² Исто, 147.

⁸³ Исто, 148.

⁸⁴ Исто, 145.

⁸⁵ Исто, 144.

⁸⁶ Исто, 149.

⁸⁷ Исто, 144.

⁸⁸ Исто, 158.

видуалних садржаја човековог живота до колективних симболизација које се уписују у сам тај живот наводи нас да се запитамо: зашто су – у Крлежином доживљају – атентаторска, револуционарна и завереничка смрт типично „српске смрти”? Зашто то не би могле бити брегалничка и кајмакчаланска смрт? Крлежин есејистички потез наговештава да мора постојати неки *заједнички именицељ* који појединачне трагове издвојених људи претвара у драматске и парадигматске симболе „српске смрти”. Шта их, дакле, уједињује?

То нам показују речи о Драгиши Васићу: „Као мученици солунског процеса, којима је смртна осуда читана од поноћи до свитања, као покојни Гаџиновић који је у Америци за време рата агитирао *прошив леђија*, као пок. Супило, који је полудео у Лондону... и Драгиша Васић је боље видео у рату, и тако је имао тачнији поглед после рата, када је завеса опет спуштена.”⁸⁹ Супротстављени српској влади и круни, уплетени у послове око сарајевског атентата, „мученици солунског процеса” корелативни су са Принципом и Аписом као есејистичким репрезентантима типично „српске смрти”. Гаџиновићево супротстављање окупљању добровољаца за Солунски фронт, као супротстављање политици српске владе и круне, поклапа се са Супиловљевим супротстављањем, природним за некога ко „осјећа сву панику Кроатенлагера”.⁹⁰ То су претпоставке по којима су њихове смрти парадигматично *југословенске*: таквима их чини *заједничко* негативно усмерење ка антагонистичком симболу – *Баји*. Карактеристично *југословенске* смрти су, дакле, оне које се по потпуној негацији одређују спрам *Баје*. Јер, „Супило стоји пред Бајом... осјећајући како стоји пред непријатељем”.⁹¹ Ко је – у овом симболичко-есејистичком рингишпилиу сила – *Баја*?

Премда индивидуализован као „слаба цинцарска памет под принцеугенском шајкачом”,⁹² он је битно уопштен, претворен у историјску силу српске владе и круне, јер је доживљен као загрижена кратковидост гладног цинцарског етатизма,⁹³ претворен у силу немилосрдну и прорачунату, која ће „продати Супиловљево посљедњу фунту меса, без једне једине унутарње емоције, као да продаје месо за клаоницу”.⁹⁴ Ако Супило представља „драмску

⁸⁹ Мирослав Крлежа, „Драгиша Васић”, у: Драгиша Васић, *Црвене магле – Кријичари о Драгиши Васићу*, Изабрана дела, књига 1, Просвета, Београд 1990, 355.

⁹⁰ Мирослав Крлежа, *Десет крвавих година*, 147.

⁹¹ Исто, 148.

⁹² Исто, 148.

⁹³ Исто, 150.

⁹⁴ Исто, 145.

загонетност типично хрватске појаве”⁹⁵ ако је – у складу са тим – његова политичка трагедија типично *јужнословенска*, као што су такве – као „смрти на вјешалима, у лудилу или у биткама”⁹⁶ – и типично српске смрти, каква *типичности* бива обележена „легендарним трговцем лешева на велико и мало”⁹⁷

Упозорен да постоје сведочанства – попут мемоара Ивана Мештровића – о томе да лични односи између Пашића и Супила не само да нису били лоши него су „чак били добри”, што је у супротности са његовим тврдњама, Крлежа – који није никакав сведок самих историјских догађаја и околности – одговара у потпуном складу са сопственом есејистичком идентификацијом и визијом: „онако како сам ја описао Супила у Нишу, тако је било”⁹⁸. То значи да је једно *негативно предразумевање*, дубоко симболизовано, прилагодило историјске чињенице и сазнања сопственим предодређењима. Отуд верност тим предодређењима није могла бити усколебана никаквим чињеницама, јер је почивала на темељном Крлежином осећању идентитета: личном и колективном, есејистичком и приповедачком, уметничком и политичком.

У расветљавању овако стилизованих типичности, пре него што одговоримо на загонетно питање о политички типичном које оличава фигура *Баје* у Крлежиној представи, неопходно је да направимо два важна разликовања. Каквих је размера Крлежино *романтизовање* Супила? Оно свакако подразумева индивидуална својства хрватског политичара, у чију фигуру утква прегршт трагичких мотива. Оно, међутим, трансцендира његову личност у сцени у којој препознајемо „тифоидни Ниш године Петнаесте, гдје Супило клечи”. Ко *клечи*? У овој патетичној визији појављује се трагичка вертикала хрватске распетости и вртоглаво успиње у нарастајућу немилосрдност судбинског подсмеха, који је учинио да *клечи* човек „заљубљен у хрватство”. Пред *ким* клечи? „Пред легендарним трговцем лешева на велико и мало”. Овај изразито романтизовани и политизовани приказ исприповедан је у високомиметском регистру, у узвишеном тоналитету, са јаким апелом на читаочево уживљавање и емотивно ангажовање. Као такав, пак, он – средствима индивидуалног доживљаја – одсликава кључни колективни доживљај који ће бити обнављан у различитим околностима, проналажен у разнородним историјским сведочанствима и актерима и увек служити као подлога и оправдање

⁹⁵ Исто, 147.

⁹⁶ Исто, 159.

⁹⁷ Исто, 148.

⁹⁸ Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, III (1978–1979), 202.

за идеологију титоистичког југословенства, са посебним обзиром на појам *српске кривице*.

Важан моменат *политичког романизовања* обележава Крлежина склоност да општост Супиловљеве фигуре идеализацијски *шири* на потпуно приватна човекова својства: собе у којима је становао, јела која је јео, одела која је носио. Обнављајући сећања Ивана Мештровића, Крлежа скицира како је Супило у Лондону „становао у једном скровитом хотелу, у соби гдје је на примусу могао кухати грах”, па су га налазили „у одијелу и ципелама гдје лежи већ два или три дана на кревету у својој меланколочној депресији”: „он лежи ту, нит се прао, нит се бријао, соба незагријана, прљава, све смрди од примуса”.⁹⁹ Сви ови детаљи издвојени су да би – и у приватним стварима – осликали трагичну осамљеност Франа Супила. Такав поступак отискује привилеговани *политички сјај* у Крлежиној имагинацији. Ствари су постављене тако сугестивно да нас готово наводе на то да заборавимо да нам Крлежа приповеда по Мештровићевим сећањима. Али, ако је био вољан да уважи Мештровићев опис Супиловљеве очајничке узнемирености, зашто није уважио Мештровићеве назнаке о добрим личним односима између Супила и Пашића? Зато што се то сазнање није поклапало са *његовом* визијом Супила као човека који клечи и страда „заљубљен у хрватство”.

Сама Крлежина визија има у стварности – и у сећањима очевидаца – упадљив нискомиметски контраст. Јер, насупрот Крлежиним тамним валерима који одсликавају драматску Супиловљеву изгубљеност у Нишу постоји сведочанство о томе „како је Супило, као крупан човек, много јео, а имао је изврстан апетит”. Понети пламтећом сугестијом о трагичкој величини овог човека, намах бисмо могли помислити како је изгубио апетит у Нишу. Јер, зар нисмо сазнали да је био неутешан и потресен због неуспешног сусрета са Пашићем? „У Нишу су чувени јагањци, а у ресторану ’Балкан’ увек је било за ручак и за вечеру, јагњећег печења, које је Супило јако волео.” Ови споменарски моменти – у успоменама које не скривају да је састанак Пашића и Супила био политички неуспешан – као да спремају читаоца за неки комички узлет. „Узео би јеловник, зовнуо би келнера и поручио би: ’Јањетине, пријатељу... Две порције одједном!’ Ми смо сви правили шале на рачун Супила кад би он, накнадно, ако је јањетина сасвим свежа из пећи или са ражња, поручио и трећу порцију!”¹⁰⁰ Ова реалистичка и нискомиметски исприповедана сцена – и сама

⁹⁹ Исто, 50.

¹⁰⁰ Лазар Марковић, *Срби и Хрвати*, СКЗ, Београд 1993, 164.

део једног унапред оформљеног погледа на људску ситуацију – превасходно нам дочарава у коликом степену је *йовищен йона-лиийей* Крлежиног описа.

Крлежина критика радикалске политике била је у много чему сродна са развијеном и беспопштедном критиком коју је истовремено – храбро и темпераментно – износио Драгиша Васић. Али, између двају наизглед сродних погледа на радикалску политику има важних разлика. Јер, Васићева критика Пашића превасходно је везана за унутрашњу политичку борбу, као што је и испуњена огорчењем због радикалских настојања да успех читавог народа у рату припишу својој политичкој партији, да теготни оков народног прегнућа учине златним груменом сопствене политичке памети. Крлежа – који преузима многе садржаје и мотиве из Васићеве критике радикалске политике – даје сасвим особен правац својој критици. Јер, он све употребљене мотиве поставља у перспективу *југословенсйва*. Тако је Пашић постао неко ко је *анйаго-нисй* Крлежине представе о југословенству.

Ко је, дакле, *Баја* у Крлежиној теорији типичног? То нам откривају *маргиналије* писане поводом *Енциклопедије Југославије*. Оне показују како је Крлежин индивидуални доживљај *йодударан* са идеологијом титоистичког југословенства. Јер, *Баја* је репрезентант не само српске политике него и целокупне српске културе. Крлежа је недвосмислен: „Чему губити ријечи на дискурсивна заобилажења, када Белић формулира јасно и логично све оно што су о томе мислили, говорили и писали Цвијић, Слободан, Богдан, Јаша, Саша, и од Недића и Вука до Боже Кундака и Баје, једногласно сви” (М, 528). Целокупна српска културна и грађанска традиција – до дубоко у деветнаести век – изведена је на оптуженичку клупу, далекосежно је осумњичена и у политичком и у научном виду, у име Крлежине визије југословенства.

Сама та визија, пак, није подвргнута саморефлексији, већ је остала непроблематизована: како неко ко је, попут Супила, „заљубљен у хрватство до свог последњег даха” може бити симбол југословенства, док сви репрезентанти српске културне и грађанске традиције – чак и Скерлић, јер је он „изигравао Југословена, а у бити је био велики националист, различито од Матоша који је у бити био Југословен, али и Европејац”¹⁰¹ – остају одвојени од аутентичне могућности југословенства? Како човекова љубав за хрватство не обезвређује ваљаност његовог југословенства, док брига за – рецимо – *срйско сйановицийе* обезвређује сваку човекову приврженост југословенству? На тој асиметрич-

¹⁰¹ Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, I (1956–1975), 68.

ној подлози је заснована Крлежина визура која је у битним корелацијама са титоистичким југословенством у чије име настаје *Енциклопедија Југославије*. У том асиметричном симетризму односи су детерминисани: симетрија подразумева непроменљиву равнотежу *стїрана*, али непрестану неравнотежу *инїензиїтеїа*; равнотежа почива на *стїаїици* успостављених односа, док неравнотежа почива на њиховој *динамици*. То су предодређујући видови Крлежине енциклопедијске арбитраже.

Она почива на вредносном поништавању својих неистомишљеника и противника као поништавању које је вођено jakim емотивним афектом. Ако читава српска културна и грађанска традиција представља један начин мишљења и систем, онда свакако ваља казати да „у том систему било је логике. Та логика кретала се додуше на четвороножној памети, али памети примитивној, која је никла између оних балканских урвина и дипломатских кланаца јадиковаца, у трајној паници звјерке која њуши замке и гвожђа и опасности на све стране. Не вјерује никоме па ни себи, с једином намјером да здипи шта може” (М, 528). Ова анимализација читаве српске грађанске традиције, као свођење универзитетских професора, француских и бечких ђака, берлинских и петербуршких специјализаната на „четвороножну памет”, као амблематско означавање свих њихових цивилизацијских прегнућа и резултата у српској средини ознаком „памети примитивне”, ово ширење анимализацијских техника на читаву једну средину, која се поистовећује са „звјерком која њуши замке и гвожђа”, представља трајни улог хрватске културне политике. Јер, укидајући било каква грађанска и културна својства заступницима српских традиција и интереса, она трајно означава анималистичко-биологистички темељ *сваке* српске националне егзистенције.

Тек када се уклони магистрална српска културна традиција која је омогућила постепено настајање српског грађанства, као неминовног носиоца целовите еманципације српског народа, настаје пожељна слика српске националне егзистенције. Тек тада се Крлежа може огласити *романтичном похвалом* прогресивности српских устаника. Кога она обухвата? „Кубуром и топовима, коњаничким препадима, хајдучким бусијама и опсадима, ситним тактичким лукавствима, скупоцјеним митом, дипломатском претворљивошћу и подвалама, а често изазовном, управо пркосном окрутношћу, они [србијански сељаци] су покушали све да испливају из крваве чорбе, над којом је читава Европа зијевала годинама, проматрајући како месо србијанске раје цвр-

чи за богате господске печенке.”¹⁰² Крај све романтичне позитивности Крлежених речи о Првом српском устанку,¹⁰³ његова слика – као оно што проистиче из његове матичне имагинације – није у битном промењена, као што је остала, упркос менама различитих временâ, суштински нетакнута.

Јер, све манифестације устаника у битној су сагласности са сликом „звјерке која њуши замке и гвожђа”, као што су у дослуху са представом – из есеја *Слом Франа Суџила* – о ономе „што је мала Србија, својом *мрављом* упорношћу, успјела да оствари за посљедњих педесет година”.¹⁰⁴ Имамо – у 1928. години – српску националну егзистенцију као *мрављу*, као што је – у 1954. години, „о стопедесетогодишњици устанка” – она упризорена кроз „месо србијанске раје”, да би – у време настајања *Енциклопедије Југославије* – она била одређена „четвероножном памети” која одговара „звјерки која њуши замке и гвожђа”. Српски устаници кривудају од „хајдучких бусија” до „опсада”. Српски државници и професори – сто година касније – крећу се од *балканских урвина* до *кланаца јадиковаца*. Ништа се – у овој имагинацији – није променило ни када се она протегне на сто педесет година српског културног и државног трајања. Увек је то мрачни и нагоном испреплетени простор на којем вреба покрет *звери*. Отуд доминира метафорика *меса*.¹⁰⁵ Она, међутим, не спречава Крлежу да повуче два важна идеолошка потеза.

Он пренаглашено поставља Први српски устанак у јужнословенску историјску резултанту науштрб његовог аутентичног српског залеђа. Да би тај правац био идеолошки обезбеђен, биле су неопходне извесне корекције. Отуд Крлежа каже: „Почело је ово буђење патријархално, архајски наивно, као што и Слијепец пјева: са светим Трипуном и светим Веригама, са светим Ђорђем и светим Димитријем на муњама распараном српском небу.”¹⁰⁶ Крлежина алузија на Вишњићеву песму *Почетак буне њројив дахија* прецизно нас води ка месту на којем је извршена идеолошка корекција. Док помиње – по тексту народне песме – све општехришћанске свеце (Трипуна, Ђорђа и Димитрија), Крлежа помиње и – „свете Вериге”. То је алузија на стих: „сину муња на Часне Вериге”. Зашто су Крлежине вериге *свѣће*, иако у народној песми пише да су оне *часне*? То је само наизглед

¹⁰² Мирослав Крлежа, *Есеји I (југославенске теме)*, Изабрана дела, књига VI, Слобода, Београд 1977, 284.

¹⁰³ Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, III (1978–1979), 316.

¹⁰⁴ Мирослав Крлежа, *Десеји крвавих година*, 147–148. Подвукао М. Ј.

¹⁰⁵ Мирослав Крлежа, *Есеји I (југославенске теме)*, 283, 284, 293, 304.

¹⁰⁶ Исто, 283.

немотивисано. Јер, овакво именовање служи да се изостави четврти светац кога народна песма не пропушта да помене: „гром загрми на Светога Саву”. Зашто Крлежа изоставља јединог националног свеца из народне песме о Првом српском устанку?

Зато што је – у 1954. години – на делу обрачун са светосавском идеологијом као озлоглашеном заставом великосрпског национализма. Зато што се испод тог обрачуна истовремено одиграва обрачун са светосавском традицијом као егзистенцијалном, историјском и културном вертикалом која спаја Први српски устанак са претходним – и *устјаничким* – вековима, која открива – поред универзалне и напореда са њом – и националну димензију стихова народног певача. Зар у банатском устанку, из 1594. године, устаници – под вођством вршачког владике Теодора, касније ухваћеног и одраног „на мех” – не беху носили барјаке са ликом Светог Саве? Бележи то дубровачко предање.¹⁰⁷ Ту националну компоненту народна песма *џамџи*, а Крлежина евокација народне песме – заштићена идеолошким разлогом – *брише*.

Она то чини да би поставила тежиште устаничких прегнућа на јужнословенску компоненту, али и да би ослободила простор за други идеолошки аргумент: постављање Првог српског устанка у резултанту кретања „када се под Титом антиципира развој наше цивилизације за читаво столеће”.¹⁰⁸ Као да је оцртан нови распоред идеолошких сила: тамо где је Тито резултанта Првог српског устанка као да нема места за Светог Саву у стиховима народног певача.

Било да употребљава позитиван или негативан вредносно-идеолошки предзнак, Крлежа остаје доследан основним претпоставкама своје представе: поништавању културних и грађанских традиција, да би есејистички и лексикографски привилеговао анимална својства читавог једног света у дугом трајању. Тако се социјалистички критеријум – критика грађанства – претвара у национално нихилистички поступак: нема никакве српске културе мимо „сљепачке литературе хајдучије”. Тако је слика *џоњене звери*, са свим прикладним конотацијама дивљег, органског, анималног, које се асоцијативно шире на различита и њима често несагласна подручја државног, културног и духовног, као слика призвана да би обезвредила српско грађанско, културно и политичко постојање, истовремено и пожељна слика српске историјске традиције. На овом карактеристичном *џирирасџању неџаџи*

¹⁰⁷ *Историја српског народа*, III-1, СКЗ, Београд 2000, 251, 254.

¹⁰⁸ Мирослав Крлежа, *Есеји I (југославенске теме)*, 308.

вишећа – чији је магистрални израз политичка мисао Мирослава Крлеже – настаје идеологија титоистичког југословенства.

Шта значи написати у лексикографској одредници да је Гарашанин „један од најугледнијих чланова те странке”? То значи говорити „језиком и стилем божићних прилога београдске штампе” (М, 20). Не, дакле, говорити језиком и стилем штампе као такве него нагласити да остаје под сумњом „београдска штампа”. Какво семантичко језгро, какав историјски садржај и какав идеолошки набој подразумева појам *београдске штампе*? Јер, он је само *политичка мейнимија* – као што је то и фигура *Баје* – за један много усредсређеније осмишљени идеолошки и политички појам. Када Љубомир Дурковић-Јакшић нагласи – у лексикографској одредници – како су Аустријанци помагали рад католичких мисионара, онда долази до *главноредакторске* оцене да је помињање ове историјске чињенице у ствари „политикантска инвектива са подтоном распиривања религиозног раздора”. То је, дакле, политичка оптужница настала у часу када се „наша Енциклопедија јавља у одређеном историјском моменту”. Али, *ко* саопштава инкриминисану реченицу о католичким мисионарима? То није њен аутор као научник. Зашто? Зато што је схваћен као представник „једног читавог координираног погледа на свијет” (М, 88). Постоји, дакле, појединачни ниво на којем се открива *историчар*, као што постоји и посебни ниво на коме препознајемо *београдску штампу*. На ком нивоу општости се они могу срести? Обележава га синтагма о *координираном погледу на свијет*.

Овај појмовни низ – у језику партијске бирократије, као и у Крлежином језику – закономерно води „великосрпској буржоазији” која „није фиктиван” појам. Јер, „као социјална појава, била је састављена од једног дијела цинцарске чаршије, представљеног у радикалским кабинетима, но неразмјерно јача снага њена, била је Двор, камарила и генералитет” (М, 598). Тако је *Баја*, као опсесивни мотив Крлежине политичко-есејистичке имажинације, добио свој енциклопедијски корелат у појму *великосрпске буржоазије*. Ту је темељ његове „слабе цинцарске памети” и „цинцарског етатизма” који он оличава, јер „цинцарска чаршија” представља *политичку мейнимију* за проказану „великосрпску буржоазију”.

Сам Крлежа је овом *политичком мейнимијом* обележавао београдски свет као нешто што припада једном координираном погледу на свет. Реч *чаршија* – као високофреквентна реч његовог дискурса – јесте његова реч за *београдски поглед на*

свећ,¹⁰⁹ у чијој су позадини ситуирана политичка значења великокрпске буржоазије. Тако је – у многим говорима и партијским записницима – и код Тита. Није то морало бити плод веза које је он имао са Крлежом „као с публицистом и политичарем”:¹¹⁰ њихова *подударносћ* могла је бити последица поунутрашњавања поливалентно обликоване *заједничке идеологије*. Јер, *великокрпска буржоазија* је – још између два светска рата – обележена као *хеџемон* у Краљевини Југославији. Шта нам то открива? Да је појам *чаршције* употребљаван као метонимија за појам предратног *хеџемона*: оног *хеџемона* против кога је изведена социјалистичка револуција у чије име се и ствара *Енциклопедија Југославије*. У том непрестаном и неопозивом помињању *чаршције*, *београдске чаршције*, *великокрпске буржоазије*, *хеџемоније*, у том незауостављивом ројењу речи, синтагми, реферата, експозеа, конгресних докумената и конференцијских пледоајеа, пребивају различити реторички и стилски орнаменти за основни појам – *крпска кривица*. А ако је магистрални културни ток са својим политичким и културним представницима од половине XIX века подведен под појам *београдске чаршције*, онда *крпска кривица* – у идеолошкој употреби – подразумева целокупну културну и грађанску српску традицију. То је сигнал – и код Крлеже, и код Тита – да треба далекосежном сумњом испунити и уздрмати свако поверење у културну и еманципацијску моћ и допринос српске културне и грађанске традиције. То је темељ *Енциклопедије Југославије*.

8.

У садашњој идеологији секуларног свештенства видан је напор да се Крлежа – као еминентно хрватски писац – претвори у *мосћ* и *симбол* регионалне сарадње. Тако титоистичко југословенство добија политички привилегован вид и делотворан *идеолошки* постамент. Све је то могуће зато што у Београду нема препрека – ни елементарног опреза нити разумне сумње у оно што се нескривено намеће – да се хрватски писац појави као репрезентант југословенства. Са Андрићем је, пак, ствар друкчија: у Загребу је он могућ – видели смо то још у Крлежином некрологу – *ћек* као хрватски писац. Како он то није био и како – од чега се често необразложено одвраћа поглед – *ћо* није ни хтео да буде,

¹⁰⁹ Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, I (1956–1975), 67; Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, II (1975–1977), 173; Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, III (1978–1979); 108; Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, IV (1980–1981), 49, 116.

¹¹⁰ Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, IV (1980–1981), 35.

онда Андрић може постојати само као колатерални *мост* нашег регионализма. Околност да би неки еминентно српски писац – онолико идеолошки искључив, нетолерантан и непријатељски настројен према магистралним токовима хрватске културе колико је то Крлежа био према српској, и исто толико и дуготрајно утицајан као он – могао бити мост регионализма у Загребу једноставно је искључена. Тамо су могући само они српски писци који потврђују давнашње хрватске представе о српској култури и традицији. То није чињеница која је условљена само садашњим приликама, већ која је кристализована културном асиметријом титоистичког југословенства.

Крлежине *Маргиналије* нам упечатљиво показују како је настала – у каквом окружењу, са каквом идеолошком оријентацијом, каквим *духом* ношена – енциклопедијска парадигма која је деценијама стварала *подлогу* на којој је уопште могућа овако медијски оркестрирана мелодија – *presto, vivace* – о Крлежином вечном поновном дошашћу; *allegro*. У њој има широких распона *крлежијанског духа: larghetto, largo*. Њен најљупкији тон, *allegretto*, слadak попут марципанских колача, *maestoso*, сентименталан као сећање на добротиву баку, *adagio, andante*, која се смеши и маше нам из даљине, *moderato*, оличава Бора Ћосић: *con brio*. Он је свакако нискомиметски одзив на *крлежијанске њонове, allargando*, али идеолошки беспрекоран: *grave, sostenuto*. У којим то *изборима по сродности* са Крлежом затичемо свакако најрекламиранијег учесника *Фестивала једног њисца*: Крлежиног фестивала који је током месец дана трајао „у организацији Културног центра Београда”¹¹¹

Сам Бора Ћосић – пред крај 1997. године, можда у улици берлинских липа, можда у магловитим вртовима груневалдских ембахата, можда из собе чији је прозор уперен у вијугаве стазе тиргартенских паркова и мостова – описао је српску средину као „зверињак”, српску државу као једну „међу најзверскијим државама данас”, људе који ту живе као такве да му омогућавају да „о зверима говори да су звери”.¹¹² Крлежино двоструко, асиметрично симетрично, јанусовско лице препознајемо као траг у овим речима Боре Ћосића. Када нас именује као *звери*, он суштински примењује крлежијанску метафорику, која има сасвим одређене политичке и културне импликације: *превасходно* оно нагонско, анимално и биолошко одређује не само српску историју и културу

¹¹¹ „Мирослављево јеванђеље апокрифна верзија”, *Данас*, Београд, субота–недеља 12–13 мај 2012, XII.

¹¹² Мило Ломпар, *Моралистички фрагменти*, Нолит, Београд 2009, 93–136.

него и сваку могућу садашњост. У томе је дубинско подударање са увидима које су нам подариле Крлежине *Маргиналије*.

Није све тако непоправљиво неповољно. Ствари се – понекад – могу поправити. Тако је Бора Ћосић поднео жртву и почео да прима *српску* националну пензију. Бела Крлежа је – 1929. године – личнош посетом испословала да министар просвете Божићар Максимовић потпише решење које омогућава подизање новца од награде за драму *У аџонији*.¹¹³ То је био министар у време шестојануарске диктатуре када се знало догодити пуно тога неочекиваног: „У годинама диктатуре Мирославу Крлежи, осведоченом левом интелектуалцу и борцу против режима, Министарство просвете одобрава специјалне тантијеме за сва сценска дела која се приказују у Београду и Загребу у висини од 20%. Истовремено, осталим драмским писцима (Јосип Кулунџић, Петар Пеција Петровић и други) чини се велика част ако специјалне тантијеме добију и само за премијерну представу.”¹¹⁴ Ко је био тај изненађујуће симпатични министар? Ствари – и кад се поправе – не могу се променити. Био је то Божа Кундак, кога Крлежине *Маргиналије* ситуирају у репрезентативну колону угледника – „Цвијић, Слободан, Богдан, Јаша, Саша, и од Недића и Вука до Боже Кундака и Баје, једногласно сви” – који имају „четвероножну памет”, које предводи фигура *Баје* и које најверније дочарава слика „звјерке која њуши замке и гвожђа”.

Зар се – у наше дане – није открила још једна *крлежијанска подударност*? Звери су наставиле да остављају своје мизерне и блатњаве пореске износе у свој бедни и вазда дефицитарни буџет, звери су напакон стављене у кавез, премда су и даље остале звери, зато су и стављене у шипке, али сада се из тог буџета може узети *национална пензија*, симпатичан износ од неколико стотина евра месечно, једна суштински *зверска* пензија, премда добродошла потпора у великој светској економској кризи, због које нам никада неће одузети награду *Хајнрих Хајне*, нити скинути нашу драму са позорнице *Comédie française*, као што су то углађена диселдорфска и париска господа – никако звери – учинила Хандкеу, који је, пак, износ од 50.000 евра – у овој кризи – поклонио и лично однео зверима из Велике Хоче, док је наш крлежијански апологета чуварно прихватио зверски новац, као да нам додељује милост, али не и индულгенцију, па сад антишам-

¹¹³ Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, I (1956–1975), 93.

¹¹⁴ Љубодраг Димић, *Културна полијтика Краљевине Југославије*, III, Стубови културе, Београд 1997, 293.

брира по ходницима и предворјима „у хотелу Мажестик у коме је одсео, баш као што је то често чинио и сам Крлежа”.

И шта нам – у таквом стицају околности – одједном открива? Непролазну и вечиту ни мање ни више него неупоредивост и посебност београдског духа: „Кад год дођем осетим један дух који не постоји у Загребу, који не постоји у другим градовима. У најгорим временима овде је било неке притајене енергије. Уз све могуће тешкоће, овај београдски дух је нешто посебно. То је једна средина коју и ја веома ценим.”¹¹⁵ Зар се то тако понесено није могло казати 1997. године, када су тешкоће биле заиста знатне? Зар се није то могло казати у часу када су одважно именоване *звери* које је само требало препознати као спремишта притајене енергије и посебног духа? Зар није некако отменије – некако више господски – да се овај комплимент у односу на Загреб упути из Загреба? Зар човек не би био *le grand seigneur* да је то рекао у часу када није пружио малу, пуначку и белу руку ка националној пензији? Тада – међутим – не би био стављен у покрет онај *београдски дух* коме је отпевана цела ова мелодија. Који је то дух? То је дух самопорицања. Он нам обезбеђује да све то тако траје, непрестано, у ритму или без ритма, у стрипу или на фестивалу, по тромости и људског и светог и светског духа, по космичкој сили глупости људске, у вјеке вјекова, незауостављиво и заувек.

¹¹⁵ „Мирослављево јеванђеље апокрифна верзија”, XII.

In memoriam
ЧЕДОМИР ПОПОВ
(1936–2012)

Комеморација академику Чедомиру Попову одржана је у Матици српској 14. јуна 2012. године. У име Огранка у Новом Саду Српске академије наука и уметности говорио је академик Зоран Ковачевић, у име Српске академије наука и уметности академик Димитрије Стефановић, у име Филозофског факултета у Новом Саду проф. др Бранко Бешлин, а у име Матице српске проф. др Славко Гордић и Иван Негришорац.

ЗОРАН КОВАЧЕВИЋ

Поштована родбино, драги пријатељи и поштоваоци академика Попова,

Академик Попов је рођен 15. марта 1936. године у Меленцима где је провео своје рано детињство. Гимназију је похађао у Зрењанину где је матурирао 1954. године. Као припадник прве генерације новосадских студената дипломирао је на Филозофском факултету – група за историју, 1959. године. За време студија био је сарадник и уредник студентског листа *Index* и сарадник Трибине младих у Новом Саду. Школску 1959/1960. годину, као стипендиста Француске, провео је на Универзитету у Стразбуру. За асистента Филозофског факултета у Новом Саду, на предмету Општа историја новог века, изабран је 1960. године и ту је провео свој радни век до пензионисања 2000. у звању редовног професора. Докторску дисертацију – *Сјав Француске према Србији од Франкфуртског мира 1871. до Берлинског конгреса 1878.* одбранио је 1970. Од 1979. до 1981. био је декан Филозофског факултета, а од 1963. је сарадник Матице српске, у којој је од 1969. перманентно члан Управног одбора. Од 1991. до 1999. био је потпредседник Матице српске, а од 2008. до краја мандата 2012. био је председник Матице када је изабран за њеног почасног председника.

Године 1981. изабран је за дописног члана ВАНУ, а за редовног је биран 1987. За члана САНУ ван радног састава изабран је 1988, а 1992. године постао је члан радног састава САНУ. Од 1994. до 2002. године био је председник Огранка САНУ и члан Извршног одбора Председништва САНУ. Академик Попов је обављао још и многе друге значајне функције, између осталог био је уредник неколико часописа као што су *Југословенски историјски часопис*, *Зборник Мајнице српске за историју*.

Бавио се проучавањем историје Европе и српског народа у 19. и 20. веку. Његов научни опус је импресиван како по обиму тако и по разноврсности тема и студиозности анализе историјских догађаја о чему ће говорити следећи говорници. Укратко, он је објавио око 500 радова, међу којима 17 књига (14 самостално). Био је главни уредник капиталног пројекта *Српски биографски речник*, први председник и потом члан Уређиваког одбора *Српске енциклопедије*. Приредио је три зборника политичких списа и био уредник више књига. Најзапаженије су му књиге: *Француска и Србија, Од Версаја до Данцига*, *Грађанска Европа* (3 књиге), *Аутономија Војводине – српско мишљење*, *Велика Србија – стварност и мит*, да поменем само неке. Између осталих признања добитник је Ордена рада са златним венцем, Вукове награде, награде „Владимир Ћоровић” и часописа „Печат”.

Чеда Попов је поседовао неисцрпну радну енергију и огромно енциклопедијско знање. Био је човек који није штедео себе, али, нажалост, нису га ни други штедели знајући за његову спремност да сваком помогне. Био је интелектуалац највишег ранга; универзалног знања и интересовања, независног и критичког мишљења, спреман да у име ауторитета знања и истине то своје мишљење изнесе у јавност. Био је патриота, иако се данас не зна да ли је то мана или врлина. Његов живот и рад неизбрисиво је уткан у ризницу историјских наука и наш друштвени и културни живот. Био је човек великих људских и интелектуалних вредности и зато је његов одлазак велики губитак за оне који су га волели, ценили, који су се са њим дружили и који су од њега учили.

Нека му је вечна слава и хвала.

ДИМИТРИЈЕ СТЕФАНОВИЋ

Предстоји ми да укратко изложим делатност академика Чедомира Попова у Српској академији наука и уметности, посебно у

Академијином Одељењу историјских наука. Као одговоран члан редовно је присуствовао месечним седницама и својим дискусијама доприносио је успешном раду Одељења. Рецензирао је радове који су припремани за објављивање. Сарађивао је на припремању и објављивању монографија. Примљен је у САНУ као члан ван радног састава 1988. године. Обједињавањем ВАНУ и САНУ октобра 1992. године постао је редовни члан Одељења историјских наука САНУ.

Био је председник Одбора за историју Србије у XIX веку, члан Одбора за историју Српске револуције 1804–1830. Као сарадник на пројекту Европа и Српска револуција 1804–1815. објавио је рад *Французи и Српска револуција*. Био је члан Одбора за историју Босне и Херцеговине, члан Одбора за историју Срба у Хрватској, Сентандрејског одбора, Вардарског одбора и члан Стручног савета Академијиног архива у Сремским Карловцима. Руководио је индивидуалним пројектима „Јован Ристић, политичар, државник и дипломата” и „Грађанска Европа 1871–1914”.

Био је председник Уређивачког одбора Српске енциклопедије Матице српске и САНУ. Припремио је изложбу о Првом устанку у Галерији САНУ 2004. г. Написао је низ монографија и научних радова у издањима САНУ.

У сећању нам је велико и одговорно заузимање Чедомира Попова у припремању репрезентативне изложбе *Порџрејџи часника и добројшвора Матице српске поводом јубилеја Матице српске – 185 година у служби српске културе*, као и научног скупа о Доситеју Обрадовићу у сарадњи са Српском академијом наука и уметности. Током трајања изложбе у Академији одржано је девет предавања о Матици српској, о њеној структури и активностима.

Вишегодишњи рад у Председништву Матице српске уверио ме је да је академик Попов човек великог знања, високе културе, одмереног понашања, толерантног дијалога, спреман да помогне у решавању Матичиних, али и појединачних људских проблема. Још једна значајна особина – скромност – красила је богату личност Чедомира Попова. Пленила је његова дубоко усађена одговорност да настави путем оснивача и великих Матичиних посленика. Једно од Матичиних кључних начела – *Просвећеније народа* – као да је лебдело изнад целокупног стваралаштва Чедомира Попова. Због својих великих заслуга једногласно је недавно изабран за почасног председника Матице српске.

Није случајно да сам у дивној књизи *Светилник* садашњег председника Матице српске Ивана Негришорца, издвојио неколико кратких стихова који се односе на Хиландарце, али својом актуелношћу осликавају и нашег одшедшег председника Попова.

Слућим нешто да није ми још много остало за животиа да животићем.

Туга ми се у срцу, ко оштар њрн забола, знајући да беседу ваља привести крају и свакој речи савијати удареније.

Ја наћох две књиџе рукописне, веома сјаре, које вам прилажем. Велико благо имамо, али не умемо њиме да расјолажемо. А само иако, по њом благу разазнаћемо ко смо и што смо, где куда ходимо.

А што нама преостаје нешто да сирљиво, камен по камен, зидамо храм који у срцу и глави носимо?

У име Српске академије наука и уметности изражавам дубоку захвалност за све што је њен угледни члан, академик Чедомир Попов учинио за Академију, Матицу српску, српску историју и културу.

Вјечнаја памјати!

СЛАВКО ГОРДИЋ

Ожалостћена породицо Попов, даме и господо, поштовани чланови и пријатељи Матице српске,

Свима нама, изненаћеним и потресеним одласком академика Чедомира Попова, дугогодишњег сарадника и потпредседника Матице српске, а потом њеног председника и почасног председника, остаје нешто више и вредније од утехе коју доноси сазнање о једном часно проживљеном људском веку: остаје нам обавезујући и надаћујуће сећање на човека и праоца који је не само ову велику Кућу наше културе, већ и укупну српску, или свесрпску науку, духовност и самосвест обогатио драгоценим делима, пројектима, индивидуалним и колективним прегнућима, увидима и сазнањима која овој земљи и овом народу – посебно у годинама државно-националне и опште кризе којој се још не види крај – значе безмерно много. Значе самопоштовање. Значе научно и принципијелно утемељену одбрану и обзнану истине о овом

народу, његовом идентитету, његовој прошлости и савремености. Значе непорециво осведочење о богатству, слојевитости и разностраности наше друштвене и тоталне историје, културе, креативности и духовности, о богатству чији је недомисливо важан сведок и чинилац, пре других, и наша Матица српска, коју је Чедомир Попов водио четири године и мудро и одговорно, али и прегалачки одважно, с визијом дугорочног њеног присуства и дејства на највишој лествици наше науке и стваралаштва.

Остављам упућенијим од мене да егзактније процењују и премеравају значај и значење научно-истраживачког рада Чедомира Попова, као и смисао и вредност његових великих тимских пројеката, какви су у првом реду *Српски биографски речник* и *Српска енциклопедија*. Уосталом, и на једном и на другом пољу овај стваралац и прегалац је за живота побрао многа заслужена признања и награде. На мени је само да подсетим на неке посебне, можда мање запажене стране и правце рада и деловања академика Попова, како у самој Матици тако и на ширем и општијем плану.

У самој Матици, њен председник је – на добрим основама својих претходника и у складу с њеном изворном мисијом – дао пун замах раду њених седам научних одељења, десетина научних часописа, стотинама истраживача и стваралаца. Смогао је снаге и побуда, и стрпљења и умећа, да обезбеди и просторне, техничке, материјалне и финансијске предуслове за радни, стваралачки, научно-истраживачки и издавачки размах наше институције, чији је укупан рад на недавној 126. Редовној скупштини с јаким разлогом оцењен као изразито успешан. Показао је, притом, и деликатан такт и нужну упорност и доследност у комуникацији са домаћим и иностраним, државним, научним и културним чиниоцима моћи и утицаја. Тешко да је ико у духовној сфери у овом љутом и оскудном времену радио боље и постигао више од нашег почившег председника.

Поменух малочас и шири, општији план интензивног ангажмана академика Попова, ангажмана којим је и сама Матица излазила из своје институционално-еснафске самодовољности у простор глобалније национално-државне а притом, дакако, превасходно духовне делатности. Захваљујући у првом реду академику Попову, као и слуху оних наших средина које су управо у Матици препознале начин и облик културног, духовног и идентитетског окупљања и обједињавања, наша установа је у низу градова ове земље и суседних, новоутемељених држава основала Друштва Чланова Матице српске. Посебно издајам Подгорицу и Бањалуку, али с радошћу помињем и оне скромније средине

– попут Кикинде или Ивањице – где је с великим симпатијама дочекиван и слушан наш председник као живи и делатни актер Матичине вишевековне службе народу, вазда независне од свих фактичких или могућних системских и административних подела и промена.

Није време, даме и господо, за подробније и обухватније расветљавање укупног дела и деловања нашег покојног председника, па ћу се ограничити само на детаљ или два из којих се може назрети његова интелектуална, научна и патриотска одговорност и слух са општи интерес. Надам се да патриотизам у овој прилици није сувишна или погрешна реч. Наука нема отаџбину, али научник има отаџбину, како вели Луј Пастер. У том смислу, само концизно подсећам на једну одмерену колику и одлучну интервенцију академика Попова на недавном међународном скупу „Доситеј Обрадовић у српској историји и култури”, интервенцију којом је он кориговао једну – нажалост, нимало случајну – тврдњу једног иностраног учесника о наводном постојању војвођанске књижевности и војвођанског језика. Никад склон у јавним пословима оном што би Вељко Петровић назвао „кукавичлук из комоције”, академик Попов је и овај пут – макар и изнурен огромним трудом који је уложио у осмишљавање и организацију поменутог скупа – реаговао онако како је реаговао. А то је, само подсећам, законит наставак и потврда научне, етичке и родољубиве доследности човека и интелектуалца који (рецимо само толико) никад није доводио у питање смисао и размере српског антифашистичког отпора, истину о карактеру и положају Војводине као менталитетски особеног али и интегралног, неotuђивог дела државе Србије, и који је – што није коректно прећутати – и као сведок у Хагу, са супругом Јеленом, храбро и ефектно обеснажио злоћудну и, нажалост, широко разглашену тезу о наводној великосрпској и експанзионистичкој константи наше историје и наше државности. Колико би то Србија морала бити мала па да је не оптуже за великосрпске аспирације – то је оно горко и прекорно питање Европи које је ушло у наше колективно памћење, и којим Чедомир Попов, космополит већ и по логици своје научне преокупације грађанском Европом, исказује и свој, и наш, насушни интерес за национални опстанак и национално самопоштовање.

Даме и господо, поштовани Матичари, да би ова скица за портрет нашег упокојеног председника била колико-толико поуздана, ваљало би указати на читав низ овде непоменутих његових особина и тежњи. Рецимо, на једначину његове превасходне бриге о Матици и истовремене делатне свести о њеној упућености на блиске јој адресе Српске академије наука и уметности, Српске

књижевне задруге, Завода за уџбенике, Вукове и Доситејејеве задужбине и наших универзитета. Или на пословичну већ његову стрпљивост и трпељивост у организовању и усаглашавању толиких, понекад и дивергентних, активности и стремљења наших погона, органа и одбора, укључујући и само Председништво – где ми академик Димитрије Стефановић и колеге Слободан Ђурчић и Душан Николић могу бити поуздани сведоци о непретргнутој четворогодишњој бризи, усредсређености и пожртвовању с којим је наш председник разматрао и разрешавао десетине и стотине великих и малих тема, па и мртвоузлица, никад се не штедећи и никад се не жалећи. Понављам: никад се не штедећи и никад се не жалећи. Биће да је знао и осећао – макар о томе ћутао – да Матица српска заслужује подвиг и жртву. Укратко, ако нећемо ми, ко ће? Ако нећемо сад, кад ћемо?

Нека је вечна слава и велико хвала академику Чедомиру Попову, прегаоцу, председнику и почасном председнику Матице српске!

БРАНКО БЕШЛИН

Јоване, Вера и Павле, уважени поштоваоци дела академика Чедомира Попова,

Поверено ми је да се од њега опростим у име Филозофског факултета у Новом Саду. Велика част и обавеза, и званична и лична. Филозофски факултет је једна од установа чију ће историју бити немогуће испричати ако се достојна пажња не посвети Чедомиру Попову. Ја сам један од многих који њему дугују што су изучили занат историчара. Примерено је тренутку да се подсетимо на пролазност материјалног и усмеримо на оно духовно, оно што је јаче и што надживљава. О премоћи духовног над телесним сведочио је академик Попов на њему својствен начин целог живота. Много је постигао упркос томе што није био обдарен добрим здрављем и физичком снагом. Сви који смо га познавали више пута смо се питали, а сада можемо да се запитамо још једном: колику је то душевну и интелектуалну силу, вољу и прибраност морао поседовати Чедомир Попов. Зацело несвакидашњу. Радио је превише, скоро непрестано. Бавио се науком, предавао

на универзитету, прихватао се одговорних дужности. Није одбијао ни сијасет такозваних „ситних обавеза” које знају да одузму много времена, и исцрпе физичку и менталну енергију, држао је говоре, промовисао књиге, писао рецензије и препоруке. Разговарао је, и званично и пријатељски, са свима који су му се обраћали различитим поводом, а таквих је било врло, врло много. Послове је завршавао на време и на најбољи начин. Сваки од тих послова понаособ био би исцрпљујући за човека просечних способности. Академик Чедомир Попов је осим знањем и речитошћу, пленио слушаоце и саговорнике својом пријатном појавом и добрим расположењем. Тако је остављао утисак да за све има времена и да све ради са лакоћом. Ужурбано и пометено није деловао никада. Ако би се, а то је било изузетно ретко, пожалио на обавезе и здравље то би изговорио, нехајно, успут, у две-три реченице, као да се ради о нечему свакодневном и безазленом. За тридесет година, колико сам сарађивао са њим, нисам доживео да чујем како придаје значај материјалној награди за сав тај огроман труд. „Боље је бадава радити него бадава седети” волео је да каже. Професура и бављење науком били су његов животни позив, у пуном и вишем смислу те речи. Када би за некога рекао да је *прави професор*, изговарао је то са нарочитим призивом одајући тиме довољно велико признање, поред кога су све додатне похвале излишне.

Сада и ја, и моје колеге историчари, Филозофски факултет и Универзитет у Новом Саду можемо да кажемо да смо у Чедомиру Попову имали правога професора – у најмању руку. „Из грмена великога лафу тешко изаћ није” позвао се на Његоша, на једној седници катедре за историју. Указивао је на чињеницу да у свету постоје много старије и престижније високошколске установе, да ми нашој још увек полагамо темеље. Универзитети и прави професори, на којима почива њихов углед, не стварају се ни брзо ни лако. То може да потраје деценијама некад и столећима.

Чедомир Попов припадао је првој генерацији студената која се 1954. уписала на новоосновани Филозофски факултет. На њему је остао до 2000. године, безмало пола века. Био је један од професора који су дали немерљив допринос развоју факултета и универзитета у целини. У струци у звањима напредовао је примерно – ни споро, ни сувише брзо, као што је данас чест случај. Дипломирао је 1959. а следеће године постао је асистент – један од првих двоје који су изабрани из редова новосадских студената. Докторирао је 1970. и ускоро је као доцент преузео предмет Општа историја новог века, наследивши свога професора академика Петра Поповића. За ванредног професора изабран је 1976. а за редовног 1981. године. Од 1977. до 1979. био је председник

Савета а одмах потом, од 1979. до 1981, декан Филозофског факултета. У међувремену је, поред захтевног посла предавача и научника, прихватао и друге обавезе. Дуго би потрајало ако би их све набрајао. Између осталог, био је, мада још врло млад, председник Савета за културу града Новог Сада (1962–1964), оснивач и директор Института за историју Војводине (1972–1974). Заузимао је важна места у многим научним и културним форумима и асоцијацијама.

Академик Чедомир Попов, у то нема никакве сумње, припада плејади научника који су својим стваралаштвом обележили једну епоху у развоју српске историографије. Није могуће овом приликом подробно говорити о његовом опусу. Имао је свестрана стручна интересовања као мало који српски историчар. Упуштао се у најразличитије и најсложеније теме из европске и националне прошлости, бавио се теоријско-методолошким питањима историјске науке. Библиографија издата 2006. за седамдесетогодишњицу академика Попова има преко 150 страница, више од 500 наслова. Поменућемо само најважније: *Француска и Србија 1871–1878, Од Версаја до Данцига; Србија на путу ослобођења 1868–1878; Велика Србија – стварности и мити; Источно питање и српска револуција 1804–1918, Европске грађанске револуције од 18. до 20. века; Политички фронтови Другог светског рата, О историји и историчарима*. Био је коаутор у волуминозној *Историји српског народа*. Студију *Аутономија Војводине – српско питање* објавио је заједно са супругом Јеленом.

Највећа „стручна љубав“ академика Чедомира Попова била је и остала историја међународних односа. Иако се определио за карактеристичан предмет истраживања тзв. „традиционалну историографију“ неговао је један модернији методолошки приступ. Усвојио га је као млад, док је радио докторску дисертацију. За време истраживачких боравака у Француској имао је прилику да се сретне са једним од водећих историчара тога доба Пјером Ренувеном. Ти су разговори на њега оставили дубок и трајан утисак. Касније се историографија окренула другим темама и скоро потпуно запоставила историју дипломатије. Свестан пролазности трендова, макар они били и научни, професор Попов остао је доследан својој стручној склоности. То не значи да није имао разумевања за друге теме. Напротив, о томе сведоче његови изванредни текстови из културне и друштвене историје. Професор Попов издвајао се и по томе што није подлегао „страху од синтезе“. Тако је Милан Кашанин назвао бољку српских историчара да у недоглед објављују „прилоге“ и „прилошке“, немајући храбрости да напишу дело у коме би захватили дуже раздобље и већи

проблем. Чедомир Попов се одважио да напише синтезе, не само из српске него из европске и светске историје. Књиге *Од Версаја до Данцига* и *Грађанска Европа* су од читалаца прихваћене свесрдно. Велике похвале су добиле и у стручним круговима. Критиковане нису, бар не јавно. Међутим – што бих то прећутао – у еснафским кулоарима појединци су их омаловажавали: што из пуке зависти, што због скучених представа о томе шта је историографија. Мистификовали су радове засноване на архивским истраживањима и проглашавали их за једину истинску науку, чак и онда када су ти радови садржавали слабе и бескорисне резултате. Синтезе какве је написао академик Чедомир Попов биле би са добродошлицом дочекане и у земљама где таквих књига има на претек. За нашу културу оне су биле насушне. Без њих би остали ускраћени за знања о важним догађајима и процесима европске историје. Професор Попов ми је средином 2010. године, у разговору који смо водили поводом другог, тротомног, издања *Грађанске Европе*, лаконски рекао: „Ма то ти је једна професорска књига.” Било ми је јасно шта је хтео да каже. Професори на високим школама у Европи и свету, на које се други толико често позивају, сматрају обавезом да објаве оно што су годинама предавали. Не у виду, скрипата, практикума, уџбеника него да напишу синтезу, најбоље што умеју. Академик Попов се тако одужио генерацијама студената, не само оним у Србији. И четврт века после распада Југославије, књиге *Од Версаја до Данцига* и *Грађанска Европа* су стандардни приручници за младе историчаре у Загребу, Сарајеву, Љубљани.

Осим ових замашних самосталних прегнућа, академик Попов имао је пресудну улогу у два колективна пројекта од највећег националног значаја. То су *Српски биографски речник* и *Српска енциклопедија*. Што због поменутог „страха од синтезе”, што из других разлога, добар део научне јавности противио се тим подухватима. Неки су их сматрали сувишним, дуги сумњали у њихову остваривост. Захваљујући визионарству и упорности академика Попова у оквиру Матице српске основано је Лексикографско одељење. Убрзо, под његовим уредништвом, објављено је првих пет томова *Биографског речника*. Изашла су и два тома *Енциклопедије*.

Ипак, професор Чедомир Попов највише ће остати у успомени студентима историје у Новом Саду – у питању је више од четрдесет генерација, односно више од хиљаду историчара. Држао је врло захтеван предмет који је обухватао целокупну светску историју од половине 15. до половине 20. века. Предавања су му била одлична – и стручна и занимљива. Својом појавом и понашањем

био је за младе људе оличење универзитетског професора. Мада ће остати упамћен по јавним наступима, он се није ослањао на говорнички таленат који је неоспорно имао. Импровизацију је сматрао недоличном, непоштовањем слушалаца. Говорио је: „Причај анегдоте један час, привући ћеш студенте, када то будеш урадио на трећем часу, престаће да долазе на наставу.” У ормару његовог кабинета на Филозофском факултету остала је повелика картонска кутија крцата свежњевима исписаних листића – дословно на стотине фамозних „фиша”, подсетника за предавања. На зиду, изнад писаћег стола, и данас стоји слика Вука Караџића са натписом: „Радите и пјевајте једнако, то је једини начин благородно осветити се непријатељима и све их посрамити.” Управо тим речима завршио је академик Чедомир Попов своје последње обраћење члановима Матице српске у писму њеној Скупштини. Томе нећу ништа додати.

Слава му!

ИВАН НЕГРИШОРАЦ

Поштована породицо Попов, пријатељи и поштоваоци академика Попова, уважени Матичари, даме и господо,

Из нашег јавног живота отишао је академик Чедомир Попов. Отишао је почасни председник Матице српске, доскорашњи њен председник (2008–2012) који је мудрошћу и одлучношћу, одмереношћу и еластичношћу става учинио да Матица остане оно што јесте и треба да буде: друштво озбиљних и одговорних људи спремних да, уз пуно међусобно поштовање, раде на пословима од великог, највећег значаја за српску културу. Академик Попов је био дугогодишњи професор Филозофског факултета у Новом Саду, својевремено његов декан (1979–1981), директор Института за историју Војводине (1972–1974), редовни члан Војвођанске академије наука и уметности (од 1987), редовни члан Српске академије наука и уметности (од 1992), својевремено председник Огранка САНУ у Новом Саду (1994–2002), преко четири деценије (од 1969) члан Управног одбора Матице српске, управник Рукописног одељења (1981–1991), потпредседник Матице српске (1991–1999)...

Огроман је значај Чедомира Попова за развој српске енциклопедистике са организационим средиштем у Матици српској.

Академик Попов је од 1991. главни уредник капиталног пројекта *Српски биографски речник*, који је од 2004. до сада изашао у пет томова, а шести треба да се појави следеће године: када овај посао буде довршен, биће изложен драгоцени корпус текстова са око 30.000 биографија људи значајних за српску историју. Академик Попов је, такође, био међу најважнијим покретачима *Српске енциклопедије*, руководилац на пословима израде азбучника у периоду 1995–1999, те први председник њеног Уређивачког одбора од 2006. до 2008. године. Зато нема човека који је од њега заслужнији што овај пројекат, са предвиђених близу 40.000 одредница, има сигурну стручну основу за рад. Због ова два капитална пројекта намеће се природан закључак да је управо Чедомир Попов човек који је најпресудније деловао на снажан развој српске енциклопедистике у првој деценији 21. века. Зато, у овом тренутку, ова дисциплина даје резултате какве никада раније није давала.

Чедомир Попов је био и остао човек чија се реч увек с пажњом послушкивала и, касније, дуго промишљала. Он припада уском, одабраном кругу најважнијих српских историчара нашег доба, аутор изузетно богатог опуса, који обухвата колико општу толико и националну историју. С једне стране, круна тога опуса је тротомна *Грађанска Европа (1770–1914)*, студија чија су прва два тома објављена 1989. године, а 2010. је придодат, раније планирани трећи том који обухвата период 1871–1914. године. У том, изузетно важном делу описан је снажан развој Европе у епоси грађанског друштва, и то у свим доменима, од политичких и војних догађаја, преко изградње правно-политичког и економског система, па до сфера уметности, науке, филозофије, културе у најширем смислу речи. Истовремено је анализи подвргнут и процес изградње европских империјалних система, као и сагледавање жестоких противуречности друштвеног развоја које су довеле и до светских ратова. Уколико неко хоће да темељно промисли шта данас значи Европа, морао би да бескомпромисно сагледа бар најближу европску прошлост. У том погледу ми немамо бољег водича од ове обухватне, снажне и подстицајне студије академика Чедомира Попова.

У другом средишту научног интересовања академика Попова налази се српска историја 19. и 20. века и њен европски контекст. Отуда је свака од његових књига у већој или мањој мери допринела да се сагледају неки од важних аспеката овог односа: *Француска и Србија 1871–1878* (1974), *Од Версаја до Данцинџа* (1976), *Србија на њиш ослобођења 1868–1878* (1980), *Аутономија Војводине – српско њишање* (коаутор Јелена Попов, 1993),

О историји и историчарима (1999), *Велика Србија – стварности и мити* (2007), *Источно питање и српска револуција 1804–1918* (2008) и др. Томе, свакако, ваља додати и читав низ књига у којима је Попов учествовао коауторски или уреднички: ту пре свих треба поменути *Историју српског народа* са ауторским прилозима у књигама V/1 (1981) и VI/1 (1983), те уредничку замисао за *Историју српске државности*, I–III (2000–2001). Кад год је о српском народу размишљао наш историчар је описивао и шири, европски контекст који је подстицао или сузбијао, помагао или онемогућавао српске политичке, државотворне идеје и планове. Отуда он о Европи није имао илузија, јер је непрестано распредао ту сложевину и откривао од чега је она све сачињена.

У нашем јавном, интелектуалном животу Чедомир Попов је био спреман да у правом тренутку каже праву реч. Он је живео уверење да историја мора остати оно што је одувек била – „учитељица живота” (*magistra vitae*), а никако пука кабинетска делатност. Стога се није устегао да преузме ризике у тренуцима када је то одиста неопходно и кад су токови друштвеног развоја кретали у проблематичном смеру. Уз то, он је умео да измири и у равнотежу доведе многе противуречности нашег националног бића, оне противуречности са којима једни не знају шта да чине, а други су склони и да их озбиљно злоупотребе. Зато је он, бавећи се идејним и политичким наслеђем Светозара Милетића, непрестано истицао Милетићеву идеју о неодвојивости националног и грађанског начела: „Ми смо и Срби и грађани.” А колико је то зрела, утемељена и дан-данас актуелна политичка идеја, најбоље се да сагледати кад се упореди са крхкошћу, сметеношћу и штеточинством оних који данас заговарају процесе грађанских интеграција унутар ширег, европског простора мимо, па и упркос јасног дефинисања наших националних интереса. Зато ће за такве погубне људе бити прихватљиво и оно што ни за Светозара Милетића, ни за Чедомира Попова не може бити прихватљиво: Ући у Европу по цену раскрајања државног и националног простора, то се – милетићевски речено – данас Србима нуди као награда иако је сваком народу нормалне памети и нагона за опстанком то, заправо, најтежа казна.

Чедомир Попов је сву сложеност и проблематичност европског положаја српског народа јасно сагледавао на темељу тзв. Источног питања, којим се на свој, публицистички начин бавио и Милетић, бавио се и Васиљ Поповић, историчар којег је Попов сматрао својим учитељем. Чедомир Попов је, трагом оног најбољег у европској и српској политичко-историографској мисли, сагледао један историјски процес дугог трајања који је и

дан-данас очувао своју актуелност: само познавањем овог процеса моћи ћемо до краја схватити шта се то нама данас на Балкану дешава и шта све утиче на судбину малих балканских народа. У том оквиру империјалне силе систематски раде на томе да куражан, самосвестан народ попут Срба буде сведен на што мањи, геополитички безопасан простор. Отуда се, у истраживању идеје, а још више мита о Великој Србији, наметнуло једно парадоксно реторско питање: „Колико Србија треба да буде мала да не би била велика?“ Овако прегнантно и упечатљиво исказано историографско сазнање савршено јасно указује на један од кључних проблема оних мисаоних матрица по којима тече и савремена европска политичка мисао. Ако се отворено и бескомпромисно не суочимо са таквом матрицом, процес европских интеграција ће по Србе бити крајње поразан.

Чедомир Попов је Банаћанин, Војвођанин, поносан због лепота и културне шароликости нашег равничарског простора. Његова регионална самосвест никада се није укрстила, поготово не сукобила са националном одређеношћу. Зато је он посебно био осетљив на чињеницу да се слика војвођанског спецификума понекад претвара у отровни политикантски капитал са погубним дејством, па је умео одлучно да укаже на линију преко које се не сме прелазити. Тај војвођански спецификум јесте важна културолошка чињеница, али и инструмент којим империјални центри моћи настоје да, преко својих испостава у Србији, још више раздробе целину српског националног и државног простора. Нарочито у склопу идеје и, за сада, тихих покушаја да се утемељи некаква војвођанска нација као најпоузданији начин раздробљавања српског корпуса. Зато је Чедомир Попов често говорио како ће у Војводини Мађар остати Мађар, Словак ће остати Словак, Румун ће остати Румун, а једино ће се од Срба регрутовати Војвођани.

Као историчар он је знао да сваки народ, па и српски, од разних дезинтеграционих процеса може спасити само јасна национална, интегрална политичка свест и одговарајућа пракса која ће умети донекле да уважи парцијалне разлике, али и да у први план стави идеју целине националног корпуса. Зато је он са посебном осетљивошћу умео да одмери ко, шта и како мисли и делује, поготово у ситуацијама када се избор мора направити и када се мора знати на којој си страни. У таквим одлукама човек никада није сам, а важно је имати правога саговорника, таквога саговорника као што је Чедомир Попов. Зато сада, када њега више међу нама нема, чини се да Матица српска са њим и Матица без њега нису и не могу бити исте. Овој другој недостаје једна важна, изузетно снажна компонента садржана не само у Поповљевом историјском

знању и у непоткупљивости његових оцена него и у његовом чисто људском лику који је пленио и освајао свакога ко би са њим разговарао.

Његов осмех, тако људски топао и срдачан, чинио је да се заједнички послови обављају достојанствено и са полетом који се спонтано будио из такве, радне и релаксиране атмосфере по којој се и препознаје дух Матице српске. Тај дух је у себи носио и око себе у великој мери материјализовао управо Чедомир Попов. Ми, који смо имали задовољство да са њим радимо, дуго ћемо памтити управо такве, чисто људске квалитете. Они други, интелектуални и научни квалитети његовог дела сачувани су у његовим књигама на тако убедљив, заокружен и целовит начин да је њихов аутор могао спокојно да оде са овога света. Те књиге најпоузданије ће свога писца бранити од сурове ерозије коју на људима и у људима спроводи време као неумитни и непоткупљиви судија.

Нека почива у миру и нека је слава академику Чедомиру Попову!

ДАН СВЕТИХ ЋИРИЛА И МЕТОДИЈА

ПРЕДРАГ ПИПЕР

ДЕЛО СВЕТИХ ЋИРИЛА И МЕТОДИЈА У СВОМ И У НАШЕМ ВРЕМЕНУ

Дан Светих Ћирила и Методија и празник словенске писмености, који данас обележавамо, прилика је да се са више пажње него обично размисли о делу Светих Ћирила и Методија у свом и у нашем времену.¹

Историја Словена дели се на два неједнака дела. Знаци који их деле су крст и слово, хришћанство и писменост. Словени су у IX веку из једне епохе прешли у другу кроз капију отворене књиге, под знаком крста. Дотле су Словени имали своју етничку културу, а отада поред културе имају и тековине древне европске и медитеранске цивилизације и учествују у њиховом развоју. На челу дуге поворке заслужних за процват словенске писмености јесу Солунска браћа равноапостолни светитељи Ћирило и Методије, чији је труд био освештан испуњењем речи: „Јер гдје су два или три сабрани у име моје, ондје сам ја међу њима” (Мт. 18, 20).

Сваком нашем о књизи имало обавештеном човеку позната су имена Солунске браће и њихов велики подвиг.² Семе које су они посејали даје плодове које данас у изобиљу уживамо. Али мора нам стално бити у мислима дуги пређени пут, на којем су

¹ Беседа у Матици српској на Дан Светих Ћирила и Методија 24. маја 2012. године.

² П. А. Лавров, *Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности*. – The Hague, Paris, 1966; С. Б. Бернштейн, *Константиин-философ и Мефодий*. – Москва: Московский университет, 1984; R. Večerka, *Ročátky slovanského spisovného jazyka: Studie z dějin staroslověnského písemnictví a jazyka do konce 11. století*. – Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 1999; Б. Н. Флоря, *Сказания о начале славянской письменности*. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2004.

они били први путници, пут историје словенске писмености, дуж чијих страна светле непрегледни низови књига, ризница словенског памћења, сведочења и самосведочења, бројаница подсећања на словенске књигописце и књигољупце, учитеље и ученике.³

Захваљујући за част да данас говорим у Матици српској на Дан Светих Ћирила и Методија, желео бих да с присутнима поделим своје виђење неколико важнијих страна моравске мисије Солунске браће, места које је она имала у свом времену и које њени плодови имају у нашем времену.

*

Словенска филологија се може, мимо друге науке, похвалити да су је утемељила два света човека. Они су својим животима и делом дали ненадмашан узор ученицима, настављачима и следбеницима све до данашњих, ако смемо себе уздизати тако високо. Стварање писма, превођење, стварање књижевног језика, настава језика и писма, све је то филолошки посао, па су стога Свети Ћирило и Методије први словенски филолози, иако су они и много више од тога. У ствари, ко год и ко било када обделева њиву језика и књижевности, професионално или другачије, са уверењем у вредности које су више од приземних и пролазних, на свој скромни начин иде трагом Светих Ћирила и Методија, па смо у том смислу и сви ми далеки ученици њихових праученика. У томе је посебна лепота, значај и одговорност позива словенског филолога.

*

Подсетимо се најважнијих чињеница. На молбу великоморавског кнеза Растислава византијском цару Михаилу III да му цар пошаље учитеља и епископа, који би могао на прави начин излагати моравским Словенима хришћанску веру на њиховом језику (ЖК XIV⁴), у Велику Моравску су послати свештеник и монах – Константин Философ и његов старији брат Методије. Константин Философ је био један од најученијих људи у тадашњој Византији, са одличним мисионарским и дипломатским искуством, а Методије је, поред мисионарског, стекао, као игуман, и вишегодишње организаторско и васпитачко искуство.

³ П. Пипер, *Српски између великих и малих језика*. – 3. проширено издање. – Београд: Београдска књига, 2011, стр. 257.

⁴ Скраћенице: ЖК – Житие Константина Философа (Лавров, нав. дело, стр. 1–66); ЖМ – Житие Мефодия (Лавров, нав. дело, стр. 67–78).

Мисија је заправо била поверена Константину Философу, коме је цар саветовао да поведе са собом брата Методија (ЖМ V) (који га је нешто раније пратио и на Крим у хазарској мисији) као и друге сараднике. Тим сарадницима је у иначе богатој ћирило-методијевској литератури посвећено сразмерно мало места у односу на улогу коју су могли имати. Више је пажње привлачило настављање дела Ћирила и Методија на словенском југу него они који су Солунској браћи помагали у превођењу богослужбених књига већ у Константинопољу и који су били с њима већ од почетка моравске мисије, чак и пре њеног почетка.

Ученици и сарадници који су с Константином и Методијем дошли у Велику Моравску највероватније су били Словени (мада су могли бити и Грци који су добро знали словенски, као Солунска браћа). Може се са доста основа претпоставити да су и ти ученици и сарадници били довољно образовани да би могли учествовати у превођењу или у редиговању превода кратког апракосног Јеванђеља, Псалама и Апостола са грчког на словенски језик. С обзиром на чињеницу да су сарадници и ученици пратили Константина и Методија у мисији која је као један од својих главних циљева имала поуздано тумачење хришћанског учења на словенском језику и увођење богослужења на словенском језику, одн. учвршћивање хришћанства међу Моравским Словенима и учвршћивање њиховог хришћанског идентитета, и с обзиром на то да су у окружењу Константина и Методија у годинама пред моравску мисију била многа свештена лица, логично би било да су за сараднике изабрали неке Словене из таквог свог окружења.

Међу ученицима и сарадницима Константина Философа и Методија током моравске мисије, и настављачима њиховог дела, издваја се личност Климента (касније Свети Климент Охридски, први Словен епископ). С обзиром на словенско порекло Климента (околина Охрида) и на његову несумњиву ученост, коју није могао стећи у Великој Моравској него пре у Византији, па и на само његово монашко име Климент, које је најпре могао добити по свештеночученику Клименту (епископу римском, пострадао на Криму у време цара Трајана, чије су мошти Солунска браћа тамо наша и донела у Константинопољ, а затим у Рим), врло је могуће да је Климент био сарадник Константина Философа и Методија од почетка њихове моравске мисије, ако не и раније.

Још три Петочисленика, чија имена знамо – Наум, Ангеларије и Сава (осим Горазда, несумњиво моравског Словена), по свој прилици су били Јужни Словени који су били у моравској мисији од њеног почетка, тачније од почетка превођења богослужбених књига на словенски језик.

С обзиром на Гораздов друштвени статус, школованост и знање латинског језика (ЖМ XVII), било би сасвим логично да је он био у саставу посланства које је кнез Растислав послао цару Михаилу III, а у том случају Горазд је такође могао сарађивати на превођењу богослужбених књига већ у Константинопољу.

Из чињенице да су прогонитељи ученика Солунске браће после Методијеве смрти једне њихове ученике побили, а друге нису, него су их продали у робље или прогнали одакле су дошли, могло би се претпоставити да нису убијали византијске поданике, тј. Јужне Словене – сараднике Солунске браће, те да су зато Климент, Наум, Ангеларије и Сава (о последњој двојници се мало зна), поред других чија имена не знамо,⁵ преживели прогон – било изгнанством у Бугарску, било срећном околношћу да је неке од њих, међу којима и Константина Преславског, византијски посланик откупио на тргу робова у Венецији, вратио у Константинопољ, одакле су, на њихову жељу, били послати на пастирски рад у свој словенски завичај. А ако су они били Јужни Словени, као што по свој прилици јесу, онда су они са Солунском браћом били од почетка моравске мисије, одн. од њених припрема и од почетка превођења богослужбених књига на словенски језик, те су могли учествовати у превођењу или редиговању превода тих књига, а као изворни говорници словенског језика морали су томе имати значајну улогу, пре свега у језичком редиговању превођеног текста.

*

У ЖМ се помињу два свештеника брзописца, који су у Великој Моравској помагали Методију у превођењу целог Светог писма (осим Макавејевих књига), а пошто се одмах затим помиње превођење законоправила (номоканона), није искључена њихова сарадња и у том послу. Мало је вероватно да су ти брзописци научили технику брзог писања у Моравској, а много је вероватније да су то научили пре доласка у Моравску, у Византији, у империји с развијеном државном администрацијом и службама које то прате. У том случају постаје јаснија и брзина с којом су прве богослужбене књиге преведене на словенски језик у Константинопољу.⁶ Такав закључак водио би даље питању да ли су све прве

⁵ У житију Светог Климента помиње се да је од почетка било и других сарадника Солунске браће, али се њихова имена не наводе.

⁶ Још једна могућа паралела између Св. Климента Охридског и Св. муч. Климента, епископа римског, налази се у чињеници да је овај други запамћен и по томе што је као епископ дао седморици брзописаца да преписују житија првих хришћанских мученика.

богослужбене књиге на словенском језику записали брзописци, и колико би то могло бити значајно за развој глагољског писма, тј. питање односа између технике брзог писања, минускулног порекла глаголице и брзописа као типа писма. У та интересантна, али сложена питања сада се не може улазити.

Иако се у ЖМ наглашава да је словенско писмо створено за кратко време („одмах после молитве”), у литератури о том питању често се износи претпоставка да је Константин Философ словенско писмо почео стварати, или га је можда чак и створио, пре доласка великоморавских изасланика у Константинопољ. Ту се прво поставља питање степена спремности истраживача да се ослони и на теолошко објашњење појаве коју разматра (промисао, чудо), или опредељење истраживача да таква објашњења доследно искључује из аргументације, држећи се само секуларне методологије и одговарајућег погледа на свет; и, друго, питање шта је Константин Философ сматрао садржајем сазнања које му се открило када се са сарадницима повукао на молитву пошто га је цар Михаил III обавестио о мисији у коју га шаље. Када је реч о првоме, истраживачи који су мишљења да теолошка и нетеолошка методологија не само да могу него и да треба да буду коришћене комплементарно где је то могуће,⁷ прихватиће објашњење дато у ЖК и неће настојати да се феномен чуда мање или више прећутно заобиђе као жанровска условност житија или нешто слично.⁸ Када је реч о другоме, треба имати у виду да речи одговарајућег места у ЖК не искључују могућност да је Константин Философ и пре тог тренутка радио на стварању словенског писма, или да је проучавао могуће покушаје записивања словенских речи грчким словима. Ако би та претпоставка била тачна, онда ЖК говори о тренутку када се његов рад на словенском писму изненадним новим сазнањем дефинитивно решио, комплетирао и завршио, а не о томе да се сазнање у тренутку и у целини открило без икаквог претходног Константиновог рада на писму за словенски језик.

*

Дело Солунске браће било је за сва каснија поколења драгоценено не само богатством садржаја него и узвишеношћу примера,

⁷ Тамо где таква методолошка комплементарност није могућа, верујући истраживачи ће предност дати теолошкој аргументацији (догмати, канон, патрологија и др.), в. С. Роуз, *Писма оца Серафима: Дванаестогодишња ирејиска јеромонаха Серафима Роуза и свецїшеника Алексеја Јанга*. – Будва: Подмаине – Никшић: Свјетилник, 2003, стр. 81.

⁸ Нпр., Н. Флорја, *Сказанія о начале славянскої письменности*. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2004, стр. 247.

који је надахњивао на потпуну посвећеност и пожртвованост на пољу служења Речи и помагања у ширењу и учвршћивању словенске словесности где је то било потребно.

Узмимо мање познати пример Светог Стефана Пермског, о којем у *Прологу* Свети Николај Жички каже „Рус пореклом; од малена одан молитви и богомислију; као младић оде у Ростов, где се у манастиру св. Григорија Богослова замонаши. Сазнавши за Пермску Земљу, сву зараслу у коров незнабоштва, пожели Стефан да буде мисионар у тој земљи; одмах се преда изучавању језика пермског, а када савлада језик, састави азбуку и преведе црквене књиге на тај језик. С благословом митрополита Московског он се, као презвитер, упути на свој апостолски посао и са апостолском ревношћу поче проповедати Јеванђеље у густом мраку незнабоштва пермског. Крстивши неколико душа он се потруди те сагради у Перми храм св. Благовештења. А када се црква Божја у Перми умножи, то он буде посвећен за епископа. Подносећи сваки труд, муку, злобу и понижење, он успе да разагна таму међу пермским незнабошцима и да их обасја светлошћу Христовом. У старости оде још једном у Москву, но тамо и сконча земни живот свој и пресели се ка Господу, 1396. год.”

Узмимо и нама ближи пример пожртвованог учвршћивања словенске писмености који је довео до стварања Славенске школе у Сремским Карловцима 1. октобра 1726, године, на дан Покрова Пресвете Богородице. После поновљене молбе митрополита Београдско-карловачке митрополије Мојсија Петровића руском цару Петру I да се Србима обезбеди помоћ у књигама и учитељима, у Сремске Карловце је био послат у својству учитеља један од најбољих преводаца Светог Синода Руске православне цркве Максим Терентјевич Суворов.⁹ Значај тога догађаја за руско-српске културне, црквене и политичке везе је познат, као што је позната и добро проучена улога наставе славенског, тј. рускоцрквенословенског језика у тој школи за формирање једног периода у развоју књижевног језика код Срба који је у лингвистици добио назив рускословенска епоха.¹⁰ За Максима Суворова је долазак у Сремске Карловце значио и крај његове дотадашње врло успешне каријере у Русији и губитак породице (која му је у Карловцима помрла), али је семе руске словесности, које је он на српској њиви посејао, дало богате плодове.

⁹ М. Суворов је испрва држао наставу у Сремским Карловцима, а следеће године од 2. фебруара до 8. септембра у Београду, да би од 6. јануара 1727. наставио са предавањима у Сремским Карловцима.

¹⁰ А. Младеновић, *Славеносрпски језик: Сјудије и чланци*. – Нови Сад: Књижевна заједница – Горњи Милановац: Дечје новине, 1989, стр. 14.

У српском културном памћењу име Максима Суворова је, нажалост, доста избледело, и морали бисмо га се чешће с поштовањем сећати.

*

Подвижнички рад Солунске браће није био само пун напора и сваковрсних одрицања него и других искушења која је требало превладати, а чији се тамни трагови вуку до наших дана. Велика Моравска је у IX веку формално била христијанизована, али су паганска веровања још била раширена, о чему се наводе примери у ЖК.

Ако би неко у доброј намери помислио да је паганство Словена далека прошлост, веома би погрешно. Данас у словенским земљама постоји више десетина малих словенских паганских назовицркава и сродних удружења за обнову паганске словенске културе са неколико десетина хиљада следбеника. Неке такве заједнице су регистроване, а неке нису, изгледа да доста брзо ничу нове, а неке замиру. Има их и Србији (нпр. у Горњем Милановцу). Многе имају и електронске адресе и сајтове на интернету.¹¹ У њиховим храмовима или у природи славе се словенска божанства и празници њима у част, а на интернету се оглашава пагански словенски календар, у којем изгледа има више измишљеног него реалних фолклорних чињеница. Међу људима таквих уверења има доста оних са високим образовањем, па и студената. На пример, 22. јуна 2010. године у близини Беле Паланке је отворено светилиште богу Световиду, на приватном имању новинара колумнисте у *НИН*-у.

Ово је само кратка паралела између паганске културе Словенства времена Солунске браће и организованог или полуорганизованог словенског паганства данас и репаганизације савремене културе, у трећем миленијуму од рођења Христовог. Ако се томе додају жилаве сујеверице широко присутне и у наше време, сваковрсни савремени облици окултизма, врачаре које ординирају на телевизији, удружења вештица, или високотиражна децја, омладинска и друга литература о црној и белој магији и сл., јасно је да је сапостојање просвећености и просвећивања, с једне стране, наспрам старе или нове непросвећености, с друге стране, одлика и онога и овога времена словенских, али не мање и несловенских култура.

¹¹ Нпр. http://www.svevlad.org.rs/rodoved_srbija.html; <http://glaspredaka.com/>; <http://www.slowianskawiarapl/indexserbia.html>.

*

Незнање или недовољно познавање онога што смо баштинили од Солунске браће простире се и тамо где га не би смело бити. Данас много више Словена зна арапска, јапанска или кинеска слова, него што има оних Словена који знају неупоредиво лакших 38 слова глагољице. Свако међу нама овде присутнима може почети од себе проверавање да ли је то заиста тако. Одговор да нам данас није потребно да знамо глагољицу не би се могао прихватити. Од глагољице нећемо бити ситији, али није све у тој врсти користи и ситости, а 38 слова може се научити, и то за непун сат, и због поштовања према писму којим су први пут записане на словенском језику речи: *Искони бе Слово и Слово бе у Боџа и Боџ бе Слово*.

Та словенским писмом прва икада написана реченица зачала Јеванђеља по Јовану, које се чита на васкршњој литургији на први дан Васкрса, била је по свој прилици прва реченица Јеванђеља коју су Моравски Словени слушали на свом језику, на светој литургији служеној на Васкрс 2. априла 864. године у стоном граду кнеза Растислава.¹² Тих 38 слова глагољице требало би знати још више због поштовања према онима који су први обзнанили Јеванђеље словенском народу на његовом језику и увели у круг хришћанске вере и цивилизације наше претке, којима свако од нас припада у непрекинутом низу који нас све повезује са истим великим Почетком.

*

Није много боље ни са данашњим познавањем црквенословенске ћирилице, коју су благодатно створили и ширили ученици Солунске браће, такође светитељи. Текст на црквенословенском језику и писму, у изворном облику, једва да могу без већег труда читати и студенти словенских језика, иако је црквенословенски језик и данас богослужбени језик, који се свакодневно поје и чује у сваком нашем живом православном храму. Има ли живље речи од оне речи којом се човек обраћа Богу, иако се традиционално и школски тај језик назива мртвим?¹³

¹² П. Пипер, Када је први пут служена литургија на словенском језику? // *Зборник Мајице српске за славистику*. – 76 (2009), 7–21.

¹³ Истовремено, ту је и питање колико Црква треба да снисходи до верног народа понекад помало лењог да научи основе бослужбеног језика и писмо који су нам свети људи сачинили и оставили, а колико народ треба да се труди да узраста до пуноће православног духовног живота, чији су важан део и

Слова црквенословенске ћирилице изгледа све мање знају и савремени фрескописци и иконописци, па се и усред Београда на новијим фрескама може наћи поред црквенословенске и тзв. Вукова ћирилица, а може се видети и фреска на којој су изображени Свети Ћирило и Методије са свитком у рукама на којем нису слова писма којим су нас они задужили него су им у руке стављена слова тзв. Вукове азбуке.¹⁴ Празнике словенске писмености не смемо, дакле, дочекивати баш презадовољни начином на који је дело Солунске браће настављено и висином до које је доведено.

*

Солунску браћу и њихове сараднике и ученике, поред оспоравања која су долазила од франачког свештенства пратиле су денунцијације, сплетке и клевете, фалсификати, хапшења, прогонства и убиства, напосе и уништавање књига написаних словенским писмом.

Св. Методије је био две и по године утамничен, кнез Ра-стислав је у тамници ослепљен и убијен, кнез Коцел такође убијен, неки ученици продати трговцима робљем па препродавани у Венецији, други убијени, трећи протерани. Добро је знано, да су се испаштања због одбране вере, уверења, језика или писма наставила кроз све потоње векове до нашег времена, до страшних затвора и логора XX века, које су искусила и два позната српска архијереја патријарх Гаврило Дожић и владика Николај Велимировић, до светих новомученика XX века, све до најновијег времена, нпр. до архиепископа Јована охридског, сада заточеног у Македонији, све до систематског затирања споменика и гробова због ћириличких слова на њима¹⁵ и све до рушења православних крстова и храмова у овом делу Европе у освит трећег миленијума од рођења Христовог, и то под прећутним покровитељством и пред телевизијским камерама света који себе сматра за врх данашње цивилизације.

црквенословенски језик и ћирилично писмо.

¹⁴ То што се често назива Вуковом ћирилицом заправо је руска грађанска ћирилица (настала одлуком Петра Великог 1708), којом се писало на славеносрпском језику, а из које је В. Караџић нека слова изоставио, а шест слова додао, од којих је само два слова он измислио спајајући диграме у слова љ и њ.

¹⁵ В. о томе више у монографији: М. Рељић, *Српски језик на Косову и Метихији данас (социolingвистички и лингвокултуролошки аспекти)*. Београд, 2011. (докторска дисертација одбрањена на Филолошком факултету у Београду).

Противници Солунске браће настојали су после смрти Св. Методија да њихово дело затру и уништавањем књига. Знамо да су у томе успели само делимично јер је писање и преписивање књига словенским писмом настављено у другим крајевима још интензивније. А да ли данас можемо рећи да је уништавање словенске књиге давна, ружна варварска прошлост?

Нажалост, не можемо. Поред низа других примера уништавања књига и у нововековној историји, у српско културно памћење је утиснуто, поред осталог, не само масовно страдање књига у Србији у Првом светском рату, него, још више, немачко бомбардовање националне библиотеке Србије, чиме је са умишљајем уништено огромно културно благо српске и словенске писане и штампане речи.

Стотине и стотине хиљада примерака књига штампаних ћирилицом уништене су у рату деведесетих година, највише у Хрватској и на Косову и Метохији. О уништавању књига у Хрватској је подробно известило српско културно друштво у Хрватској „Просвјета” у тематској свесци часописа *Просвјета* (година 10, број 59, новембар 2003). Критеријуми за отпис књига били су следећи: књиге писане ћирилицом, издања штампана у Србији ћирилицом, латиницом, екавицом, ијекавицом, књиге левичара и антифашиста, сва грађа и наслови из НОБ-а, наслови чији су аутори Јевреји и муслимани, велики број руских аутора, велики број филозофа и њихових списа. Аутор овога списка је г. Светозар Ливада, који је до њега дошао током истраживања о 24.000 наслова књига изабраних за избацивање из библиотека широм Хрватске. Пошто је то број наслова, а не примерака, број уништених примерака књига је вишеструко већи.

Уништавање књига у Хрватској по основу „неподобности” започето је, сва је прилика, 1997. године на Корчули, када је тадашња тамошња в. д. управница месне библиотеке „Иван Видали” одлучила да се баци 550 књига, већином објављених у Србији. Неки људи су књиге са сметлишта односили кућама и тако их спасавали, одн. задржавали за себе, али Корчуланин професор Анте Лесаја дигао је и глас протеста и ушао у дуготрајан судски спор тражећи судску одговорност због уништавања тих књига. То је само један од медијски познатијих случајева, каквих је било више.

Истраживачима који би се бавили феноменом уништавања књига у XX веку предстојао би дуг и мучан посао утврђивања колико је у разним деловима некадашње Југославије приликом

повремених библиотечких ревизија било отписивања књига из политичких, идеолошких, националних и сл. разлога,¹⁶ а и колико је таквих случајева било и другде по Европи. Нажалост, тиме се код нас скоро нико не бави.

Додајмо томе један од најновијих примера. Иако су многе словенске књиге у Франкфурту, граду чувеном по међународном сајму књига, сачуване чак и у времену спаљивања немачких књига у Немачкој тридесетих година XX века, у првој деценији XXI века, око сто хиљада словенских књига из универзитетске библиотеке у Франкфурту је систематски уништено, међу њима и многа раритетна издања (од XVI до XIX века) и нека скупа новија издања, и латиничка и ћириличка. Као што је 1. јула 2009. известио лист *Франкфуртјер Рундшау*, те књиге су тада пресељене у подрум универзитетске библиотеке, одакле су две и по године касније, у акцији чишћења подрума, однете на рециклирање, упркос молбама појединих слависта да се оне продају или поклоне, ако се не желе чувати.¹⁷ Неко је хтео да те словенске књиге буду уништене и тако је учињено, што је у јавности прошло скоро не приметно и тамо и овде. Хрватском лингвисти Сњежани Кордић дугујемо захвалност што се тим поводом огласила у медијима. Наравно, те словенске књиге нису спаљиване на ломачи него су по свој прилици даље од очију јавности педантно рециклиране, како би се из тога извукла и нека непосреднија корист, као што се у наше време углавном затварају очи и на злочиначко „рециклирање” живих здравих људи отетих на Косову и Метохији да би се искористио неки њихов орган.

Када је у немачкој покрајини Хесен на изборима победила странка Ангеле Меркел (ЦДУ), један од првих потеза нове владе био је укидање славистике, африканистике и туркологије и продаја зграде у којој су били ти смерови, на којима је студирало неколико стотина студената. То је требало да убрза процес њихове асимилиције. Толико о немачкој и европској мултикултуралности.

Дакле, словенска књига, коју су почели да пишу Свети Ћирило и Методије, живи, расте, грана се, и листа и цвета, али нису нестали они који словенске књиге физички уништавају, као што су то чинили можда баш њихови преци.

¹⁶ Тужан пример те врсте представља судбина књига из Дворске библиотеке Обреновића, које су по одобрењу претходног управника Народне библиотеке Србије С. Угричића, или његових сарадника, отписане из фонда Народне библиотеке Србије и завршиле у контејнеру за стари папир.

¹⁷ Видети: S. Kordić, *Likvidacija sto tisuća knjiga* // *Jutarnji list* (Zagreb), br. 4842, 12. 1. 2012, str. 16; в. такође <http://www.tacno.net/Novost.aspx?id=12327>.

*

Као што је знано, после утамничења, убистава и прогона ученика Солунске браће, у Великој Моравској је словенско писмо сразмерно брзо замењено латинским. Покушаји потискивања ћириличног словенског писма у корист латинице на делу су и у наше време. Нећу говорити о данашњем статусу српске ћирилице, који нам је добро познат. Ево једног другог примера.

Ото Кронштајнер, професор славистике у Салцбургу, пошто је добио 2001. године високо бугарско одликовање „Стара планина” 1. степена, изјавио је да би Бугари требало да размишљају о постепеном преласку на латиницу¹⁸ јер је у Европи ћирилица на лошем гласу и многи мисле да је то комунистичко писмо, које Бугаре повезује с Русима, а по његовом мишљењу ћирилица је крива и за поделу Европе (*Демократија*, Софија, 24. 9. 2001).

У отвореном и провокативном цинизму, ма колико непријатном, увек је корисно то што се у њему чује оно што се обично скрива. Не треба неко и нама да каже нешто слично да бисмо схватили да није Кронштајнер једини који тако мисли. Онима који сматрају да од њих зависимо, бићемо толико прихватљивији колико се више одрекнемо свог идентитета, део по део. Међутим, поштовање личног, националног и верског идентитета питање је елементарног самопоштовања, које је код Срба вековима било јамство опстанка, мада се увек налазило таквих појединаца и група који том квалитету не придају много значаја.

*

Пи́иџа̀нјѐ национално̄ иденѝиѝиѝеѝа̀, а у вези с тим питање ме-
ста националног писма у њему, једно је од најважнијих питања

¹⁸ Постепени прелазак са бугарске ћирилице на латиницу Ото Кронштајнер види у могућности да латиница у почетку буде писмо које би се користило упоредо са ћирилицом. Ако се то питање постави мало шире, лако се може запазити да данас већ сви словенски језици користе најмање два писма, од којих је само једно службено, а друго негде мање а негде више у употреби у приватној или у јавној комуникацији. Комуникација на интернету се врло често одвија на латиници латинског језика, која је и писмо енглеског језика, било да је реч о електронској комуникацији на српском, руском, пољском, македонском или неком другом словенском језику. Паралелна употреба два писма у јавној употреби (издавачка делатност или средства масовног информисања у приватном власништву, рекламе на јавним местима и др.), а поготову у службеној употреби (државне школе, државна управа и администрација, војска полиција, јавни сервис и др.) обично не значи функционалну равноправност и лако постаје прелазни облик замене једног писма другим.

нашега времена када се на народима у тзв. транзицији примењује идентитетски инжењеринг. Идентитетска политика овде је ретко предмет јавних расправа, а ако је неко уопште води, изгледа да чини то далеко од очију јавности.

Идентитет као свест о непрекинутом трајању у времену, и интегритет као свест о повезаности делова исте целине у простору и друштву, има у основи идеју континуитета неких битних и препознатљивих обележја као што су осећање узајамне солидарности, свест о заједничкој историји и, вероватно, будућности, затим самоназив, језик, писмо, држава, симболи и др., као и претежно заједнички поглед на свет и систем вредности, који су најчешће, и пре свега, обједињени истом религијом. У савременом свету, у којем око три и по милијарде људи себе сматра верујућима, а други део човечанства се опредељује да не припада ни једној религији, религијски чинилац идентитета можда нема свуда онакав значај какав је имао пре једног или два века, али му се ни данас велика идентитетска улога не може порећи.

Сви знамо и прихватамо лепа и мудра Змајев стих „Песма нас је одржала, њојзи хвала”, али не би било мање тачно рећи „Вера нас је одржала, њојзи хвала”, јер само народ и појединац јаке вере (коме је она у језгру идентитета) није узмицао ни пред сабљом, ни пред коцем, а постојаности се учио и из народних песама, каквима припадају и познати стихови: „Боље ти је изгубити главу, него своју изгубити душу”.¹⁹

Садржај сваког идентитета је сложен и стога се може разграђивати или дограђивати део по део. Као што се у лексикологији сложена значења речи рашчлањују методом компонентне анализе на елементарна, базична значења уз утврђивање њихове хијерархије и функције, сличан поступак би се могао применити на идентитет. Ако се из тог угла погледа на питање идентитета, види се да је верско опредељење и убеђење (ма како широко било схваћено) за велики број људи у средишту националног и личног идентитета. А све велике религије света утемељене су на писму и књизи, на неком корпусу канонских текстова, чему је најочигледнија потврда да се Син Божји на многим православним иконама и фрескама изображава с Књигом у руци.

Свети Тирило и Методије нису се запутили у Велику Моравску да би описмењавали људе, нити да би их путем писма учили неким светским знањима и вештинама, него зато да би их благодатно добијеним писмом утврђивали на словенском језику у

¹⁹ П. Пипер, У темељу идентитета // *Лейойис Мајице српске*. –184, 481, 4 (2008), стр. 582.

хришћанској вери. То им је био најважнији циљ. Зато је свођење дела Солунске браће на стереотип о словенским просветитељима једностран и непотпун. Они су делали, пре свега, као светиље па стога и просветитељи и то, разуме се, не у смислу нововековног просветитељства. Када се у светлу те чињенице погледа на то колико је данашња словенска (а и не само словенска) просвета заиста просветљена, колико васпитање (као „питање”, тј. храњење духовном храном) претходи образовању и прожима га, не можемо рећи да се данас широко остварују благородни циљеви којима су Свети Тирило и Методије тако предано тежили.

Основни циљ био им је био ширење хришћанске вере, а данас је хришћана на територији некадашње Велике Моравске чак сразмерно мање него у другим деловима Европе. Стање је слично и другде по словенским и многим несловенским земљама, мада је негде, као у Србији, верујућих људи, номинално, више. Неоспорно је право сваког појединца да се определи онако како му уверења налажу, али јавна перцепција тих уверења често није иста. Свако данас има пуно право да изјави да не верује у Бога, чак ће од многих бити за то оцењен као особа прогресивних и савремених схватања, али ко би јавно саопштио да не верује, на пример, у демократију као оптималан политички систем, ризиковао би да истрпи реакцију јавности као да је изрекао светогрђе јер данас светом влада систем вредности у којем су неке идеологеме неупитне и недодирљиве.²⁰ Ако, дакле, с те стране погледамо на високе циљеве којима су Солунска браћа тежила и на савремено стање ствари, има основа да се замислимо да ли смемо да станемо пред лица светитеља раздрагани и презадовољни, када данас и у словенском свету постоји инфлација писане речи и пошаст празнословља и сваковрсних других скрнављења и злоупотребе речи. Многе јавне личности и новинари не знају или не маре за девету Божју заповест, што је њихов слободан избор, а оних који не желе да живе по Јеванђељу сада има вероватно више него у полупаганској Великој Моравској IX века.

Многи ће рећи да је то цивилизацијски прогрес. Ако би то било тачно, то би значило да су Солунска браћа живела и радила у великој заблуди о томе шта је добро за човека и човечанство. Смемо ли Солунску браћу славити као просветитеље, али не као светитеље, по мишљењима оних за које је светост само лепа реч и одраз по њима превазиђеног погледа на свет. Шта би остало од

²⁰ За многе људе демократских убеђења параномазија „демономија” (обично у полемичком дискурсу) може звучати провокативно, али за верујуће људе није нелогично питање: „Шта је демократија без Бога, или с неким сасвим релативизованим појмом Бога?” – и многи на то питање не налазе одговор.

српске историје ако бисмо и Светог Саву, и светородну лозу Немањића, свели само на веште дипломате, законодавце, књижевнике, војсковође, задужбинаре и ништа више од тога?

*

Наравно, нико разуман неће заговарати заоштрене конфронтације различитих погледа на свет, али реч толерантност не може бити синоним за опортунизам у претварању да проблем узајамног неразумевања не постоји, нити реч толерантност сме бити покриће за све распрострањеније *релативизовање* свих гледишта као равноправних, при чему се у пракси намећу ставови најјачих, одн. оних с најбољим тзв. „пиаром“, „спиновањем“, „маркетингом“ итд. То се тиче и улоге писма, језика и најшире прихваћеног погледа на свет у структури националног идентитета било ког словенског народа, па и српског.

Бритко и аргументовано порицање злодуха националног самопорицања, као добровољне промене властитог идентитета,²¹ може бити први прави корак на путу излечења и опоравка, али као што ни најтачнија дијагноза не може заменити терапију, тако и ту остаје потреба да се са критике задаха самодеструкције приступи тачном и исцрпном утврђивању онога чему се тежи, а језгро тога остаће шупље ако се у њему не нађе право место за језик, писмо и, пре свега, за заједнички или бар преовлађујући поглед на свет, чиме је све друго одређено.

Могу се поједини неверујући људи с висина свог цивилизацијског прогреса подсмехивати наводној заосталости оних који верују, али ако су вера и језик били кичма националног идентитета српског народа током вишевековне окупације српских земаља, тешко да ће неки европски „космодиск“ моћи ту кичму да замени, ма колико се упорно и широко са свих страна рекламирао, и (тешко да ће моћи) да буде спас против националног самопорицања. Прећуткивати ту чињеницу значило би бавити се споредним стварима када је реч о националном идентитету, идентитету нације и идентитетској политици.

Можемо ли одолети културној асимилацији истовремено се трудећи да у суштинским стварима што више личимо на своје асимилаторе, и трудећи се да што више делимо њихов систем вредности и њихов поглед на свет?

²¹ Мило Ломпар, *Дух самопорицања*. – Нови Сад: Орфеус, 2011.

Може се некеме учинити да је данас овде било превише речи о тамнијим странама наше стварности уопште и стања словенске писмености посебно. Наравно, имало би много лепога да се каже о словенској писмености на почетку XXI века.

На свим словенским језицима сваке године објављују се стотине хиљаде предивних књига поезије и прозе, енциклопедистике и лексикографије, научних истраживања и одличне публицистике, све је више духовне литературе, и изворне и преведене, словенско писмо је на интернету; на сајмовима књига, који ипак нису само вашари таштине, бруји као у кошницама од гласова оних који верују у снагу лепе и тачне речи, а свакодневне промоције, као нов облик живота књиге, нису баш увек само досадни спој личног и комерцијалног маркетинга, него се на њима понекад могу чути надахнуте мисли.

Не желећи да замарам присутне нечим што би личило на пригодно намирисану беседу, допустио сам себи слободу да с вама поделим и со горчине што дванаест векова после труда равноапостолне Солунске браће на ширењу словенске писмености ради учвршћивања хришћанства међу Словенима, много тога што су они величанствено започели није настављено и довршено како су они тежили, мада много тога и јесте.

Ако сам при томе овде рекао нешто сувишно, недовољно или погрешно, замолио бих за снисходљивост. Ако ово што је речено може бар мало допринети да се над неким важним стварима замислимо више него до сада, и да славимо Свете Ћирила и Методија не само са захвалношћу за оно што смо од њих баштинили, него и са свешћу да смо веома одговорни да наслеђено настављамо и негујемо на онај начин, са оним прегнућем и пожртвовањем, и са оним циљем с којим је дело започето, онда је ово слово имало оправдање и смисао.

ДЕСЕТ ВЕКОВА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

МИРО ВУКСАНОВИЋ

ПОСЛЕ ТРИ АНТОЛОГИЈСКА КОЛА

Актуелно је и сада, после три кола Антологијске едиције *Десет векова српске књижевности*, у тридесет томова, на четрнаестак хиљада обилатих и ситнословних страница, у издању Издавачког центра Матице српске, правно и уреднички самосталног, што је нужно понављати, на пет година од његовог оснивања 2007, јер је јединствено да посао иде без икога стално запосленог, уз подршке и оспоравања, што је за овако крупне подухвате нормално, о чему је вишак свака полемика, актуелно је, дакле, и потребно је, поставити нека начелна питања и на њих дати прецизне одговоре. Такав поступак смањује неспоразуме, призива поверење, разагони злобнике, уверава претплатнике и две владе, републичку и покрајинску, да подржавају национални пројекат каквог у књижевним издавањима нисмо имали – у толиком замаху и захвату, од првог српског писца из 12. века до наших савременика, и оних који ће се касније афирмисати као антологијски писци. Тако, јер Антологија није затворени круг. Отворена је за праве вредности.

Да ли, дакле, хоћемо да успоставимо канон, да донесемо нарочити закон што прописује који су српски писци и књиге непомериви, у задатом обиму и избору?

Нећемо да успостављамо канон. То није могућно и то није добро. Није могућно зато што се мерила померају, кроз време бивају друкчија, често се потиру, сукобљавају, отимају места једна другима. По нормалном току ствари. Није добро успостављати строг канон у књижевности јер то одаљава демократско мишљење, грађански ред вредности и води у невиделицу. Ништа није дато једном заувек – да буде једнако разумљиво, вредно, корисно и тим путем даље. Канон у књижевности не може успостављати ни појединац ни група појединаца (ако ово није одвећ

једноставна реченица). То могу генерације, кроз време и знање, у променама, а чим се нешто помера то престаје да буде канон. Ми хоћемо из сваке области, из сваког доба, да узмемо и објавимо оно што је у тим областима и у тим добима водеће, прекретничко, покретачко, оно што је илустрација, прегнуће за памћење и доказ како се дизао цивилизацијски стуб миленијум висок.

Па шта онда још хоћемо у Уредништву Антологијске едиције српске књижевности, не сами но с доста приређивача књига?

Хоћемо да поновимо да смо покренули Антологијску едицију, да смо намерно избегли именицу антологија, у називу, можда и због податка да само у двадесетом веку имамо близу две хиљаде антологија поезије, од којих ћемо одабрати четири или пет. Множина није доказ богатства у књигама. Сажимање значи и тражење суштине. То је први корак за улазак у предео који ће привлачити и друге. Бирање уметничких речи није лако. Замке су честе. Омашке исто тако. Ништа није осетљиво и непредвидиво као реч. Ништа није немирно као реч. Зато је за свакога матерњи језик узбудљива појава. Зато је тешко омеђити говорено и писано.

Да ли хоћемо да покажемо колик је српски књижевни корпус, докле иде у језичку дубину, докле иде у просторну ширину, с ким се укршта, мири и свађа?

Хоћемо да покажемо да јесте део српског књижевног корпуса свака песма, приповетка, роман, драма, сваки књижевни жанр усмене и писане литературе, изговорен или забележен на било којем облику српског језика, било којим словима и наречјима у њему, да јесте правилан такав приступ и поступак, јер је природан, у ученом свету редован. Нема просторних граница за уметничку реч једног језика. Драгоцено је када се плодно укршта, када мири гласове вредности. Има сукоба и свадљивих речи када неко хоће део историјске заједничке културне баштине, на српској језичкој основи подигнуте, да прикаже као своју, само своју а не заједничку. Ми смо и за писце који имају двојну припадност и за њихове исто тако распоређене књиге. Суседи су нас напали у стотинама написа што смо на таквом становишту. Нисмо ушли у расправу која доноси раздор. Учинили смо да то реши закон, помиљиво, по правичности, без зајапурених дозивања прошлости, без намере да другима дајемо упуте, нити да од њих упуте примамо. Споразум диже кућу од књига, а неспоразум је разграђује. Увек је тако.

Да ли смо намерно у прву серију Антологије уврстили 120 књига, а другу серију само нагостили? Да ли је добро што су писци до двадесетог века, ранији, дакле, именовани, распоређени, сами или заједно, а писци двадесетог и нашег века осамљени,

проређени, достина бесправно остављени? Да ли је одговор у чињеници да је у првој серији, у 120 књига, седамдесетак књига из двадесетог века и од српских савремених писаца, да су тамо у уверљивој већини?

Тачно је да смо у прву серију уврстили 120 наслова, хронолошки, под бројевима, са Светим Савом на почетку, да је тамо већина књига из двадесетог и нашег века, њих седамдесетак, са двадесет посебних књига, и тачно је да књиге не објављујемо редом, но свако коло компонујемо тако да захвати што више жанрова, у што већем временском распону. Не само због занимљивости но из практичних разлога: да су избори годишњи уверљивији и да цело Уредништво ради, с десетинама сарадника, разуме се. За другу серију, по бројчанику у наставку, оставили смо писце који ће добити самосталну књигу, који ће с другима делити књигу, који ће по заслуги наћи своје место. Такав посао се не ради одједном, у једном замаху. Дели се. Оставља се да га наставе књижевни потомци. Да подупру што смо заслужили. Да измене и поправе ако смо ненамерно погрешили. То неће да разумеју они што нису у првој серији. Неће сви да схвате, брзоречи, нестрпљиви, да је и друга серија антологијска. Исто као прва. Да нико ко је за високо неће изостати. Да ће с њима бити и историчари књижевности, критичари и есејисти. И две серије посебних књига – нарочитих по улози, облику, значају и утицају. Нико не зна колико ће у отвореној антологији бити књига и писаца. Сви знамо да је то најбоља прилика да нико не буде неправично затурен.

Да ли су бројније похвале, подршке и тапкања по рамену или опомене, мрзоволне примедбе, потурања и ометања?

Питање је сувишно. Ко год крене у крупан посао, нарочито ако је осамљен, без страначке потпоре и њој сличних „поетика”, и иначе, бива на ветрометини, на месту које је сам за мету одабрао. Уздизање је тежак рад – и за онога ко хоће да се уздигне и за онога ко уздизање спречава. Издавачки центар Матице српске има пријатеље и има противнике. Знамо којих има више. С њиховим повећавањем ће бити повећаван број годишњих кола Антологијске едиције *Десет векова српске књижевности*. Тридесет објављених томова каже да овај подухват, тежак, у тешким приликама, ни такав, у таквим приликама, неће бити устављен. Проходао је и теменом облак дохватио. С читаоцима заједно. Четврто коло је уговорено. Нових десет томова догодине стиже. Па ће још десет. Низаће се десетке. Као што бива у сваком учинку општег важења. И дугог трајања.

ТРЕЋА СРЕЋА ЕДИЦИЈЕ „ДЕСЕТ ВЕКОВА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ”

Никако се не може прећутати да је едисија *Десет векова српске књижевности* замишљена као подухват у сваком погледу велики: као намера да се обухвати целина српске књижевности у временском трајању и по територијалној распрострањености, као потреба да се избором и пратећим научним апаратом издвоји оно што је у тој књижевности „живо” и као уметност вредно уз уважавање књижевноисторијске перспективе. Када то каже ауторка која је укључена у овај посао (модерно би било рећи „инсајдер”), то може деловати као самохвалисање, али би добронамерно могло да се прихвати и као свако друго сведочење инсајдера, дакле, онога који зна све што се догађало а остало скривено иза шкрто, штедљиво и суво формулисаних „Концепцијских и уређивачких начела”, која се налазе у свакој књизи. То што је скривено, а вероватно и није потребно да се открива у детаље, јесу разговори о избору аутора и њихових дела, о обиму заступљености и детаљима научног/стручног апарата и наравно о избору аутора приређивача. Помињем то стога што су начела привређивања у свих досад изашлих тридесет књига у основном исти, а у детаљу прилагођени свакој књизи – то је у нашим приликама сасвим ретко подвргавање дисциплини врло самосвојних научника. Додаци који чине стручни апарат (Хронологија, Селективна библиографија, Речник мање познатих речи и израза, регистри, избор текстова раније написаних, Приређивачке напомене) обично нису предмет приказивања, али су у овој едисији врло битни јер омогућавају боље упознавање са делима и подстичу на шира читања и дубља истраживања.

Када се појавило прво коло у десет лепо опремљених књига, деловало је у рецепцијском контексту у коме се задесило, помало донкихотовски, као идеалистичка намера; друго коло умирило је донекле ветрењаче оспоравања. На седници Уређивачког одбора, на којој се процењивало треће коло и сачињавали планови за четврто неко је рекао „трећа срећа”. У сваком случају сада *Десет векова српске књижевности* делују као озбиљна библиотека са перспективом да оствари своје планове.

Бројеви књига у овом, трећем колу јесу: 2, 7, 32, 36, 54, 57, 60, 62, 107, 108. Они показују да је опредељење Уређивачког

одбора ишло насупрот уобичајеној књижевноисторијској хронологији. Главни уредник Едиције Миро Вуксановић рекао је једном приликом да је у избору имао на уму као најважнију чињеницу „складност и равномерну заступљеност свих области и жанрова” – то је ишло наруку компетентним читаоцима, или онима који то тек треба да постану, макар малим делом захваљујући и овој едицији. Овоме би се могло и понешто додати. Овакав редослед публиковања има још неке предности које су мање видљиве, а значајне су. Књиге „подржавају” једна другу – иако премошћавају и векове у којима су текстови у њима објављени настајали, а различити су ти текстови и по много чему другом. Ово коло у целину српске књижевности уводи декларативно цењена, а мало читана и ретко штампана дела, она која би самостално тешко нашла издавача. У првом реду имам на уму књиге Љиљане Јухас Георгиевске *Стефан Првовенчани, Доментијан и Теодосије* и Љиљане Пешикан Љуштановић *Лирске народне пјесме*. Изворно/аутентично традирани на различите начине (рукописним записом односно усменим преношењем) књижевни текстови најстарије традиције српске књижевности напосто захтевају подршку стручне апаратуре да би били разумљиви неким савременим читаоцима. Запостављени из различитих разлога, „враћени” су у српску књижевност Драгиша Васић, избором прозних текстова (које је приредио Марко Недић) и Богдан Поповић *Анџологијом новије српске лирике* и одабраним огледима (приредио Предраг Палавестра).

Сасвим иновативно рухо добио је *Рјечник* Вука Карацића, који је у приређивачком труду Мира Вуксановића добио назив *Српски рјечник или азбучни роман*. Лишен свог лексикографског руха, превода на латински и немачки језик (ко још зна латински и да чита готицу, а *Рјечник* се увек тако прештампава). Сведен у овом издању на делове који су књижевно штиво, на уметност речи, може се читати као роман или као збирка текстова различитих жанрова који представљају познатог реформатора језика и правописа као књижевника.

Приређивачи дела која су се усталила на врху српске књижевности: Татјана Јовићевић приредила је песме Бранка Радичевића, Тања Поповић избор из песништва Јована Јовановића Змаја, Бојана Стојановић Пантовић избор из књижевног дела Растка Петровића, а Горана Раичевић *Другом књигом Сеоба* (трећом у едицији која је посвећена Милошу Црњанском) одужила је дуг једном од једина два књижевника којима су посвећене три књиге.

Неправда се чини и писцима чија су дела објављена и ауторима предговора, хронологије, селективне библиографије, реч-

ника и избора претходно објављених текстова када се покуша њихово знање, сав огромни труд и акрибичност свести под капу једне оцене, јер би свака књига била вредна посебног приказа, али се чини да је овом приликом неминовно бити неправедан. Дакле, ако се чини да су поменути аутори имали лак посао – утисак је варљив. Избор из великог опуса, класификација (или макар редослед публикувања) и утврђивање домета претходних увида, избор и остварење тачке посматрања у предговору – све су то послови који нису лаки, а изложени су свачијем суду. Када се једном сакупе сви ти предговори, биће то лепа збирка студија и есеја о новом читању традиције.

На овај или онај начин успела сам бар овлаш да поменем девет књига. Трећу књигу Ива Андрића издвајам посебно. Приредио ју је Славко Гордић, као и претходне две. У овој су III књизи *Ex Ponto*, *Немири* и четири Андрићева есеја (о Матошу, Гоји, Његошу и Вуку), дела различита по свему, најважније по аутопoетичком односу њиховог аутора. Рекло би се да је предговор немогуће написати, а у есеју *Три лица једног њисца* Славко Гордић створио је изазов да пише о разнородности дела јединог нобеловца српске културе, прихватио тај изазов и одговорио на њега на најбољи начин.

На крају, ових десет књига (наравно и оних двадесет претходно објављених, али о њима није сада реч) могу се читати – упркос свим разликама – и „укрштено”, по некаквим дијагоналама, као традиција која траје у континуитетима и дисконтинуитетима. Нпр. Андрићеве речи (из есеја о Вуку): „Одавно је примећено колико је Вуков српски речник богат реалистичним описима наше, патријархалне друштвене стварности” упућују на читање *Српског рјечника или азбучног романа. Анџологија* Богдана Поповића, која је била „најпотпунији израз критичке свести о књижевности онога времена” (Предраг Палавестра), упућује на читање песништва Бранка Радичевића и Јована Јовановића Змаја, који су имали повлашћен положај у овој књизи, макар да би се открило у чему савремена критичка свест разликује од оновремене. Примера оваквих дослуха могло би се наћи, дакако, много више, а појавом нових књига у овој едицији нарастаће могућност увида у „укрштаје” књижевних дела, у поштовање и оспоравање традиције.

(Матица српска, 26. јун 2012)

СМОТРА И ПРОВЕРА ВРЕДНОСТИ

Гледајући прошле среде (20. јуна) телевизијски прилог о Антологијској едицији *Десет векова српске књижевности* трећи пут у најгледанијој информативној емисији, којим су, ваљда, напоскон постиђене или макар поколебане све неверне Томе, тврдокорне старовоље, млади и времешни скептици и закерала, расипници који проповедају штедњу, нерадници којима ничији рад није довољно добар, ловци на признања који свако изостављање свога имена доживљавају као слом националног и општег реда вредности, и тако даље, и све лепше, гледајући, дакле, и слушајући поменуту вест и коментар у слици и речи, помислио сам како овде и данас, упркос свему што знамо и трпимо, није безизгледан сваки труд ни јалова свака вера у опште добро. Упркос, наглашавам, и безмало редовном неразумевању оних који би први морали разумети неспорне потребе и чисте побуде.

Али, у духу прећутног споразума учесника овог програма, окренућу се и сам конкретној теми, опису нашег трећег кола, или, малчице фигуративно речено, трећем спрату високоградње који, надамо се, не доводи у питање наш прорачун темеља, обављене радове и радове у току. Ту, пред нама и свету на видiku, стоји овај повисок стуб културног сећања, преиспитивања и притврђивања српског памћења, стуб чија висина већ сад не допушта ни помисао о одустајању. У индивидуалним подухватима – да подсетим само на Бору Станковића и Иву Андрића – има и понекад мора да буде тзв. напуштених градилишта. У нашем, задружном и саборном послу од најширег интереса, повлачење би значило и несрећу и срамоту. Морамо *даље* и *увише*, и Матица, и Издавачки центар, и ми сви, и они нови и бољи с којима ћемо, уз Божју помоћ, срећно извести ову градњу у висину која се издалека види и с које се далеко види.

У трећем колу смо, опет ширећи круг приређивача, опет измешали периодизацијске, поетичке и жанровске карте, опет представили антологијским пресеком – као годовима у миленијумском стаблу српске књижевне речи – и неколико вредних списа житијске књижевности, и драгоцене сегменте културе усмености, и два или три лица нашег романтизма, и капиталне творевине недавно минулог двадесетог века, заступљеног и овај пут у широком регистру поезије, приповедачке и романескне прозе,

есејистичко-критичких и антологичарских остварења. А све то у новом светлу, са будном, делатном свешћу о нужности нових вредности и нових значења (уз вазда живо уважавање наслеђених читања, која нису увек и у свему превазиђена и неподстицајна). Наслућивали смо при томе да се Исидорин захтев истинском ствараоцу („таленат ревизије, али и клица континуитета“) односи и на посленике књижевне критике и укупне књижевне мисли. Отуд смо, најкраће речено, и у трећем колу настојали како на смотри и провери трајних вредности тако и на критици наше критике, укључујући и самоиспитивање властитих уверења и мерила.

Књиге у којима се слегао голем труд десеторо приређивача завређују и налажу потанку расправу најупућенијих познавалаца епоха, праваца, поетике и појединачних опуса који су представљени, промишљени и оцењени у нашем трећем колу. Пре такве, мериторне интерпретације, ми ћемо у овој прилици макар по једном реченицом одати признање сваком приређивачу понаособ, дубоко свесни несразмере између величине прегнућа и телеграфског коментара о његовој природи и вредности.

Ко је, дакле, шта и како радио и урадио овај пут?

Љиљана Јухас Георгиевска је приредила житијна дела Стефана Првовенчаног, Доментијана и Теодосија, од којих првога одликује „лепота казивања и поетичности“, које бивају „узор многим потоњим писцима“, другога „богатство садржаја и значења“, као и „стилско-уметничка сложеност“, а трећега „изванредно приповедачко умеће“, те фантастика као „средство за оснаживање врло развијеног психолошког плана“. Као и остали приређивачи, Георгиевска сопствено виђење наслеђа, које реинтерпретира и ревалоризује, допуњује и пореди с научно-критичким прилозима других значајних изучавалаца – овај пут Милана Кашанина, Светозара Радојчића, Димитрија Богдановића и Зорице Витић.

Културу усмености у трећем колу изучавају Љиљана Пешикан Љуштановић и Миро Вуксановић. Она се приређујући, тумачећи и вреднујући *Лирске народне њесме* наднела над осамдесет збирки и извора, сачинила истински оригиналан и свеж избор, показала како се тзв. песничке врсте међусобно преплићу и секу и, посебно, колико је својом универзалношћу лирски глас наше женске песме у неким тренуцима сродан библијском прегласу као год и, у новијим временима, песничком говору Лорке, Настасијевића и Љубомира Симовића. Миро Вуксановић, ипак, књигом *Српски рјечник или азбучни роман*, пажљиво издвајајући књижевне делове из „најбоље српске књиге икада написане“ (Б. Петровић), показује у исцрпном и надахнутом предговору како је и зашто Вуков *Српски рјечник* са више разлога „књига пред књигама“ – поред

осталог и стога што означава и типолошку и жанровску, или над-жанровску, антиципацију модерног романа-лексикона и романа о речима.

Поред овако дочараног и реактуализованог Вука, треће коло наше антологијске едиције представља у новом кључу још двојицу великана српског романтизма, Бранка и Змаја. Приређујући песме и поеме првопоменутог, Татјана Јовићевић ефектно оцртава и рецепцијски пут овог флуидног и сложеног артисте истанчане и елегичке осећајности, свагда новог и друкчијег, који ће нај-последње, поглавито захваљујући *Ситражилову* Милоша Црњанског, изгубити историјске и биографске координате и постати особен поетичко-поетски симбол. Змај, пак, у замашном избору и потанком рубрицирању Тање Поповић, указује нам се – после небројаних критичко-интерпретативних читања – у првом реду као „класик српске грађанске књижевности и културе”, чије је дело синтеза најразличитијих тенденција светске литературе као и многих националних уметничких струја.

Двадесети век, недомисливо сложен и богат, овај пут заступају у нашој едицији Богдан Поповић, Драгиша Васић, Растко Петровић, Црњански и Андрић. Првога, у чијем је животу и раду све било тријумфално, представља Предраг Палавестра својим предговором, те знаменитом, култном антологијом и скупиним пробраних теоријско-критичких огледа, што све показује како се у лику великог васпитача укуса „прелама читава епоха српског модернизма”. Другоме, Драгиши Васићу, романсијеру, приповедачу и публицисти, често потискиваном у заборав из превасходно некњижевних разлога, нови излазак из сенке приређује Марко Недић, пажљив изучавалац тематских, поетичних и стилских карактеристика и мена његовог наративног рукописа, Трећег, Растка Петровића, Бојана Стојановић Пантовић сагледава у његовом песничком, приповедачком, романсијерском и есејистичком делу као творца једног синкретичког књижевног пројекта којим се тежи ка „интегралној форми споја архаичног и модерног”. Четврти, Црњански, привилегован с три књиге у нашој едицији, бива овај пут представљен *Другом књигом Сеоба*, чију кључну поруку приређивач Горана Раичевић ишчитава као белег „једног скривенијег и далекосежнијег пишневог оптимизма који нам говори ... да живот није обична игра из које се можемо повући кад то пожелимо, већ вечита битка, вечита борба, која се никада не окончава и не умире – ма на којој тачки у простору и времену се налазила”. И, најпоследње, пети међу ауторима минулог столећа, Иво Андрић, такође повлашћен трима књигама, сад нам се обраћа *Ex Pontom*, *Немирима*, *Травничком хроником* и неколиким

критичко-есејистичким штивима, опет у интерпретативно приређивачкој изведби Славка Гордића.

С ризиком да овај извештај наликује пуком именику, ваља ипак рећи да би плетеницу имена требало допунити подацима о ауторима изабраних текстова. Поменули смо само четворо медијевалиста који подупиру сведочење Љиљане Јухас Георгиевске о нашем књижевном средњем веку. Укупан број таквих прилога, односно аутора у ових десет књига је двадесет пет, што наше треће коло чини и својеврсном, „успутном” антологијом критичара и књижевних историчара, од Светислава Вуловића и Павла Поповића до Тијане Росић и Слободана Владушића. Ако се тој скупини придода и неколико стотина имена наведених, а махом и консултованих, у свагда неизоставној селективној библиографији, онда се да наслутити да би треће коло, а поготово цела наша едиција, могла у коначном исходу обликовати и историју српске књижевне мисли, у њеном засад несагледивом проблемском и теоријско-методолошком богатству и плуралитету.

Клонећи се свечаног закључка, а поготово самохвале, желимо тек – у име свих извођача радова, поменутих и непоменутих – да ове наше извештаје чујете и прихватите као позив на читање, и поверљиво и критичко, како трећег кола тако и оних претходних и, ако Бог да, предстојећих. Једном је преки Милан Кашанин рекао да није мала наша историја него су мали наши историчари. Ако би то било тачно и у случају српске књижевности, ето новог разлога да читате наше најбоље писце – ма шта мислили о њиховим тумачима.

(Матица српска, 26. јун 2012)

АЛЕКСАНДАР С. ПАНАРИН

МАНИПУЛАТОРИ И МЕШЕТАРИ „НОВЕ ИНТЕРНАЦИОНАЛЕ”

„Глобализам” – то је сад најмодернија реч либерално-прогресивистичке мисли. Мада, ако промислимо о објективном садржају који та реч означава, пренеразиће нас његова баналност. У ствари: већ почетком деветнаестог столећа истраживачи су писали о јединственом планетарном простору, који ствара цивилизација тржишне размене. Појава механичког ткачког разбоја у Енглеској довела је до пропасти милиона ткача у Индији; рађање републиканских идеја у Француској почело је да подрива тронове монархија на Истоку, а у Русији је дало полета и надахнућа покрету декабриста.

Шта је, са те тачке гледишта, допринела савремена епоха? Само неколико квантитативних параметара: небивали пораст брзине комуникација и ширења њиховог дијапазона, који је обухватио целокупну информациону сферу. Колико нам год изгледали непојмљиви и готово незамисливи резултати савремене информационе револуције, суштини појма, који означава планетарну цивилизацију размене, они мало шта додају. Сензације сцијентизма, које се тичу епохалних достигнућа савремене научно-технолошке револуције, кад се право погледају испадају сасвим баналне у поређењу са оним осећајем коренитог преврата, који је обузимао и био карактеристичан за све сведоке настанка европске модерне.

Али добићемо посве друкчији резултат, ако почнемо да оцењујемо иновације глобализма са друге, са *субјективне* стране, која се тиче културних, моралних и политичких темеља наше цивилизације. Баш се ту и испољава чињеница, да се у лицу савременога глобализма сусрећемо са најновијим обликом нихилизма,

који тражи себи оправдања у такозваним објективним токовима и тенденцијама.

Скривено-интимна страна глобализма садржана је у позицији *доследног одсипрањивања од свих помесних интереса, норми и традиција*. Уз то, ако је у освитак модерне, у епоси формирања великих европских нација, насупротив феудалном локализму стајао јединствени надетнички простор државе-нације, онда се сад та иста држава третира као носилац локализма.

Од кога се то тако третира? Од стране савремених елита – економске, политичке, интелектуалне. Данас *бити елитом* и реализовати се као елита значи поставити се у *положај независан од националних интереса и националних тежњи*. У тај нови смисао појма *елита* треба се добро удубити. Раније су народи полагали на националну елиту своје највеће наде. Елита је била квинтесенција народнога искуства, она је изражавала жеље нације и њено стремљење ка бољој будућности. Све оно што су народима стављали у изглед прогрес и просвета, оваплоћавано је у делатности националних елита. Данас, у епоси глобализма, бити елитом значи, заправо, бити чланом неке тајне интернационале, која ничим и никако није повезана са помесним националним интересима.

Савремене елите представљају нешто попут међународног клуба затвореног типа, са својом корпоративном етиком, која нема ничег заједничког с обичном грађанском и политичком етиком, која обавезује да се служи својој земљи, своме народу и држави. И пошто народима то тешко да се може свидети, то идеологија савременога глобализма неизбежно садржи неки скривени подтекст, некакву езотерику, која подсећа на учења некадашњих гностичких секти. Глобална гноза има дупло дно. На њеној спољашњој страни су сви ранији штампићи епохе модерне – прогрес, опште благостање, људска права. Унутрашња, која је исписана тајним језиком елите, који разумеју само посвећени, када се дешифрирају, може човека сасвим да смете.

У ствари, кад се пажљиво погледа, види се да већина онога за што се за све људе била изборила велика епоха модерне, није ускладиво са логиком глобализације. То се на првом месту тиче освештаног појма демократије, или политичког суверенитета народа. Демократија значи то, да функцију власти врше они, које је изабрао народ путем слободнога исказивања своје воље. Његови изабраници имају обавезу да испуњавају вољу народа и од народа су у свему контролисани. Политикологија глобализма нема с тиме ама баш ничег заједничког. Њено је полазиште у томе, да прави центри власти и центри доношења одлука не треба да се обазире на ставове локалног гласача него да они треба да стварају и

изражавају усаглашене стратегије међународних трустова – економских и политичких.

Епоха глобализације поставила је националне елите у неки међуположај: између сопственог народа и међународних центара моћи. При чему је вектор смера кретања савршено јасно дефинисан: у мери нарастања тенденција глобализације националне политичке и економске елите све мање ослушкују глас својих бирача, а све се више везују одлукама нове интернационале које се доносе народима иза леђа. Рекло би се, да и морал, и обична логика захтевају, да се то бирачу објасни, да му се директно каже да његове услуге више нису потребне. Уместо тога, њему као и пре подилазе, називајући га политичким сувереном, изворником демократске легитимности власти.

На тај начин, формира се двојни морал и двојни језик. Једни термини, добијени у наслеђе од класичне либералне епохе, сада фактички само играју улогу средстава за манипулацију, успављујући грађанску будност народа, други се увршћују у паралелан ред с њима и одражавају *нову реалност*, за коју се сматра да је корисно да се од нас скрива. Само треба упоредити та два реда, да се одмах спази њихова судбинска неускладивост.

Класичну епоху просветитељства одликовала је сасвим друкчија свест. Она није познавала двојне стандарде и двојни морал, није скривала од маса своја открића. Напротив, сви напори просветитељства, сав његов патос, били су усмерени на то да се што је пре могуће учине доступним свима, достигнућа просвећене елите. Ту благородну отвореност просветитељства сада су сахранили жреци глобализма, који сздају своју езотеричку гнозу, која се марљиво скрива од непосвећених. Класична епоха дала је велике просветитеље, савремена рађа велике манипулаторе и мешетаре. Лакше је манипулисати зомбираним и непросвећеним људима; ето зашто се у епоси глобализације програми општег образовања сужавају и укидају уз објашњење да су тржишно „нерентабилни”.

Као што следи из напред реченог, у *политичком* смислу епоха глобализације представља нови феудализам: она покопава демократију у њеном изворном смислу политичког суверенитета народа, који бира и контролише своју власт, подмећући уместо ње власт међународних магната.

Али ништа мањим кораком натрашке, од епохе модерне ка средњевековној архаици, одликује се и *економска* логика глобализације.

У економским односима модерна је значила прелаз од феудалне економике прерасподеле (фамозне „добити од отуђивања”), на производну економику произвођача за тржиште. Традиционалне

економске теорије указују очито недовољно пажње политичким и друштвено културним претпоставкама тога благотворног преврата. Средњовековна економика у извесном смислу била је не национална, него „глобална”: с једне стране, она се заснивала на војно-феудалној прерасподели богатства између моћних и слабих, победника и побеђених; с друге – на отимачкој делатности зеленашке дијаспоре, која се нихилистички односила према помесним интересима, традицијама и моралу.

Протестантски помак и преокрет, о коме су толико рекли М. Вебер и његови следбеници, није само сменио хедонистичку психологију феудалних врхова, који су неодговорно расипали отето богатство, самоограничавајућом аскезом штедње и акумулације. Он је не само национализовао религију („чија је земља, оног је и религија”) – он је национализовао и економику, отевши је из руку зеленаша који немају домовине и који уништавају локалне интересе. То, што је после названо односима партнерства, имало је као своју претпоставку национално самопоштовање и националну одговорност власника капитала.

Суграђани се не смеју третирати у својству „овога” народа, у односу на кога је све дозвољено. Поштовање према њима као носиоцима заједничких националних вредности створило је нови економски и предузетнички морал, заснован на односима узајамно корисног партнерства, и девизе: „потрошач је увек у праву”. Економски суверенитет масовног потрошача, који на слободном тржишту одлучује коју ће робу изабрати, некако је сродан политичком суверенитету масовног бирача, који чини избор на слободном политичком тржишту. Националне производне економике ницале су из истог корена, из кога и велике националне демократије – из грађанског морала, који захтева поштовање сународника и забрањује њихов третман као „подљуди”.

А шта видимо данас? Видимо, како нову етику глобализма, из које ниче доследно одстрањивање економских елита од локалних националних интереса, прати узлет новог зеленаштва. Као и при ранијем зеленаштву, и сада долази до раздвајања финансијског капитала и производне економике. Шпекулантско-зеленашки профит потискује добит од производње и означава доминацију банке над предузећем и међународне дијаспоре финансијских шпекуланата – над нацијама, које губе економски суверенитет.

Јесу ли ове тенденције савршено стихијске, тзв. „објективне”, које се развијају независно од човекове воље и свести.

Да је то стварно тако, онда би сва ова махнита пропаганда глобалиста против националне државе и националног суверенитета

изгубила сваки смисао. „Глобалисти” се свим силама труде да ослабе и дискредитују националну државу – управо због тога, што она смета њиховом глобалном крволоштву. Све процедуре, повезане са разликовањем и раздвајањем добити од производног рада од шпекулантске прерасподеле, са забранама неометаног извоза преко границе капитала добијеног на месту, глобалисти осуђују у име великих либералних принципа немешања државе у економски и друштвени живот.

При томе се сасвим заборавља чињеница, да је класични либерализам захтевао такво немешање управо због тога, што су државе проистекле из средњовековља одсликавале феудални принцип силе у економским односима, који је неспојив са принципом равноправног партнерства. Феудални бирократизам протезирао је оне без дара за економију, али са војно-политичком силом и стварао је запрете слободном економском стваралаштву класе предузетника. Против тог бирократизма и дигли су свој протестни глас класици либерализма.

Савремени „либерали” глобализма, напротив, штите не праве предузетнике, него финансијске шпекуланте и подривају позиције правих произвођача, који стварају национално богатство. Они штите привилегије међународних економских грабљиваца, који се ослањају на глобалне центре политичке и економске власти, и подстичу сан о недељивој светској власти, која се данас назива једнополарним светом.

Време је да се најзад схвати да нормална међународна економска конкуренција и партнерски односи израстају из производне економије националног типа. Ако свет буде сачињавала множина суверених националних економија, он ће се много ближе примаћи либералном идеалу односа слободне конкуренције и партнерства, него у том случају, ако глобалисти угуше већ у заметку нове националне економије посредством несметаног извоза капитала и демонтаже локалне индустрије.

Интензивном активношћу глобалиста, насупрот њиховој либералној реторици, конструише се свет економског и политичког монополизма, у коме је уместо нормалне конкуренције и партнерства, подметнута подела на расу господара и расу оних који се ништа не питају, на „златну милијарду” и обесправљену периферију.

Само на основу снажног националног суверенитета данас се може стварати продуктивна економија, заснована на нормалној добити од рада. Подривање националне државе као субјекта, који штити локалну економију од међународног финансијског грабежа, неминовно доводи до монополске власти финансијских

олигараха у светским размерама, до замене плуралистичког економског и политичког система глобалним тоталитаризмом јединственога центра силе.

Проблем, према томе, није у томе да ли признајемо реалност савремене међуповезаности света, у коме је немогућ изолационизам; проблем је у томе, каквим ми желимо да видимо тај глобални, збијено уплетених судбина, свет, са заједничким проблемима: стварно плуралистичким, заснованим на партнерству носиоца суверенитета који се узајамно уважавају, или потчињеним користољубивим носиоцима неконтролисане светске власти, која свим народима диктира своју вољу.

А оно најважније састоји се у томе, што глобална стратегија ових последњих садржи у себи неочекивано моћни потенцијал *демодернизације*, који је устремљен на уништење самосталних изданака модерне и просвете у земљама, које не припадају кругу изабраних.

ДВОСТРУКИ СТАНДАРДИ „ЦИВИЛИЗОВАНОГ СВЕТА”

Глобализам, који се ослања на дијаспору међународног финансијског грабежа, која нема домовине, прети читавом свету великим узмаком: у економици – од принципа производње ка принципу шпекулантске прерасподеле, зеленашком принципу; у политици – од плуралистичког система међународне равнотеже, која се заснива на принципу националног суверенитета, ка безочној диктатури носилаца „монополарности”.

Приступајући анализи савремених тенденција глобализације, ваља нам учинити методолошки подухват, који је у извесном смислу супротан заветима науке класичног доба. Методолошки кредо класике састојао се у томе, да се систематски разоткрије иза субјективног објективно, за каприцом индивидуалних воља – небориви општи закони и тенденције. На тој основи је и нарастао научни фатализам Новог времена, који је објавио да је све реално рационално, а све што се дешава – објективно предодређено и неизбежно.

Наш се задатак данас састоји у томе да злонамерност најновијег глобалног грабежа лишимо „алибија” објективности и неизбежности и да разоткријемо субјективну самовољу и лично користољубље тамо где нас утерују и залуђују да видимо само и једино објективну предодређеност и неизбежност. Глобални поредак, као и све друго на свету, има алтернативне варијанте и сценарије; наше се људско достојанство састоји у томе да по могућности одбранимо најхуманије и најправедније од њих, и да одбијемо

допузавање нове грабежљивости, која тежи да читав свет приграби у своје руке, под паролом да тај пут „нема алтернативе”.

Са идеолошке тачке гледишта као најважнији јавља се задатак да се разоткрије истински однос идеологије глобализма која се конституише, према вредностима класике модерне – демократији, једнакости, прогресу. Савремени глобалисти још увек се куну у те вредности, али речи њиховог тајног езоповског језика, намењеног само за своје, већ одавно говоре и означавају нешто друго: нову глобалну сегрегацију народа, који се деле на изабране и одбачене, на свемоћни центар и обесправљену периферију. Највеличанственија од тековина хришћанског и просветитељског хуманизма – принцип једне општељудске судбине, јединствене будућности – одбачена је од савремених глобалиста, који су, по свему судећи, пуни решености да изграде будућност за изабране (за „златну милијарду”) иза леђа обмануте и упропашћене већине из „трећег света”.

И пошто је у број такве већине данас са потпуном очигледношћу убројана и Русија, заједно са читавим постсовјетским простором, ко ће, ако не ми, Руси, озбиљно да поразмисли о алтернативама овој глобализацији, која се данас покреће на наш рачун, и против нас. Земље традиционално трећег света глобалисти лишавају перспектива, па и оних које би у принципу требале да буду дате свакоме човеку на земљи.

Што се, пак, тиче бившег „другог света”, њега лишавају не само онога, што би у принципу било могуће, него и онога, што је већ било и реално достигнуто током модернизације, индустријализације и масовног просвећивања. Нас лишавају не само перспектива даље модернизације, него и онога, што смо били задобили у њеним претходним етапама. И још нас уверавају да је наше претварање у обесправљену и израбљивану светску периферију, која опслужује изабране срећнике прогреса, предодређено некаквим неумитним законима глобализације и да свему томе нема алтернативе. Откривајући, упркос свему, алтернативе које реалност таји у себи, ми тиме не стојимо само на бранику свога људског достојанства, и не бранимо само своје право на будућност. Ми самим тим штитимо и велике тековине блиставе епохе модерне, не допуштајући да их уништи нови расизам, који одскора исповеда сумњив принцип „прогреса за малобројне”.

Ни код кога више не може бити сумње да: ако би се прогрес стварно преобратио у монопол изабране мањине, он би пре или касније био сахрањен од стране огорчене и побуњене већине. Модерни предстоји или да у новим условима потврди свој универзални карактер, своју стварну доступност за све народе земље,

или да буде удављена у таласима новог варварства и рату свих против свих.

Мора се признати да ми данас имамо посла с препреденошћу несавесног глобализма, који користи двојне стандарде. Аутентични глобалисти били су наследници класике хуманизма, који су говорили о јединственом за све пројекту Просветитељства, или о јединственом индустријском и постиндустријском друштву, једном речју – о јединственој историјској перспективи читавог човечанства, које се заједнички уздиже са једног ступња прогреса на нови. Савремени глобалисти баш ту јединствену историјску перспективу човечанства све отвореније поричу. Једни од њих при томе користе еколошку аргументацију: ресурса планете нема довољно за све, и, ако би заостала већина планете стварно освојила за себе стандард живота високоразвијене мањине, планета би се распала од еколошког преоптерећења.

Други се оружају проналасцима културне антропологије и инсистирају на квалитативним разликама западног менталитета од свих других; прогрес са те тачке гледишта изгледа не као резултат општељудског развоја, него као од самог почетка монопол западне цивилизације, која је и породила тај уникални и у суштини мало доступни за друге феномен. При томе нам, на дозиран начин, постепено разоткривају езотерику расизма, који је донедавно скривао своје лице. Убеђују нас у то да човечанство не може ићи многим путевима у заједничку будућност – њој води само онај пут који је резервисан за западну цивилизацију. Представници других цивилизација и култура – у најбољем су случају само епигони западног прогреса, али не и његови творци. При чему то епигонство, како они тврде, даје све горе и горе резултате тако да се на крају крајева открива поражавајућа истина да се природне патологије незападних менталитета (а сви незападни менталитети проглашавају се патолошким) не могу излечити Просветитељством. Колико год да просвећујеш ове или оне „домороце”, њихова наследност узеће своје, свешће ни на шта сав труд мисионара.

За име Бога, рећи ће читалац, па шта онда остаје од филозофије глобалног света? Баш у томе и јесте ствар, што из овога следи да је „глобализам” јако сумњиво једностран и пристрасан. Западни глобалисти и њихове помесне агентуре брину се само о једном: да ресурси целог света што пре постану „глобални”, то јест доступни за изабрану „златну милијарду”. То, што они називају глобалним „отвореним друштвом” или глобалним тржиштем, означава забрану да се „крију” национални ресурси од глобалне конкуренције, чија је коначна сврха – да их преда из рука

оних који их лоше користе у руке умешнијих. Само се по себи разуме да се круг тих умешних ограничава на данашње победнике светског економског такмичења (они исти су и – победници у „хладном рату“).

Тако, наши глобалисти из читавог замисливог садржаја глобализма издвајају само једну страну – отворен доступ планетарним ресурсима за победнике светског првенства. У вези с тим говоре о такозваном трансакционом систему или о систему слободног трансфера. Све то и означава саздавање таквих процедура које би, као прво, обезбедиле крајњу мобилност планетарних ресурса, као друго – њихово кретање без икаквих препрека од „неприлагођених“ светском тржишту – ка прилагођеним, од „невештих“ – ка „вештима“.

Ово прво се обезбеђује одвајањем финансијског капитала од индустријског, чија се архаична особеност види у сачуваној везаности за место, за национални простор. Друго – свеколиким слабљењем националних суверенитета, који губе способност да штите своје ресурсе од разграбљавања од стране међународних грабежљиваца, а националну економику – од подривања од стране глобалних финансијских шпекуланата. У своме стремљењу да се дискредитују национални суверенитети, који сметају глобалној прерасподели ресурса у корист „веште“ мањине, садашњи глобалисти развили су по интензитету до сада небивалу пропаганду. Један од главних праваца те пропаганде је – измишљање и разглашавање принципијелне економске неефикасности и еколошке опасности националних програма развоја региона, који нису упали у круг „златне милијарде“. Теза о погубном сировинском, енергетском, еколошком расипништву националних економика *не-Запада* узета је као главно оружје пропаганде и прихваћена је као аксиома савременог глобализма, коју само зли ретроградни мрачњаци могу да оспоравају.

Други правац тиче се већ баш политичке неоснованости националних суверенитета. Пропагира се теза о принципијелној неспособности националних влада које не траже покровитељство носилаца једнополарног система, да изађу на крај са политичким хаосом – с тероризмом, међуетничким сукобима, ексцесима религиозног фундаментализма и национал-екстремизма. Што је више истакнута статистика свих тих ексцеса, то је снажније негодовање „међународне заједнице“ против оних, који су и сами неспособни да код себе заведу цивилизовани поредак а сметају другима, који су за то позвани, да то учине.

Постаје јасно да је, без обзира на сву реторику, „глобалистима“ погодно да подривају сваки устаљени поредак у простору

националних држава. Отуда и проистичу ти запањујући парадокси и двојни стандарди „цивилизоване међународне заједнице”, које данас гледамо. Рекло би се, шта може бити за већу осуду од трибалне архаике – честољубивог лидерства „поглавица”, које разара јединствене велике националне просторе – доказане основе прогреса – и ствара патуљасте етносуверенитете уместо њих.

У том контексту постају схватљиви наизглед чудни поступци глобалиста, који не презају од тога, да начисто разоре тековине модерне на нивоу великих нација у корист трибалног сепаратизма и екстремизма, што све гледамо у постсовјетском простору, на територији Југославије, и што ћемо ускоро, највероватније, гледати у Кини и Индији. Ствар је у томе, што су јединствене велике нације способне да поставе препреке за претенденте на глобалну власт над светом; управо због тога глобалисти себи узимају за савезнике и финансирају активисте етносепаратизма.

Тако се приближавамо схватању истинске суштине садашњег глобализма. Његови носиоци на Западу – у суштини су исти такви етнички провинцијалци, који не желе заједничку општељудску будућност; њихов глобализам не иде даље од стварања услова за приграбљавање глобалних (планетарних) ресурса од стране похлепне мањине „изабраних”, која сматра све остало човечанство недостојним тога богатства.

Глобални ресурси за ускојеџоистичне интересе мањине – ето њихово кредо „глобализма”, о коме је овде реч.

„ХОДОЧАСНИЦИ” И „ТУРИСТИ”

Глобализам ипак има још једну компоненту, која одређује његову „људску” димензију. Реч је о филозофији постмодернизма. Данас се биланс „хладног рата” у већини случајева тумачи као победа либерализма над комунизмом. Међутим, ако овде уопште може бити речи о либерализму, онда то може бити само реч о „реконструисаном”, или још тачније од постмодернизма „де-конструисаном” либерализму. На шта се своди та деконструкција?

Реч је пре свега о намерном и смишљеном разарању грандиозног социокултурног пројекта просветитељства, који је у основи био повезан са саздавањем јединственог Великог простора и јединственог у своме смеру Великог историјског времена. У највећем јеку „хладног рата” сви су знали да се у њему сукобљавају два велика пројекта, од којих је сваки понаособ изашао из европског просветитељства, из модерне. Учесници борбе говорили су на истом језику просветитељства; на сваком континенту – у Европи, Азији, Африци и Америци људи су упоређивали два

пројекта, комунистички и либерални (капиталистички), који су се сударали на једном социокултурном пољу. Реч је била не о различитости циљева, него о различитом поимању начина њиховог достизања. А проглашавани су исти циљеви: слобода, једнакост, благостање, просвета, вертикална друштвена мобилност и друго.

Филозофија постмодернизма започела је своје рушење јединственог језика културе рушењем јединственог простора. Од времена настанка хомо сапиенса нико није сумњао да на земљи обитава једна људска врста, која се унутар себе може одликовати различитим расним и етничким обележјима, али да то нимало не утиче на њено принципијелно јединство. А ето постмодернисти, експлоатишући тезу плурализма култура, стали су да говоре о мноштвености људских врста, или социокултурних простора, који немају ни заједничког језика ни смисла.

У таквом контексту, рецимо, социјализам већ изгледа не као једна од подврста јединственог модернизационог (историјског) пројекта, која може да надахњује људе на било ком континенту, него као егзотична особеност руске „домородачке” културе. Ради упоређења класичног и постмодернистичког погледа на ствари корисно се послужити метафорама једнога од најпознатијих пропагандиста постмодерне – Збигњева Баумана.

Он говори да култура модерне може бити представљена фигуром *ходочасника*, а култура постмодерне – фигуром *џуристџе*. Свест *ходочасника* је центрипетална: где год он био, његов пут у Меку или Јерусалим означава да су место његовог сталног боравка и освећени центар света тачке јединственог организованог и хијерархизованог простора, који даје нашем животу виши смисао. *Ходочасник* путује не да гледа знаменитости, него да потврди своју преданост јединственим вредностима, које просторна удаљеност не може да ослаби.

Сасвим се друкчије понаша *џуристџа* као централна фигура постмодернистичке епохе. Он пресеца континенте, са жељом да окуси културну егзотику, која није ништа више него занимљива. Ту се не претпоставља преданост тим смисловима и вредностима, којим је насићена средина друге културе. Напротив, осећај одстрањености од ње – свест слободнога посматрача или доколичара, стилизатора игре и представља главну дивоту туризма. *Туристџ* не тражи јединственога смисла; напротив, он пресеца границе различних култура, рачунајући сваки пут да ће видети нешто принципијелно различито, невиђено. Што је већа дискретност (раздробљеност) социокултурног поља света, то је јаче задовољство *џуристџе*. Њега би задовољила потпуна мозаичност света, насељеног разним људским врстама.

Баш такву слику света успоставља филозофија постмодернизма. И овде се сударамо с истим парадоксом, који је горе већ спомињан. Сада архаична фигура *ходочасника*, налазила се неупоредиво ближе аутентичном глобализму, него фигура постмодернистичког *џуристике*. *Ходочасник* је веровао и у јединство људског рода и у јединство света као у светињу, и зато је био спреман да се спори око вредности. У ствари: ако се говори о јединственом простору, у коме свима предстоји да живе, онда различне пројекте и вредности треба упоређивати са циљем да се одаберу најбоље, да буду за цело човечанство.

*Турист*а неће да се спори, јер је спреман да поверује, да је наша планета насељена разним људским врстама, од које је свака „интересантна на свој начин” и добра ако је на свом месту. Није се случајно самосвест епохе модерне ослањала на политичку економију и социологију – науке, које теже јединственим универзалијама прогреса. Самосвест постмодерне формира се уз ослонац на културну антропологију и етнологију – науке, које истичу дискретност социокултурног поља човечанства.

Прави значај има то какав антрополошки статус ми придајемо културним разликама. Једна је ствар, ако се идући за тим разликама не изгуби нит принципијелног јединства људског рода и јединство историјске перспективе; друга је ствар, ако се а да то сами и не приметимо преобратимо у „добронамерне расисте” културолошког усмерења, који негирају јединство човечанства под изговором уважавања социокултурног плурализма. Опасни софизми постмодерне усмерени су на подметање термина и смислова: различностима идеологија, од којих је свака израсла из истог корена – из европског просветитељства, одсад се придаје „културно-антрополошки” смисао, који има за претпоставку њихову принципијелну несродност.

Данас су многи од нас постали жртвама те софистичке намештаљке. То се посебно тиче феномена тоталитаризма. Наши претходници, који нису прошли дрил постмодерне, добро су знали, да се СССР градио по пројекту, у коме су се сједињавала учења Мора и Кампанеле, Овена и Сен-Симона, Маркса и Ласала. Све њих је обједињавала идеја рационално организованог друштва, које треба да надвлада стихије природе и историје.

Али данас, када „либерални” теоретичари и публицисти расуђују о тоталитаризму, они упиру прстом на његове „домородачке” корене – на традиције руске општине, на чуда непоправљивог националног менталитета, једном речју – на особености природе руског човека. А ако је то тако, одмах настаје дилема: или фаталистички прихватити руски тоталитаризам у својству „природне”

особености одговарајуће културе, или га уништити заједно с Русима, као његовим органским носиоцима. Свест, која пулсира у оквирима такве дилеме, крајње је опасна, а посебно ако се њени носиоци осећају победницима у „хладном рату”, којима је одсад све дозвољено.

„ОРГАНИЗАТОРИ СВЕТА” ИЗ ПОДЗЕМЉА

Друга принципијелна иновација постмодерне тиче се питања о *јединственој историјској времена*. Онтолошки преврат хришћанства, повезан са саздавањем нове слике света, на првом месту се дотакао поимања историјског времена. За паганско схватање света карактеристичне су натуралистичке представе о цикличном времену, које подсећа на смене годишњих доба или фаза живота (рођење, сазревање, старење и смрт).

Преврат монотеизма повезан је с вером у то, да су циљеви свемирског здања одређени Богом јединим. При томе историја добија строгу усмереност: настаје *вектор времена*, који указује из полазне тачке у неку заветну перспективу – смислотворачко финале.

Просветитељство је у свему полемисало с хришћанством, али је сачувало његове ставове, повезане са смислом историјског времена, које тече у задатом смеру. Сви идеолошки пројекти просветитељства овако или онако потицали су из јединственог хришћанског пројекта – ступања човечанства у земљу обећану – која је коначно одредиште многомиленијумског историјског странствовања.

Судбина је хтела да се над питањем о легитимности историјског финализма у нашој пострелигиознај епоси замисле у првом реду француски филозофи. Најпре ће бити да је таква оријентација била предодређена дијалогом француске културе с руском. Трагична озбиљност ове последње, која не дозвољава да се велике идеје преобраћају у игру и стилизацију, у највећој мери објашњава чињеницу да су баш Руси први озбиљно покушали да најзаводљивији од пројеката европске модерне претворе у стварност. Ако је англо-америчка филозофија, услед своје релативне удаљености од континенталних страсти, још и могла „реални социјализам” на посматрање да упути у културолошке департамне – као руску етнографску егзотику, Французи су и сувише добро осећали сродност општих интенција просветитељства, да би могли нешто тако да учине.

Посебно, Ж. П. Сартр покушао је да драму реалног социјализма тумачи не етнографски – као руску драму, него онтолошки

– као принципијелни судар идеје са окамењеном стварношћу, која деформише чистоту исходне замисли. Заједно „са смрћу Бога” у Сартра се десила и смрт спољашњег материјалног света: од сад из њега не вирка виша промисао, и не садрже се никакве онтолошке гаранције. Спољни свет постаје апсурдним, али то не може да служи као алиби за нашу неангажованост. Човекова је обавеза – да остварује свој пројект устројства света, без обзирања на губитак виших метафизичких гаранција, повезаних са саучествовањем самога света у нашим светлим надама.

Фундираност (оправданост) наших идеја предодређена је не онтолошки, него антрополошки: ми остајемо верни своме пројекту не зато што је његова остваривост обећана већ самом структуром света, него зато да спасимо своју душу у апсурдном свету. Сартр тим самим баца светлост на загонетну, једнако својствену болест и Французима и Русима, болест „идеолошког фундаментализма”, којој су атеисти подложнији него верници. Верник може увек да се узда у Бога и да не убрзава ток историје, али атеисти таква утеха није дата – отуда његова специфична зебња и „неспокој срца”.

Последњи пут тај револуционарни „неспокој срца” Французи су осетили мајско-јунских дана 1968. године – у време чувене побуне младих. Побуњени студенти, сасвим по Сартру, решили су да се не базирају на реалност у складу са тезом „Будимо реални, захтевајмо немогуће!” Они су одбацили интерпретацију политичке економије као револуционарне теорије, јер она упућује на објективне претпоставке револуције и тим самим угрожава нам слободу стваралаштва у историји.

Може се колико се год хоће осуђивати утопизам и екстремизам усковитлане студентске Сорбоне, али је данас, изгледа, већ јасно, да је то био последњи покушај да се спасе универзалије модерне, обједињавањем „нове левице” читавог света у заједничком посткомунистичком и посткапиталистичком пориву. „Нова левица” и на Истоку и на Западу видела је јединствени свет, који у злу лежи, који страда од заједничких порока, од тоталитаризма и насиља. Форме тога насиља на капиталистичком Западу и на комунистичком Истоку су се разликовале, онако како се разликују директни терор и манипулативно испирање мозга. Али је његова сврха једна иста: да нам убије жеље и одушевљења за велике ослободилачке пројекте, и да нам утуца у главу да поштујемо статус-кво.

И док су капиталистички Запад и комунистички Исток водили једно с другим „хладни рат”, „нова левица” била је пуна решености да превазиђе тај лажни двобој двеју форми „јединственог

тоталитарног друштва”, и да му супротстави нови јединствени посттоталитарни пројекат. У тој тежњи „нове левице” осећала се енергетика давнашњег ослободилачког импулса, којим је и било обележено рађање модерне.

У том истом тренутку је и уследила постмодернистичка реакција. С једне стране, скицирана је стратегија културно-антрополошког тумачења „руског комунизма”. Хтело се да се, уместо заједничке тираноборачке солидарности слободољубивих људи Запада и Истока, подметне снобовски презир срећног Запада према „несхватљиво злосрећном” и инородном комунистичком Истоку. А ради тога је требало прогласити тоталитаризам руском националном болешћу.

С друге стране, стратегија се састојала у томе да се уопште једном и заувек охлади узаврела револуционарна машта творца ослободилачких пројеката па какви год да су, и објави и огласи принципијелна бесмисленост и застарелост стварања било каквих пројеката пожељног тока историје. Па, ако смо горе говорили о постмодернистичком разорењу јединственог Великог простора, који се замењује „мозаиком култура”, онда се овде ради о разорењу Великог историјског времена, које везује почетак и свршетак људске драме на Земљи.

Атеистички егзистенцијализам, којим је модерна последњи пут дала гласа од себе, чак и кад је објавио апсурдност спољашњег света, остављао је шансе тврдоглавим заљубљеницима у слободу, који су потекли из просветитељства. Он је од њих захтевао да остану верни своме пројекту, без обзира на ћутање спољашњег света, који је после смрти Бога престао да нам даје наде.

Сада постмодернисти квалификују сваки историјски пројекат као превазиђену наивност и бесмислено умишљање. Уместо историје, коју сву повезује један општи план – јединствени пројекат ослобађања, тако добијамо бесконачно мноштво на разне стране окренутих „историја”, краткорочних неповезаних одлука које су уствари само од дневне важности. Одсад је човеку дато право да живи у овом и за овај тренутак, и да се не оптерећује великим циљевима. У томе се, заправо, и састоји *најновији либерализам*, који ослобађа човека од бремена историјске одговорности и с њом повезане жртвености. Либерали постмодерне постулирају *једнако значење* сваког сегмента времена и предлажу нам да се погрузимо у њихов мозаик, остављајући све бриге о смислу и усмерености социјалног времена.

Тај покушај да се уништи историјски вектор, у култури је дао нимало безазлене резултате. У ствари: у том случају све праксе треба признати као једнако вредне и једнако потентне. Појмови

о ниском и високом, о цивилизованом и варварском, о рафинираном и примитивном постају неумесни.

Прогресивистички вектор времена, како се показује, у скришеном виду сачувао је традиционални морални код: друштвено и морално сумњиво смештано је „униже”, у прошлост, и у мери помака увис све више је уступало место оном праведнијем и савршенијем. Али после посмодернистичке профилаксе у култури ишчезава горе и доле. То се одмах одражава у нашим свакодневним социјалним и културним праксама.

Не одвраћају нас случајно постмодернисти тако доследно од моралног дискурса, од вредносних судова. Отуда долазе мучни парадокси нове либералне епохе: либерални управљачи сарађују са мафијом; либерални интелектуалци, који се згражавају над „Марковим вулгарним конструкцијама”, а он је, како се год окрене, припадао плејади великих мислилаца модерне, у исто време, а да не трепну и да се и не намрште, прихватају највулгарније ТВ серије, филмове страве и ужаса, порнографију и „кримиће” за масовну употребу. Колико до јуче били смо много боље наоружани критеријумима, који су нам омогућавали да разликујемо производе масовне културе од високе класике, аутентичне вредности – од безвредног фалсификата, стваралачко надахнуће – од наркотичких „екстаза”. Постмодернизам те критеријуме разара.

Један од најупечатљивијих парадокса постмодерне састоји се у томе што његова елита „грађана света” има психологију секташког подземља, отргнутог од нормалног друштва са његовим нормалним погледима, моралом и здравим разумом. Секташи постмодерне се осећају као слободни експериментатори у културној и моралној сфери, као правилима неспутани „реконструктори” света. Они су – право „подземље” у моралној сфери, они се наслађују ослобођењем од обичне људске етике. Психологију тога подземља описао је Ф. М. Достојевски у *Злим дусима*: „Је ли истина – говори Шатов Ставрогину – да сте тврдили да не видите никакве разлике у лепоти између каквог год сладострашћа, зверског испада и каквог год подвига, па макар чак и жртвовањем живота за човечанство?”

И Достојевски нам речима Шатова открива тајну тог последњег релативизма: „Ви сте изгубили моћ разликовања зла и добра, зато што сте престали да разумевате свој народ.”

Овде смо, изгледа, напипали болну тачку глобалистичке постмодерне, њен нервни чвор. Постмодерна одражава истински преврат у социокултурном статусу интелигенције и њене слике света. У епоси класичне модерне интелигенција је вршила улогу цркве у пострелигиозном свету: она је држала страну „нишчих

духом” против силних овога света, а њено стваралаштво припремало је ново обећање за оне, које је свакодневна стварност лишавала наде. У томе се одражавала нека врста међуположаја епохе модерне, која је устала против хришћанства, али је наследила његов патос васкрсења праведника.

Постмодернизам изражава следећу, завршну фазу секуларизације: интелектуално стваралаштво, лишено обећања, рачуна само с логиком тренутне ситуације и друштвеном конјунктуром. Одсад моралне и социјалне обавезе интелигенције према „нишчима духом” она перципира као неподношљиви терет – исти такав, каквим се на исходу модерне перципирао клерикални притисак. Двовековна полемика интелектуалаца с богатима завршена је; почела је њихова полемика са сиромашнима.

Наизглед просто патолошка мржња и презир према сиромашнима, угњетенима, неадаптиранима у ствари се уклапа у логику секуларизације: служење унесрећенима – то је последња религија, која стоји на путу настанка у потпуности и коначно светске, прагматичне културе. Али у самом тренутку тога „ослобођења од служења” култура нове елите открива своју потпуну лишеност тла и неутемељеност, „измишљеност”. Заправо, све те „деконструкције” постмодерне, дезавуисање органских целина, стремљење ка декомпозицији, ка колажу, убиственој мозаичности, и нису ништа друго, него стратегија ослобађања од свега „локалног” у корист „глобалног”. Техницизам као методика декомпозиције свега органски целовитог, глобализам као доследно дистанцирање од „локалног” и аморализам као ослобођење од друштвеног дуга и служења – ето резултата садашњег постмодернистичког помака.

С тиме је повезано и негирање историје и историзма. Модернистички дискурс о будућности – то је секуларизована форма неприхватања земнога града са свим његовим гресима и несавршеностима. Као противтежу томе постмодернисти презриво одбацују све „утопије будућности”, претпостављајући им растварање у садашњости. И ако су изабраници будућности били „нишчи духом”, понижени и угњетени, то као изабраници садашњости, несумњиво, излазе најбоље прилагођени. Супротстављање садашњице – будућности, прагматичног реализма – утопијама, прилагођених – неприлагођенима и неситуиранима – ето интенција постмодернистичке свести. Глобализам иступа као супростављање мањине која је достигла највишу мобилност и инертне већине, везане „границом настањености”. Данас бити елитом – значи бити *номадом*, који не признаје „локална” ограничења и кодекс.

Речју, глобални свет се раскрива као привилеговани, елитни свет. Глобализам је *привилегија*, која се мора одлучно заштитити, без обзира на све препреке. А као препреке се појављују: национална држава, пређашњи морал одговорности и друштвеног служења, најзад, и сам народ, који има само једну земљу – своју сопствену.

На тај начин, односи између народа и прогреса у постмодернистичкој перспективи категорички су се изменили. Раније је служење прогресу значило и служење народу; сада је прогрес у своје „глобалном испољавању” супротстављен народима. Долазимо до нове дефиниције глобализације: она представља процес интернализације елита народима иза леђа, који више на те елите немогу да рачунају. Прогрес се у оквирима класичне модерне мерио критеријумима Великог простора и Великог историјског времена – он се тицао масовних судбина. Садашња глобализација показује се као паразитска: она се одвија на рачун разарања тога великог Простор-времена. Елите добијају читав свет – ослобађајући се од везаности за нацију и с њом повезане обавезе. Оне то могу да чине, само ако доследно разарају националне просторе и суверенитете. Али демонтажа јединствених великих националних држава лишава народе јединствене велике Отаџбине, која се замењује новим локализмом наименовања и регионализације.

На тај начин, глобални простор елите купује се по цену разарања великих националних простора за масе. Што се више елита глобализује, то се више масе „парцелизују”, погружавајући се у архаику примитивног локализма и изолационизма, трибализма и натуралне привреде. Али ако глобализација наступа као игра са нултом сумом, као нова привилегија елитистичке мањине, купљена по цену демодернизације већине – њеног узмака у ново средњовњковље, у изолационизам и варварство, онда се морамо озбиљно замислити над алтернативама.

А алтернативе се појављују онда, када иза изгледа „неизбежних” и „објективних” тенденција и кретања откријемо субјективне – и сувише субјективне – планове оних, што журе да „приватизују” прогрес, претварајући га у привилегију. Без разобличавања те субјективне стране – без откривања за бајаги необоривим законитостима корустољубиве „идеје” – немогуће је засновати наше право да стварамо бољу стварност, него што је ова, коју нам сад намећу.

То не значи да ми заступамо „теорију завере”. У обичном тумачењу она се своди на тврдње о постојању готових планова и замисли ове или оне мањине, која читавом свету намеће своје сценарије. А у ствари различите групе те мањине откривају своје

могућности и своју „слободу” од средине која их окружује такође постепено – и неретко у форми, која запрепасти и њих саме. Глобализација је такође настала као резултат постепених открића и самооткрића разних привилегованих група друштва; тек нам је сумарни ефект тих открића дао као резултат дао садашњи феномен *паразитског глобализма*, бременитог демодернизацијом савременог друштва.

Заједничка карактеристика свих тих група, које откривају глобални свет првенствено за себе саме, – то је психологија одстрањености од сопствене националне средине, раскид са традицијама, нормама и кодексима. Потом су те групе почеле да кооперишу између себе, образујући тако читаву *интернационалу глобализма*. И што је њихова сарадња постајала тешња, то је процес глобализације добијао све свеобухватнији карактер и све је мање остајало шанси за његову демократску контролу одоздо. *Тај привилеговани глобализам на рачун демодернизације и примитивизације живота народа представља главни изазов XXI века.*

Достојан одговор на тај изазов повезан је с демократском контролом процеса глобализације. Демократије Новог времена оформиле су се на националном нивоу; оне су установиле различите облике народне контроле делатности привилегованих елита. Данас се елите удаљавају од тих уходаних облика контроле, „мигрирајући” у наднационалне сфере. Одговором на то треба да буде глобализација саме демократије. Новом демократском систему предстоји да се усредоточи на проблеме контроле и повратне спреге у погледу оних пракси, које иницирају и развијају највише интернационализоване елите савремености. Јер демократија – није апстрактна конструкција него конкретан одговор на конкретне проблеме.

Та нова *конкретизација* демократије, повезана са изазовима глобализма, биће размотрена на другом месту где ће посебна пажња бити посвећена и глобалној еволуцији посебних група савременог друштва, које желе да процесу глобализације дају за њих погодан облик. Што се користољубивија и неодговорнија покажу настојања тих група, то ће жешћи и непредвидљивији облик добити масовна реакција на глобализам. А у то, да ће до такве реакције неизбежно доћи – без обзира на све напоре постмодерниста да униште могућност и саме помисли и способност да се формирају тираноборачки алтернативни пројекти, – не може бити никакве сумње.

Проблем је у томе, какав ће облик узети та реакција – није искључено да она може узети облик бунта против самога процеса глобализације као таквог. То прети човечанству узмаком у

варварство. Конструктивне алтернативе треба повезивати са напорима, усмереним на демократизацију процеса глобализације – њено преобраћање из игре са нултом сумом, у корист привилегованих, у игру са позитивном сумом, при којој ће на добитку бити већина.

Перипетије наступајуће борбе могу се прогнозировать само ако себи добро разјаснимо карактер и могућности елита, које су се данас устремиле да „приватизују” процес глобализације. Сада се оне осећају као илегални агенти глобализма, који удешавају своје послове народима иза леђа. Психологија тога подземља подсећа на *зле духе*, које је описао Достојевски у знаменитом роману. Безобзирна прагматика и користољубивост – то можда и нису најопасније црте садашњих глобалних *злих духа*. Велику зебњу изазива мефистофеловска горделивост тих илегалца, који себе умишљају као надљуде, којима је дато право да врше експерименте са народима и чак са светом у целини.

У мери повећавања своје „одстрањености” од националне средине расте осећај „слободног лета” над светом, над свима, који тамо доле „гмижу”. Глобалисти разарају све форме успостављене националне самоорганизације ради тога да би на „голој равни” изнова постројили свој глобални поредак. Они купују своју слободу по цену тоталног потресања и растурања свих темеља, подстичу светски хаос само ради новог „поретка” који само они виде.

„Поредак из хаоса”, „управљање хаосом” – то су најпомодније речи елитистичке постмодернистичке лексике. Ту опасну дијалектику „организатора света” из подземља разоткрио је Ф. М. Достојевски. „... Ради чега су почињена толика убијства, скандали и гадости? ... Ради систематског разлагања друштва и свих начела; ради тога да се сви обесхрабре и од свега направи каша, и на тај начин расклимано друштво, болесно и изгњечено, цинично и безверно, али са бесконачном жеђи за каквом год идејом – водиљом и самоодржањем, – одједном зграби у своје руке...”

Тотална дестабилизација – то је стратешка постмодернистичка игра агената глобализма, који су самозвано решили да управљају хаосом.

Међутим, наша цивилизација, а и сва наша планета – сувише су крхки за сличне неодговорне игре. Тотална „деконструкција” може тако и да се не заврши срећном реконструкцијом. Почетна одлучност „деконструктивиста” може се, изгледа, објаснити, њиховом рачуницом да могу слободно емигрирати из опасних места у безбеднија. Али народи немају куда да емигрирају. Па и савремени свет због тога и заслужује назив глобалног, јер је постао и необично тесан, и небивало узајамно повезан.

У жалосне особености нашега бића спада и то да су могућности хаоса да се глобално рашири драстично веће од одговарајућих могућности уређенога поретка. Зато је одбрана већине од неодговорних глобалних експеримената нових светских елита – насушна потреба најближе будућности.

Концепт „одрживог развоја”, који је ступио у резонанцију по читавом свету после Конференције ОУН о животном окружењу и развоју (Рио де Жанеиро, 1992. г.) данас показује један неочекиван аспект. Показује се, да је један од главних фактора глобалне нестабилности повезан са све нарастајућем „дистанцирању” центара где се доносе међународне одлуке од свега онога, што се данас зове „мучаљива већина”.

Што слободније експериментишу „одстрањене” од домаће већине, њених надања и интереса, нове међународне елите у различитим областима савременог живота, то је већа нестабилност савременог света. Те „деконструкторе” неопходно је привести разуму. У неким случајевима за то ће бити довољно да се помогне новим елитама да боље схвате своје сопствене дугорочне интересе, а у другима – да им се супротстави већине организована у демократске облике воља.

Превели с руског

Милена Д. Давидовић и Драгомир М. Давидовић

СВЕТОЗАР ПЕТРОВИЋ

ДНЕВНИК ИЗ ИНДИЈЕ

1954–1956–1986

Алахабад, сриједа 29. септембар 1954. увече

Синоћ смо куповали ствари на Чоку. Био Догра с нама, све добили најјефиније могуће (иначе странци све плаћају дупло). Читаво се вече Догри сјајиле очи, био је узбуђен, као у трансу, борио се као лав.

Срели смо погреб. Ужасна сцена. Кроз опћу гужву и галаму тиска се поворка, сви у бијело обучени, шареним цвијећем засут мртвац. Музика – пет-шест бједника – свира бјесомучно, посмртна поворка мили и цери се ненормално. Грозно.

Никад нећу успјети да сазнам, шта сви обичаји овдје значе. Нитко од Индијаца то не зна. Огроман је то, ужасан комплекс традиција, који се вуче и одржава од Гуџератског доба до данас, без икакве логике и разлога и смисла, или са јединим смислом – да траје. Читам данас у новинама Нехруову изјаву: „Моји амерички пријатељи, који посјете Бенарес, говоре ми само о мирисима сваке врсте, који тамо осјете, а ја – кадгод тамо дођем – осјећам хиљаде година индијске културе...”, тако некако је рекао. Оставимо по страни ту јефтину причу о мојим пријатељима Американцима (зар само Американци имају носеве), но мизерно је то, ултранационалистичко, приглупо. Ништа из Индије неће бити, док људи, који је воде не схвате да смрад кравље балеге по улицама њених градова није мирис вјекова ни мистично појављивање стародревног духа *Bharata* ни – ни. Толико тога ни, већ само једино и једноставно смрад кравље балеге. И треба да се – пустимо симболику, није о томе ријеч, једноставним језиком пишем и једноставно то треба схватити – очистити крављу балегу са улица

индијских градова. И да се уклони сва та сила живине са улица индијских градова – сви ти шугави и полугладни пси, све те свете краве, свете зато јер никоме не припадају, а никоме не припадају зато јер су јалове и не дају млијека (све свете краве су јалове и не дају млијека) и зато јер је сточна храна скупа (све живо је у Индији јефтино и све неживо, све што се једе, је скупо), а не кољу их зато јер се маса, свјетина не усуђује да их коље, у име максиме неубијаја, коју не разумије, коју разумије само утолико што знаде да се њено кршење кажњава убијањем њих самих, коју схваћа само као једно од ограничења, хиљаду, милијонска ограничења, којима је спутано.

*

Дубина индијске филозофије није ме престала привлачити, јер у читавом том нељудском стању не могу видјети њену реализацију, јер оно у староиндијском мишљењу, што се реализовало овдје није ме никад ни привлачило. И све чешће и чешће, све ово овдје иде ми све више и више на нерве. И не могу, једноставно не могу, да у име пријатељства између двије земље, у име сведржавног братства и јединства, или у име цивилизованог расправљања, дебате, дискусије, да из дана у дан учтиво климам главом слушајући о вишим оправдањима кастинског система, о неумитности тог система и нужности да се он заувјек очува и о стварима још ужаснијим или можда некад мало мање ужасним. Не могу дискутовати са људождерима, са људима док у њима људожерство влада.

*

Синоћ се или прексиноћ доселио Мехта у наш hostel. Боравит ће ту током празника, током октобра, са Догром. Штрецне ме, кад га видим полуобученог. Мршав, јадан.

*

Прекјуче увече били на састанку *Inter. Relations Clubs*, с Американцима, Турчином. Упознао јапанског професора, симпатичан на свој начин, једног момка из Тибета (живи у нашем hostelу, комуниста). Проф. Бхатнагар¹ је предсједник, *Vice-Chancellor* и још један Енглец (Икс) били су угледни гости.

¹ Проф. Онкар Прасад Бхаїнагар, сачувана позивница 4–5. децембра

*

Догра ми прочитао читаву своју причу. Значајнија измјена. „Он” говори: Ми нисмо кукавице, Догре се никад нису бојале смрти...

*

Мала дебата с Догром и Мехтом о којечему. Рекох му, уз друго. Одвише ми сва ова њихова подијељеност на партије личи на подијељену горњу класу, одвише ми њихови комунисти изгледају салонски. Сједе они сатима и данима у задимљеним собама и дебатирају, дебатирају о комунизму и све таквим стварима, с времена на вријеме подвикну, људски, збиљски подвикну на служитеља и шаљу га по цигаре, и опет пуше и дебатирају о комунизму. Свега 5-6 чланова партије има у нашем hostelу, но до 60% је симпатизера. А какав однос, какав дух влада овдје у односу према тим полугладним и полуголим биједницима; шта они знају о политици и комунизму, виде ли они ма какву разлику међу тим младим господичићима, који воле лијево или десно. Је ли све то само комедија, фарса?... Изгледа, да и они осјећају тај проблем. Нешто примају, нешто одбијају.

*

Неки дан имали смо посјет Мехротре. Бистар дечко, има у њему нешто аскетско. И нешто фанатизма. За чији циљ треба штошта жртвовати, којешта се може тактике ради учинити, и што није добро, у Југославији влада ултранационализам... Разговарали о индијским политичким партијама. Социјалисти не знају што хоће. На власти је сада конгресна лјевица (Нехру), но ако Нехру оде доћи ће вјероватно десница – *Munshi*² (гувернер УП „глу-пан”), Катју (министар унутрашњих послова), *Rajagopalachari*³

1954. Касније, уследила је честитка за Нову годину (27. децембра 1956). Још једна позивница/каталог за *Winter School for Foreign students* 23. јануара – 29. јануара 1956).

10. јула 1956. Светозар Петровић написао је писмо Бхатнагару из Загреба.

² *Kulapati Dr K. M. Munshi* (или *Kanaiyalal Maneklal Munshi*) (Бомбај, 30. децембар 1887 – Бомбај, 8. фебруар 1971), политичар, борац за слободу, правник и писац. У време када се спомиње у *Дневнику*, био је на дужности гувернера у држави Утар Прадеш (1952–57). По његовим романима, годинама касније, снимани су филмови. Објавио је 15 романа, три драме; и на енглеском (*Гуџерати и његова књижевност*, *Сага индијске културе* итд.).

³ *C. Rajagopalachari* (10. децембра 1878 – 25. децембар 1972), адвокат, политичар, писац и државник; министар у Мадрасу од 1952. до 1954.

итд. Нехру је неки мутан социјалиста. Између социјалистичке партије и ПСП битна је разлика, сви су они еволуирали у правцу даље од социјализма, удесно.

*

Намеће се питање. Какав је степен интелигенције, развијеност мозга, како ли да то човјек каже, код наших нових знанаца и људи, које сусрећемо. Многи изгледају бистро, интелигентно, често врло паметно и продуктивно. Често сва њихова памет и мудрост изгледа као научено мајмунисање. О стварима често знају разумно расправљати, но на тренутак нешто те штреце – као да изговарају наизуст научену лекцију. Тко да се у томе снађе.

Хоће титулу, степен. И уче мало, без превеликог удубљивања. Генерал *knowledge*⁴ – часопис *Careers and Courses* – бубају имена нобеловаца, али ништа више не знају о књижевности, бубају напамет књиге информација, онако како су у књигама – сваштарама записане, дакле и пречесто сасвим криво и наопако. И још нешто – начас и пречудно у овој атмосфери екстремног национализма. Полажу енглеску литературу, уче је годинама, о својој не знају ништа. На испиту из Г. К. долази енглеска литература, али не и хинди, санскртски још и долази, али је нитко и не изабире.

Интелигенција без везе са својом земљом, чврсто везана само за њене зле традиције. Можда је претешка та оцјена. Уморан сам сада превише, да бих о томе размишљао. Литература на домаћим језицима, колико сам досад могао видјети, само је опет мајмунисање према страни, енглеској. Хоће ли препород морати да сачека продор народне поезије? Је ли то нормална еволуција која се понавља?

Бхатнагар, врло, врло симпатичан и сусретљив човјек, и захвалан му морао много бити, знам то; али о историји Гуџарата не зна ништа. До наивности – нема појма о томе, као дијете открива ту читаве нове свјетове: Први сам човјек који је из њихове библиотеке послужио двије стандардне историје Гуџарата! У Библиотеци! Опет све сусретљиво, али какав обред да човјек успије послужити књигу! Господе, помилуј!

*

Двадесети је дан данас што смо овдје и што смо се јавили у Југославију. Но, ипак, још увијек ни једног писма нема. Цензура,

⁴ Знање.

заиста? – Вагао сам се синоћ. 69 кила – 7 мање него у Риједи прије поласка, бар 10 – дакле – мање, него након изласка из брода. Мршавимо, значи.

*

Драги Гајо,

Најзад сам, јутрос, добио твоје и очево писмо (од 20. односно 23.) Нешто је предуго овај пут путовала пошта – по десетак дана тамо и натраг, мада би морала да стигне до Југославије, како ми рекоше наши из амбасаде, за 4 дана љети и 6 дана зими. Можда су се десиле незгодне везе овај пут, а можда ју је и који центлмен на путу који дан задржао. Наиме, сва наша писма – и она из Југославије и она што смо их добили од наших пријатеља у Индији – била су отворана.

Мислим, да ће те ово писмо наћи већ опет код куће. Дакле, како је било у Њемачкој?

Како сам вам већ писао, ја сам овдје смјештен у колеџу *Hollandu Hall*.⁵ То је један од више овдашњих студентских домова, који сви заједно с универзитетом, библиотеком, нешто трговина и тсл., чине један релативно изолиран дио Алахабада. Алахабад заправо и није град у европском смислу ријечи; сумњам да у њему има и једна кућа виша од двокатне или и једну потпуно изграђену улица дужу од стотину метра. Но, други пут о Алахабаду. Наш колеџ, основан од протестаната, и данас је фактички рукорађен од локалне протестантске мисије. На нас, наравно, не врше вјерски притисак, као што то раде са индијским студентима, ипак зову нас на различита предавања, нуде нам књиге, своју лијечницу – Американку и лијекове на попуст. И други ту брину за нашу душу. У нашем колеџу станује и један белгијски језуита, иначе професор на језуитском универзитету у *Broach*.⁶ Коју год књигу зажелимо, он ће нам је набавити, и уз попуст, само ако желимо. Упознао нас је с неком Словенком, која је неких 20-так година овдје, као наставница у конвенту часних сестара. Све сâм услужан, сусретљив, пријазан свијет. Не заостају ни коминформовци.⁷ Они већ двије године држе у својим рукама студентску унију у Алахабаду. Довољно је само нешто зажељети – одмах ће ти се сви ти испосници понудити на услугу.

⁵ *Holland Hall hostel* у Алахабаду и данас је у употреби.

⁶ *Broach*, један од најстаријих градова у држави Гуџарат.

⁷ *Коминформ*, Комунистички Информативни биро, заправо је наставак Коминтерне коју је Стаљин под притиском великих сила распустио 1943. године. Информбиро је настао као противтежа западно-демократском свету.

Мој друг и ја имамо једну собу, с креветима, столовима, столицама и ормарићима. Хранимо се заједно с тројицом америчких студената, који су такођер овдје. Имамо посебног куvara, који нам спрема углавном европску храну. Ипак, кувар нам није једини лични персонал. Људска радна снага овдје је ужасно јефтина и ваљда стотина људи мува се на различитим пословима око нашег колеца. Свако јутро – док спавамо, један човјек, кога још нисмо ни једном видјели, убацује нам новине. Током дана долази кројач, наш *dhobi* (који багином изгони прљавштину из рубља) и *dry-cleaner*⁸ (који за чишћење одјела употребљава и савршеније методе), момак, који посуђује нове бројеве часописа, бријач, служитељ, који чисти собу и доноси цигарете итд. Све што човјек изнуђује овдје је страшно јефтино. Полица за књиге, нешто мања од оне у мојој соби, плетена, кошта рупију до рупију и по (60–90 дин с укљученим „додатком за странце“).

Данас су почели универзитетски *Puja*-празници,⁹ који ће трајати читав октобар. Наши Американци отишли су на двадесетак дана у Кашмир, а ми смо остали овдје. Вјеројатно ћемо само отићи на 2-3 дана до Бенареса, с једним турским студентом, који је такођер овдје. Иначе, искористит ћемо овај мјесец за рад. Колец се испразнио и бит ће мирније овдје, а и клима ће се за нас поправити. Кишна сезона углавном је прошла, за десетак дана проћи ће и пријелазно доба између монсуна и зиме.

Почео сам с учењем хиндија; по један сат дневно долази нам учитељ; писмо сам досад углавном научио, уз то и нешто једноставних реченица. Читам помало пријеведе из индијских и кинеске литературе на енглески и сналазим се у читавом том азијском комплексу. Од почетка новембра моћи ћу већ, надам се, радити систематски, с одређеним планом.

Иначе, не знам шта да вам још пишем. Пишите, шта има код вас новог.

Све вас много поздравља
Свето

⁸ Чистач.

⁹ *Чайи* (*Chhath Puja*) (или *Дала Чайи*) је стари хиндуистички фестивал посвећен богу сунца Сурја (*Surya*). Обред се врши у знак захвалности за благостање; обожавање сунца знак је вере у излечење различитих болести, знак дугочности и успеха породице. Фестивал траје четири дана: купање (по могућности у свету реку Ганг), пост и уздржавање од пића воде. Обично се прославља у октобру или новембру. Верује се да ритуал потиче из древних *Веда*, као *Rigvede* (обожавање сунца).

Када породица једном почне да обавља ритуал *чайи њуце*, њихова је дужност да то чине сваке године, и да га преносе на следеће генерације, осим ако се те године догоди смрт у породици. Храна је вегетаријанска, и кува се без соли, са црним или белим луком. А све уз осветљење, свеће итд.

*

Субоџа, 2. октобар 1954, ујутро

Јутрос, повод је разговор с Мехтом била годишњица Гандхијева рођења.¹⁰ Велик човјек. Од 1906. он је сексуално апстинирао. И ја, зато што апстинирам, имам снажну, велику енергију у свом тијелу, ја могу да читам и радим преко читавог дана, без престанка, мада се мизерно храним, најбољи успјех на универзитету постижем, читаве странице, које само једном погледам, могу заувјек задржати у памћењу, као фотографиране. *Munshi* фашиста заправо, био је – (ако сам добро разумио) – 12 година у шуми, џунгли, као *sadhu*, гладовао данима, само лишће некад јео; но, учврстио своју вољу и мишиће и може њима располагати. Ти људи – много их има у Индији, сада су на Хималајима – могу чинити читава чуда. Они могу окренути властито ухо, подносити на себи огроман терет – кад сами себе увјере да је тежина мала, могу знати што се ради у Делхију, овдје или онде, могу ходати по ватри. – Да ли сам властитим очима то видео? – Да, доста од тога. Мистицизам, кажете. Можда се у томе ми, индијски комунисти, који се настављамо на хиљаде година културе, разликујемо од вас. Можда је то наша индијска посебност.

Сексуална апстиненција, сталан је то проблем овдје. У којој је то мјери заиста апстиненција. Колико људи посјеђује оне проститутке у Чоку. Колико су сви ти написи о герлама и таквим стварима по клозетима већ пропали. Не би ли можда Фројд морао објашњавати облик у облицима индијских грађевина, купола, врата и прозора.

Алахабад, 3. октобар, недеља, 1954.

Трећега је почело славље Дурга пуце¹¹ (код Бенгалаца, много их има овдје, као и другдје по Индији), односно Дашаре (побједа Рама над Раваном). Сваке вечери, из дана у дан, до седмога, у разним четвртима града пролазе поворке.

Првог дана гледали их, с Цимијем,¹² на *Civil Lives*. Све пуно окупљеног свијета, гужва, продаја свих врста хране, слаткиша

¹⁰ Ганди је рођен 2. октобра 1869. године, а 1954. могла се обележавати 85-а годишњица његовог рођења.

¹¹ *Durga Puja* (*Дурга Пуџа*) је фестивал у славу богиње Дурге и прославља се најмање шест дана. Она је, уједно, постала икона индијског покрета за независност. Такође се слави и Шива, чија је Дурга супруга.

¹² *Н. С. Цими* (*Jimmy*), сачувана писма из 1956 (21. XI, Анкара, Турска, и честитка за Нову годину); 1957 (8. мај, из Анкаре); 1958 (27. I Мадрид, Турска и честитка за Нову годину) и 1959 (честитка за Нову годину, из Анкаре).

и воћа. Долази поворка – 14 слонова (биједних, изгужваних) па кола која приказују поједине слике. На сваком другим звучник, а на колима сједи 7-8 људи, звецкају гвожђем, ланцем, тањирем, већ нечим, сједе прекрштених ногу, широко осмјехнути, један од њих пјева, или сви пјевају, како када, а иза тога опет музика, која трешти неки марш или тако нешто, а све то вријеме на сваких 20-30 метара на улици звучници урлају, а између свака два-три пара кола иду момци, дјечаци, сиротиња углавном, један од њих виче нешто, слава богу Рами или Кришни (не знам тачно), тако некако, а сви затим, читава руља, дижу руке у зрак и сами скачу усто, широко развлаче уста, вичу ђеј! Пролази поворка споро – волови и кулији возе и носе приказе из бајки, у свилени папир обучене, са стотину боја намазане. Слонови спуштају сурле и скупљају новац, за храмове, што ли. Маса баца цвијеће на Раму и његову жену, на њихово пријестоље, на крају поворке, на слону. Маса ужива у Хануману¹³ и пропушта – да прође – господин Икс, којег ми Џими представио као најбогатијег човјека У. П., маленог човјечуљка с црвеним језиком. Сјели иза поворке у башти ресторана с модрим неонским свјетлима (и с освјетљеном рекламом *Shell* крај улаза), слушали индијске филмске пјесме и сркали чај.

Алахабад, 5. октобар, ујорак, 1954.

Поворка је била у нашем дијелу града, близу универзитета. Кола с човјеком, коме се око десне руке савија клупко змија, а у лијевој држи кутију, из које извирује кобра. И с времена на вијеме један други намјешта му змије на руци, да не испадну. Реализам, реализам изнад свега. Све је живо, право. Дјеца која висе у цвијећу, објешени народни јунак, све. И једноставна кола с Мехротром – за аутономију универзитета.

На прослави сам био с момцима из Тибета. Иза поворке прикрио се још један момак. Он познаје сва три југословенска амбасадора у Индији, Ђерђу, Нилфам и Николића; отац му је нека фора у неком тамо културном друштву у Кампусу, које је приређивало југословенске изложбе, тако нешто. А господин сâм је хуманиста. Он мисли ово, и вјерује ово, прихваћа овако и одбацује онако. Занимају га личне слободе у Југославији, а има и своје сасвим изграђено мишљење о циклусима историје свијета. Тако речено, можда и о нечем сасвим другоме, само позитивно знам да

¹³ *Хануман*, важно лице епа „Рамајана”, „божански мајмун”, помоћник Рама у борби против Равана, демонског краља Ланке (Џејлона); Хануман је популарно божанство код ширих слојева хиндуса, посебно на селу (Светозар Петровић).

има своје и сасвим изграђено мишљење свеједно о чему. Нисам га слушао, био сам уморан.

Алахабадм, 6. октобар, среда, 1954.

Предвече одлучили смо се на ноћни поход. Сваке ноћи су поворке на *Choroku*, иза поноћи, никад прије два сата, увијек до 4-5-6 сати. Пошли смо одавде, из дома, са *Singhom* и Камнијем,¹⁴ око 2 сата ноћу. У некој улици нашли смо рикшу. Спавала двојица-тројица; погађање – 6 или 8 анасија. Успут из једне куће пјесма. Први пут чујемо индијску народну пјесму. Иста, досадно иста пјесма, као црногорско коло...

Дошли на *Chorok*. Сав бљештаво освјетљен, на граници будног стања и сна. Кино свуда – нека од 12,30 до 3,30, друга на једну карту двије представе, до пола седам изјутра. Људи шећу улицама, или спавају крај њих. Улице још полупразне. Мувају се продавци балона и којечега другог. У једном правцу гужва, закрчена већ улица којом ће поворка проћи. Почиње ковитлац има – чаја – пана – цигарета и све тако без прекида. Изгледа да се и не може све то славље усвојити без тог ковитлаца сна, тог полубуновоног стања, нанизаних ноћних бдјења и растрганог јутарњег сна. Шећу људи по гужви. Пијемо чај. Камни и К. К. гуркају се – за трећом клупом нашег стола спава жена, ваљда кћи или жена, замотана прилика; читава радња попут вагона треће класе локалног влака негдје код нас, изјутра, након изгужване ноћи, накрцан вагон без свјетлости. Гужва у главној улици, познаници се сусрећу и поздрављају, полицајци (суви, мршави, као бамбусов штап) шећу с бамбусовим штаповима и великим капама на глави (толико великим, толико широким, да личе на гљиве, којима се сасушило стабло а сачуван остао сиво-црвено-зелени шешир), с једне стране улице посједале жене, средином улице пролазе мушкарци, момци највише и погледавају их бојажљиво, пролазе и стари брадати, полуголи, бојама нашарани, са штапом, траже милостињу а неки продоран мирис излази из њихових лимених кутија. Чекали смо дуго, до три сата најмање, не знам више, поворка још није ни пошла, вратили смо се.

Алахабад, 7. октобар, послије подне, четвртак, 1954.

Примамљена ноћним неспавањем, пошла је главна поворка *Chorokom*, двије поворке заправо. Главна улица декорисана, пуна народа. С Цимијем пошао, до Мехротре, оца власника Випуле,¹⁵

¹⁴ Камни, нема сачуваних писама.

¹⁵ *Kailash Mehrotra*, упутио је С. Петровићу писмо на загребачку адресу,

пошли заједно, још *Paul*, манаџер Випуле, још неки момци, и један, који управљао колима, симпатичан момак, сви данас у дотијима¹⁶ или тако некако, с Нехру-капама често. Колима до *Choroka*.

Chorok је крцат. Празничко расположење. Трговци отворили дућане да смјесте породице пријатеља, жена по прозорима на спрату. Дошли до неког златара, он наш домаћин. Друштво – група момака, и неки старији, један чиновник, полицајац, шта ли, и под Британцима је то био. Идемо у неку *tea-house*. Причају приче, на хиндију највише, ријетко на енглеском. Празничке приче. Негдје, у некој јужној држави, један судија дистрикта долазио је на ново намјештење у дистрикт. Задњих педесетак миља морао је путовати аутобусом. Дошао је на аутобуску станицу пред полазак аутобуса. Тамо му рекоше, да ће се још неколико сати чекати. Адамани још није устао. Иза неколико сати Адамани се облачи. Адамани руча. Најзад долази шофер и каже му: Макни се с тог мјеста, ту ће сједити Адамани. Човјек се побунио – ја сам прије дошао и заузео мјесто итд. Но, не помаже, има да се макне, аутобус иначе неће кренути. Најзад Адамани дошао. Био је то мјесни полицајац, насилник. Но, када је видио судију, знао га је од раније, укочио се и салутирао. Молио га да му опрости. Овај му рекао – ти си изгубио своју службу, јер кад си такав био према мени, док ниси знао тко сам, какав си са другим народом, који је беспомоћан. – Друга прича: Један високи чиновник, негдје у некој западној држави Индије, био је у риболову, и једноставно обучен враћао се бициклом кући. На једном раскршћу дуго је звонио, али полицајац му није показао пут, улијенио се. Најзад он рече полицајцу: зашто ми не кажеш је ли пут слободан. То је твоја дужност, а за људе је опасно, ако ти своју дужност не вршиш. Полицајац се разљути, скочи на њега и повиче: Тко си ти да мене учиш. Ја сам овдје бог и радит ћу како ја желим. А да то запамтиш, сада се лијепо врати натраг одакле си дошао, јер ми овим путем нећеш проћи. Човјек се мало одупирао, али најзад, видећи да ништа не може, мораде се вратити. Но сутрадан позове полицајца и каже му: Ти си изгубио своју службу, јер... Читаво друштво весело је увијек примало завршетак приче и плескало рукама.

Опет: чај – пан (филован овај пут још којечим) – цигарете и све тако у бескрај.

8. септембра 1956, управо са заглављем „Випула *Restaruant, Kalisah Mehrotra, Proprietor*”.

¹⁶ *Доџи (dhoti)*, одећа, најчешће беле боје, тканина пресавијена на пола, са отвореним ногама до колена.

Поворка, најзад, поворка. Маса са стране, по улицама, празнички расположена, продавци свег могућег сјемена вичу, у зраку се њишу балони с насликаним Пајом Патком, неколико људи – биједника, мршавих, босих, неуредних, одударају бјелом пути и плавом косом – у журби пролазе улицом, склањају се, покуњени, с главом доље, Англо-Индијци су то. Поворка пролази. Опет иста збрка гласова, стотине узвика, слоновии, пред људима јављају се фигуре из бајке, из *Ramayane* и *Bhagavad-gite*, и ликови из нове, модерне митологије – Ганди, објешени младић, на коњу, који се копитама држи на земаљској сајли, с мачем положеним на главе побииеђених, понека Нехруова слика, и опет коминформовци (или комунисти?) са својим једноставним колима, продорним паролама и човјеком који виче преко звучника. Коге виче? Сиротиња носи приказе из бајки увијене у свилу и виче: „деј”. Поворка шарено удешених пролази, и на сваком име трговца, који их је аранжирао. На крају поворке десетак сиротињских кола, из неког предграђа или села ваљда – с капама Ханумана – на њима; ипак је он изгледа најомиљенији бог доњих. Славље, славље, славље, гурање, галама, звучници.

Бенарес, између 8. и 9. октобра, петак–субота 1954.

Ноћу, између петка и суботе око 1-2 сата чули напољу Миланов долазак. Свађа се с возачем рикше – нема ситног и све тако. Сажалио ми се некако, викао је као беспомоћно дијете, био је близу плачу. – Њега, наине, нисмо затекли овдје. Био је у Калкутти и Шантиникетану.¹⁷ Силесију ствари је досад набавио, снашао се сасвим, изгледа, купио машину писаћу и фотографски апарат, а још планове за нове трошкове прави. Или је генијалан или луд. У кући га сви зезају због сталне ангажираности око писања новинских чланака.

У субоіу (9. октобар) предвече направили смо опет туру кроз град. Опет гатови, опет оно двоје и пандит, све исто, само краве (цркнуте) овај пут није било. На чамцу пошли поред гатова, Гангесом (брз је, хировит, ужасно), крај храмова из којих се чује монотона пјесма и других, полусрушених. Мјесто гдје се спаљују мртвачи. Дим се диже, језовито мјесто. У бијело умотане мртваче доносе и смјештају на руковети сложеног дрвета и грања, гори ватра, горе људи, ужасно, нисам се усудио приближити превише, полумрак, кажу, да се негдје само лубање виде, негдје само прашина, негдје човјек тек почео горјети. Јозо хоће да фотографира!

¹⁷ *Шантиникетан (Santiniketa)*, мали град, 180 километара од Калкуте, где је живео и радио Рабиндранат Тагора.

Рекоше му да може, ако да какав бакшиш. – На повратку књижара, најбоља овдје, каже Турчин, *Motilal Banarasidass*.¹⁸ Дошли до ње кроз збрку неких улица, сасвим је некако скривена и неугледна. Богата књигама, најбоља књижара од оних, што сам их досад у Индији видио. – На тргу бенарском, раскрсници, пио с Миланом неко пиће. Не знам од чега је направљено, ни како се зове. Продавац најприје, из једног бокала наточи нешто жуто и три пута тиме добро испере руке. Затим из једне флаше наточи мало бијелога и тиме такође три пута добро испере руке. Затим прстима и ноктима очисти два комада леда, тури сваки у по једну чашу и располови текућину на чаше. Онда опет добро испере руке у свакој од чаша, отре цјевчице о хлаче и тури их у чаше. Пиће је свјеже, слатко и, кажу, хранљиво.

Пејак, 22. октобар 1954. ујутро, поподне

Синоћ је била драматична ситуација. Пого увече није дошао на спавање к нама. Зашто? Наишли око 11 Мехта и Догра. Вратили се с вечере. Јуче изјутру видјели у врту велику црну змију. Велика црна змија у врту. Обојица зато вечерас обукли високе ципеле и понијели батерију са собом. Треба бити, кажу, опрезан ових дана с Погом. Он је, кажу, читав дан узбуђен, видјели су га преко дана како тражи змију, и сада је негдје у врту, жели да је сусретне. А кадгод мунгос убије змију његови зуби постану отровни.

Почели смо се присјећати данашњих догађаја. Читав је дан данас, а и јуче, Пого био ратоборан, мада се умиљавао, стално се играо скакутајући око моје руке, и гризао (иако не озбиљно). Поподне, читаво послије подне спавао је, читао сам негдје да мунгоси увијек тако раде, спремајући се за ноћну битку. Увече – дали му комад меса, први пут десило се да га није ни дотакао.

Онда догађај изјутра. У једном тренутку Пого је скочио и зарежао. Никад га још нисмо видјели таквог. Био је накостијешен, склупчан, високо уздигнутих леђа и ниско сагнуте главе. Помислили смо да то и није наш Пого – није био сâм себи сличан – него неки други мунгос, који је ушао у собу, режи на Пога (не воле њега други мунгоси, јер је издајник, научио се да живи с људима). Брзо сам затворио врата, но у соби је ипак био само један једини мунгос, наш Пого, застрашен, иза књига.

¹⁸ *Motilal Banarasidass*, водећа издавачка кућа на санскриту, основана 1903. године, са низом књижара широм Индије. Најпознатија је у Делхију, штампа публикације из религије, културе, историје, музикологије, архитектуре, археологије, лингвистике итд.

Били смо поносни ноћас. У хотелу је нашем владала тиха узбуна. Велика црна змија напоље је у врту. Сви они, који су присиљени да ноћас некуд излазе, обули су високе чврсте ципеле, а стазу пред собом освјетљавају батеријама; нитко ноћас није сједио на коридору и степеницама до врта и сва су врата на собама била прислоњена. Велика црна змија је у врту, а наш Пого, наш јебиветар балави, лута кроз мрачан парк и тражи је. Били смо поносни на Погоа.

Међутим, све се јутрос показало друкчије. Пого је ноћас спавао код Американаца. Јуче, кад сам узео да га понесем на вечеру Американцима – треба проћи мрачан пролаз до њихове собе, стазом крај грмља и траве – био је нешто незадовољан, сјећам се да је дрхтао и завлачио се под кошуљу, но, претпостављао сам да је још бунован од сна. У соби, за вечером био је превише преплашен да узме свој комад меса. Касније, након два сата, ипак, рекоше ми да га је узео. Након вечере било га је страх да се сâм врати у нашу собу, завукао се међу кофере Американаца и тамо преспавао ноћ.

Јутрос, око 10 сати, поново се појавио пред вратима наше собе. Овај пут није тако сигурно ујурио у собу и с осјећајем домаћег човјека завукао се под шешир, као што је то обично чинио. Огледавао се лијево и десно, срам га је било – кукавица, онда је сјео на сунце пред отвореним вратима и легао, тобоже индиферентно, као – брига њега за нас, шеф му је, па лежи. Ми смо, помало хладни, сједили за нашим столовима. Нисмо ми ни очекивали од њега, да ће ратовати са змијама, но нисмо знали ни да је таква кукавица, одметник од свога рода.

Првих дана, када су га ухватили (прича Догра), био је још мали тада, држали су га везаног, а он је цвилио и читава два дана није узимао храну. Најзад, почео да узима млијеко, па наставио помало да се привикава. Научио се на људска бића, примио њихове обичаје, навике и храброст. На крају, сада је преварен.

Лежао је неко вријеме пред собом Пого, а онда се придигао, осврнуо још једном, тобоже немарно одмахнуо репом и отишао.

Срели смо се на ручку. Американци су га почели привикавати на кромпир и оно чудно зеленкасто поврће. У видокругу наше собе више се није појавио досад.

24. децембар 1954.

Шеф одсјека у станици дошао нам у собу. Да нас посјети. Како сазнао за намјеру да идемо у Бенарес? Којим возом мислимо поћи, занима га.

26. децембар 1954.

Позив у полицију. Када мислимо у Бенарес?

Шпицли долазе пред врата, њуше и завирују. Већ читав хотел за то знаде. Двојица с тамним очалима шећу око наше куће. Мехротра их спазио и упитао. – Но, пријатељи, шта радите, јесте ли се дошли уписати на универзитет. – Не, дошли смо да узмемо твој даршам. – А нисте ли можда дошли ради даршама Југословена?

Пошкрај децембра 1954.

Осјећам се слабо.¹⁹ *Bararica*, лекарка, сумња на тбц., немам новца за рентген. Питам Чатерџија за помоћ – да позајми док примим стипендију. Одбија без трептаја! Трчање око стипендије *in advance*.²⁰

Бенарес, 29. децембар 1954.

Полицајац с пушком постављен нам пред хостелска врата. Сваки пута, кад смо ми пролазили, даса би устао и салутирао. Рекоше му ваљда да се понаша пристojно. Кад смо најзад пошли са стварима, други даса скочио на бициклу и пошао да нас прати. Пред вратима смо чекали рикшу. – Ајде, бабу. – Колико? – Колико даш. Кад дошли пред Випулу и хтјели да отпустимо рикшу, он није хтео да оде. – Не смијем ја ићи, бабу, ништа, ништа, не требате ми платити ништа. Даса с бициклом сјео на траву да се сунча. На станици. Воз тек да пође, наилази један познати нам полицајац, у цивилу, с другим у зеленом капуту и тамним очалима. Познати завирио унутра. Кад се смрачило, као случајно, утрпао се у једној станици у наш купе и показује новајлији на нас и одлази. Зелени капут немарно показује једном униформисаном полицајцу на купе испред нашег, а мало касније сједа сам у купе иза нашег. На свакој станици, и најмањем стајалишту, зелени капут је силазио, прошетао крај нашег купеа а онда сјео на клупу полеђице нама. У том часу ја сам управо искушавао свој тромјесечни хинди с једним нижешколцем. – Шта они људи тамо раде? – Ору. – Како се зове то чиме ору? Какво је жито овдје? Зелени се капут, читајући новине, нагнуо далеко преко наше стране купеа и устремио ухо према мом куту. Предвече били смо близу Бенареса. Зелени капут се окренуо једном сусједу и нешто му прошаптао.

¹⁹ Дописано: „Писмо Јурку уз биљешке” и „Хисторија болести и кореспонденцији Барар итд. уз биљешке”. Сачуване белешке и кореспонденција са *Bhatnagarom*.

²⁰ Унапред.

Сусјед се обрнуо нама и упитао: – А гдје ћете ви одсјести у Бенаресу? – Објаснисмо. Сусјед се окренуо зеленом капуту и не схватајући игру објаснио гласно на хиндију: – У Интернационалној кући, универзитет итд.

Пред бенареском станицом погађали се за рикшу. Учас један такси клизнуо до нас. – Ви ћете на Бенарески Хинду Универзитет. Ајде, за рупију. – До Бенареског Хинду Универзитета ни рикша неће лака срца повести за рупију. Такси неће мање од 5 Рс. споменути ни као задњу, камоли као прву цјену, тако кажу људи. Окренух се. Зелени капут је стајао мало даље и молећиво нас гледао. Не знам зашто, нисмо узели такси.

Једна вожња кроз Бенарес може човјеку дићи кожу у зрак. Ноћ. Нигдје никога. Хладноћа. Пролазимо пола кроз стамбена насеља пола кроз пустош и шуму. Одједном из таме, као авети, четворица улијећу, запјевајући: *Рама нам саи раи, Рама нам саи раи...* Двојица предњих и двојица задњих, носећи мртваца на бамбусовим носилима, замјењивали се у узвицима и хватали једни друге. Опет ноћ, студена, отворено небо, пустош и рикша иде.

Овај пута у Бенаресу нашли и Ненада.

Бенарес, 30. децембар 1954.

Кудгод мрднемо прати нас. Поподне полазим с Ненадом напоље. Јозо се изгубио, да покушам на свој трошак. Зелени капут прати, дрско, очевидно за све пролазнике, смијуљећи се, видећи нас беспомоћне. У једном часу му прилазим љут, и псујем га, псујем, псујем. Онда се насмијем и објашњавам му, да је то најлошија могућа реклама, да то штети највише Индији, да... Он слезе раменима. – Шта то говоримо њему, каже, њега су овамо послали и он треба да иде. Најзад стајемо на цести у ред. Он разговара с полицајцима у шпалиру, објашњава, показује на нас, читава се група смије, два у униформи долазе и постављају се крај нас, свијет нас погледава.

Бенарес је чист био тог дана. Можда први пут у 5.000 година своје историје читав пометен, умивен и без крава на улицама. Испод наслага блага, које га увијек покривају појавио се данас на улицама, којима ће Тито проћи, асфалт.

31.-ви децембар 1954.

Прошао 31-ви у луњању. Навече идемо у *Clarks hotel*²¹ да „славимо” Нову годину. Читав Бенарес спава, но тамо можда, у славни *Klark*, ипак буде нешто. Тамо – сати вожње кроз пустош,

²¹ *Clarks hotel*, данас хотел са 104 собе, четири звезде, базенима.

преко неке пруге, лутање – празно. 4-5 људи сједи око једног чабра с усијаним угљеном и грије се; очито једна породица. Прошло 10 сати. А иза 10 не служи се чај, не може се отворити радио, не служе се алкохолна пића, ништа. Ипак, ипак, двије флаше пива. А нас – колико Ненад, Милан, Јозо, *Güven*, Уно и ја. Причали се простачки вицеви. Уно их препознаје као будистичке, неке које Јозо причао као наше праве националне, папрене. Све то, ипак, није доста за штимунг. Најзад крећемо натраг. Милан побјегао већ раније, пред страхом од плаћања. Кад се Ненад и Јозо срушили с бицикла, било је пола ноћи. Почела 1955. Зима. Стигао до Миланове куће. Он већ дремао. Џон Плат, као прави јоги, спавао већ одавно. На Нову годину пошли у Алахабад. С нама Ненад.

Канпур, 18. јануар, ујторак, 1955.

Изјутра се десила комична епизода. Чекали на почетак конференције. Упознали нас с неким момком, сељачким делегатом, ако се не варам – јединим сељаком на конференцији. Лукаво жмирка и рече успут оно, што се од њега очекивало. – Ја сам сељак, не знам енглески – ја ништа не знам, ни електрику, итд. У тај час баш смо прочитали у новинама вијест како су сељаци у једном мјесту својим тјелесима заштитили дакоите и спријечили полицију да их ухвати. Упитали га о дакоитима, што сељаци мисле о њима... Он и други објаснили, како постоји тенденција код дакоита да пљачкају богате и да то дијеле сиромашнима, којима ништа на жао не чине. Касније, почела конференција. У једном часу упадоше у дворану два момка, водећи чврсто испод руке нашег сељака, који је ишао не одупирући се. Наш Арамац повика: – Другови, овог друга нашли смо управо у соби, у којој су смјештене ствари свих вас, делегата извана, како краде. Ево, ово смо нашли у његовом џепу. – Учас забуна. Сагнуо сам главу – очекивао сам, опет, ону толико непријатну, мада можда неопходну сцену – Фуј, на, напоље. – Само час је трајала напетост, онда хладнокрвно мрмљање и миран предсједников глас: – Добро, другови, добро. Немојте то сада! – Управо је била напета дебата о томе да ли члан јединице из *Lucknowa* може бити делегат из *Jhansi*,²² и за час је ова епизода сасвим и заувјек заборављена. Наш сеља је мирно сјео на једну страну, његови гоничи на другу. Можда је тај момак право радио; десетак конференција, ако на свакој нешто дигне, ето кравице. Ако учини тако, бит ће бар неке користи, од тих празних конференција. И онако, све више постајем увјерен, да је будућност Индије у рукама дакоита, разбојника, пљачкаша, убица.

²² *Jhansi*, град у држави Утар Прадеш.

Четвртак, 20. јануар 1955.

Да почнем тиме како сам љут, бјесан. На себе, на све, на живот, не знам још на кога и на шта све. Више је од мјесец дана већ прошло, како сам по свим правилима болестан. Мислио сам на почетку да је то опет слијепо цријево. Др Барар²³ посумњала најприје на тбц и сасула рафал стрептомицина и хрпу калцијума. Рендгенска снимања, потврђена упала слијепог цријева, додат колитис и емболична дизентерија. Она још ни сама не зна шта је. Стомак избачен из строја, можда и због медицине које стално узимам. Температура, она ситна, посљеподневна, никако не ишчезава. Задњих дана налазим у столици крв.

Стипендију сам подигао за јануар још крајем прошлог мјесеца. Једва једвице. Проф. *Bhatnagar* био је ту од помоћи, заиста. Једини човјек, можда, коме сам ту нешто дужан. И он, наравно, у границама. Сви су, заправо, били сусретљиви, но у томе, такозваном систему – је ли то могло бити брже? Сви су трчали, а ствар се вукла бесконачно споро. Луњао сам сатима, био позиван да дођем сат-два касније, долазио, луњао, одлазио и опет био позиван. Најзад и *Mohriley* се разбјеснио. Почео викати и ударати руком по столу. Дотрчао онај старац, сиједи, с квргом. Биједник. Зажарен покорно слушао како га псују (он има жену? дјецу?, има ли плаћу 100 Рс.? или више нешто, или ипак мање?). Отрчао, опет дошао горе, донио једну велику тешку књигу и чек *Mohrileyu* на потпис. Требао сада још да нешто одоздо донесе. Устадох да пођем са њим. *Mohriley* ме зауставио – „сједите” – старац је сопћући однио смеђу дебелу књигу низ степенице и доскора донио зелену дебелу књигу одоздо. Потписао сам – „*Please, will you sign here, Sir*”²⁴, спуштен, понизан глас – и узео чек. Проклет новац.

На почетку овог мјесеца нисам више имао ни паре нити изгледа да што добијем. Још и сада је тако. Свакодневно мољакам, задужујем се, црвеним, и никаквих изгледа. Већ мјесец дана одлажем операцију. 400 до 450 Рс! А јуче добијем писмо од амбасаде – одговарају ми на писмо с краја новембра и почетком децембра!²⁵

²³ У сачуваним документима: *Grace Edwards Barar M. D. 17, Kamla Nehru Road.*

²⁴ Молим вас, потпишите овде, господине.

²⁵ Др *Ј. Пресбурџер* написао је С. Петровићу: „*New Delhi*, 17. јануара 1955. Драги друже Петровићу, На Ваше писмо од 9-ог одговарам и то са мало закашњења јер ових дана, не морам да Вас уверавам, имамо прилично посла.

Прво. Вашу жалбу смо примили, припремили смо спроводни акт и послаћемо првим дипломатским цаком. Молили смо Комисију да војним властима да извештај о Вашем упућивању у Индију и, уколико то сматра потребним, своју препоруку.

Друго. Вашу молбу да сретнете друга Председника пренео сам својим

Одговорио сам јуче, бијесно. И један момак јуче успут надрљао. Зинуо у мене, као орлина, зинуо у адресу на мом писму, гурајући ме успут (сментао сам му, био сам баш на шалтеру), као обично и, као обично, упитао ме одакле сам, шта и гдје студирам, шутио сам мало, опет поновио, онда сам постао бијесан и рекао му нека ме пусти на миру.

Бјесан сам, бијесан, можда зато што сам беспомоћан. Кад сам дошао из Канпура затекао сам рачун од др. *Barar*. Је ли то дошло случајно или је њена „љубазност” по сриједи. Ни паре, дословно ни једног јединог пајса немам у џепу. Без новаца нема скандала, не може се љутито отићи и дати новац – Ето ти. Гризоо сам се прву ноћ и први дан. Сада сам резигнирао, пустио ствари нека теку како теку. Чекам.

Субоћа, 22. јануар 1955.

Напољу данас киша пада, први пут након више од три мјесеца, први пут иза кишне сезоне. Имам прилике да испробам своју кишну кабаницу! Сада је вече. Јозо је с Џимијем у клубу. Мало-час био мали Мехта.

Од брда наших пријатеља овдје, Џими нам остао једини вјеран. Дobar је. Видио да смо у новчаној кризи ових дана. Прекјуче одвукао нас у кино.

Иначе, ништа се не дешава. Ових дана трају купања на Сангаму.²⁶ Сутра ће бити најважније овогодишње. Ако не буде кише, видјет ћемо и то.

Ушорак, 25. јануара 1955.

Ових дана трају кише. И сада, опет, као у доба монсуна, све књиге, све свеске, све што у соби дотичем – мокро.

претпостављеним друговима. Они много цене ту Вашу жељу али не виде шта би могли да ураде. На жалост Председник неће посетити Алахабад где би га могли видети. У Бенаресу ће друг Председник провести само пар сати 30-ог и његов програм је толико пун да одавде не виде могућности да би Вас посебно могао примити. Међутим, уколико Ви желите да ризикујете путовање и имате могућности да одете тог дана у Бенарес, једино што могу да препоруче да покушате ставити се у везу са генералним секретаром Председника и изнети му Вашу жељу. Ми ћемо копију овог писма доставити секретаријату друга Председника. Желимо Вам много успеха у раду. Са другарским поздравом Др. Пресбургер

Ово писмо је било припремљено много раније али није дошло на ред да се откуца све до данас. Нећу поново да преписујем.”

²⁶ *Sangam Triveni* је ушће три реке, свето место за купање. У Алахабаду су две реке, Ганга и Џамуна, али у митологији и митска река Сарасвати. У реку се просипа пепео покојника (на пример, Махатма Гандија, 1948). Сваких 12 година ту се одржава *Kubh Mela*.

Петак, 28. јануар 1955.

Ето, вратисмо се малочас са Сангама. Данас је *Saraswati Pudzā*,²⁷ један од важнијих дана купања у овогодишњој *Magh Meli*.²⁸

Ријека народа одлази и долази. Читава села – или задруге – иду у гомилама. На челу глава, с бамбусовим штапом, па жене и дјеца, па мушкарци. На Сангаму гужва. Град трговина изникао, шатори, хиљаду „духовника”, људи обојени по челу, дјеца с погарављеним очима (наказно, да човјек побјесни, а то је ради љепоте), вију се чуперци с обријаних глава и трокутасте заставе свих боја, некад с насликаним цртаријама, ипак жуто и љубичасто доминирају. Дуж пролаза просјаци – губавци (Наполеон је био храбар зато што је дошао међу губавце!), наказе свих врста, натеклих ногу као слонове, један мали човјечуљак, с великом главом, тијелом попут точка, ручицама и ножицама по 10 цм, присут пепелом, с обавезним вјенцем од жутог цвијећа око главе; астролози, пророци свих врста, кротиоци змија, омотани питоном (и рекламирају кобру из корпе), крава која обилази у кругу и дотиче затим главом оног, који даде пар пајси газди. Јоги сатима лежи са склопљеним рукама и савинутом главом.

Има лијепих жена, мада накинђуреност смета. Ипак, и најсиромашније као да су одјевене отмијено.

Сјели на чамац, пошли на ријеку, за пола рупије. У средишту поредани бродови и купају се они релативно имућнији. Плитка је ријека, ни до кољена. Сиромашнији с обје стране утока двију ријека; трију, заправо, одоздо однекле, кажу, долази Сарвасвати.

Вјечни комплекс инфериорности. Има и класну боју. Кад смо прошли крај групе сељака, крај раје, исти нас незаинтересирано погледали, убијено, исцијеђено, или се кесили тим егзотичним будалама тј. нама. Но, друкчији је тзв. средњи слој. Погледи и довикивања с мржњом. Једна група – какви несвршени студенти *Intermediate classa – Hello, Mister! How do you do? Enjoying the life*. С толико мржње, прогутали би нас. Стиде се себе? Својих обичаја?

Уоколо храмова сједе главни пандити, големи, брадати. Радња иде. Музике свирају – музике! – труба (као најдивљији цез) и бубањ. Поворке носе заставе – на тешким, дугим бамбусима; момци се надмећу, носе их на једној руци, на зубима.

²⁷ *Sarasvati* (Пуца) супруга *Brahme*, богиња знања, музике, уметности и науке; са четири руке, у белом сарију седи на белом лотосу. Она, поред осталог, води душе умрлих да пронађу пут ка загробном животу.

²⁸ *Magh Mela* одржава се сваке године, за разлику од *Kumbh Mele* која се прославља сваких 12 година.

Иначе, ових дана натезања око операције прилазе крају. Предао сам се у руке домаћој индијској медицинској радиности, сада су задовољни и можда ће сносити трошкове. И амбасада се понијела *fair* – послали ми 100 Рс. није ми толико до новца, колико, ето, ипак нека брига. Како било, друге недјеље ћу под нож. Спремам се за то као за неку авантуру: у овим увјетима изгледа да ће тако и бити.

Тражио доктора Мишру. Чекам, чекам. Чекамо ја и рикшевале. Сахиби улазе. Ја чекам на ред! Послужитељ ме бојажљиво погледава, увео би ме, али не зна је ли то у реду, тко зна зашто бијели бан сахиб неће да уђе! *Sahib* – кад ће то у овој земљи постати фраза употребљавана само у иронији? Када? Кад ће браћа сахиби престати да себе зову „хам“? Вјеројатно, кад доктор Мишра, најбољи хирург Алахабада и човјек симпатичан, без сумње, одреже перчин на глави.

Посљедњих дана често помишљам на Зденку. Зашто? Којешта.

Субота, 29. јануар 1955.

Постоји прича о пјеснику Нирали.²⁹ Близу његове куће смјестили се кучка с троје кучића. Кад је једног дана осјетила, да дјеца из сусједства вребају на кучиће, мати је све вријеме остајала с дјецом. Но, тако није имао тко да прибавља храну. Видећи снужену матер Нирала јој приђе и рече: „Ходи ти, а ја ћу дотле припазити на мале.“ Истог тренутка га послуша и оде. Нирала је остао с кучићима којих пола сата док се кучка вратила. И тако се то наставило данима...

Сриједи, 2. фебруар 1955. Болница

Од понедјелјка сам овдје. Сутра ћу – према свему тако изгледа – на операцију. У соби – 10 кревета. Један момак, насупрот мени, оперисан од *appendix abdomena*,³⁰ други стари (помало хистеричан) спрема се за исто. Трећи – покушао самоубиство, лежи у куту. Остало килавци и све тако. Први утисак био ми језив. Сада сам се привикао. Изгледа ми све то на љетовање; тек што ме у 4-5 сати изјутра буде ради столице; и још неке друге, ситније разлике, наравно. *Thik hai*. Видјет ћемо сутра. Сада – читам, читам, да преварим вријеме.

²⁹ Види и књигу: *О индијској књижевности*, Нирала и Агјеј: Чудни и Незнани, „Академска књига“, Нови Сад 2011, 54–57.

³⁰ Упала слепог црева.

3. фебруар 1955.

Оперисан сам. Иза поднева дошли, пограбили ме и одвезли. Дан раније ме обријали и обојили црвеном бојом. Заборавили су да ми дају анестезију, кад сам, најзад, јакнуо, сетили се, и дали ми је. Почели да ме режу наживо.³¹

4. априла 1956.

Отишао Хари. Тог дана ујутро дошао и Нехру у Алахабад. Дочекао га Лартгал. Говорио ујутро на универзитету. Поподне примио стране студенте. Задржали се око пола сата сами с њиме, па око један сат на пријему. Узео из лица аутограм на његовој аутобиографији. Направили неколико фотографија. – Чим му завршено представљање, упитао је *V. C.*-а: „Уче ли Југословени хинди?“ Онда причао о свему, уморно. Одбио нападе Американаца, који га бомбардирани политичким питањима о Индији. О врућини, каже, сви ви желите *air-kondic*. извана, но то не помаже: треба да то човјек учини изнутра. Ми Југословени помислимо: пиво, ту сам те чеко. Интровертни дух, а Американци: – Ох, *boy*, шта он то мисли? – Влада се врло природно, не улива страхопоштовање, но симпатију. – Касније. Пришао нашој групи више пута. Један стоји, проматра, па прилази. Пита о Југославији – има, каже, изгледа да дође, на краће вријеме. Рекох му, да сам га видео на филму, како пролази испред моје куће у Загребу – „Ах, Загреб“... О језику: говори оним, који људи разумију. Итд.

април, 1956.

*

Тако је било задњих мјесец дана, од 11. априла до поласка почетком маја. Но, прије тога, првих десет дана априла, прошло је у спремању за хинди испит. Испит, писмени па усмени (испитивач из Лакхнауа и Р. К. Варма), одржан 9. и 10 априла. Питања – по опћој оцјени – врло тешка. Цими пао (добио 35, али не довољно у писменом), Јозо мислим 41, ја 68. Кажу, јако добар успјех. Како било, први смо југословенски мештри те мештрије.

Четвртак, 28. јуни 1956, пред вече
на „Авали“, уз југословенску обалу

Данас ми је рођендан! 25 година. Напунио четврт вијека. И након двије године, опет, на домаку руке, Југославија! Патетика, глупост, волим Југославију.

³¹ Завршена друга свеска дневника.

Пред вечеру, Трсић

Стигли смо јутрос. Прва шетња кроз град – разочарење. Цијене – готово све – знатно скупље но на Истоку. Град – већи, додуше, но ни у чему скоро богатији од Загреба. Нигдје нисмо чули нашу рјеч. Има, додуше, новина на нашем језику . Нови лист, *Демокраиџија*.

И овај дневник, што сам га водио свака три мјесеца, но који је ипак умио прогутати коју (неурозу) и тако извршио своју улогу до краја.

*

(тридесет година касније)

Њу Делхи, 1. фебруар 1986.

Над Делхи стигли прије 10 сати, али сат кружили и чекали због гужве око дочека папе. Дочекао ме Душан Стојковић из амбасаде (кога поздравља Тулум и Нада Гојковић) и младић из ICCR.³² Смештам се у Хотел – Канишка.³³

Рано поподне шетао по околини – *Janpath Road*³⁴ (некад *Queens way*). Дућанчићи итд. Промијенио и чек, на рецепцији, \$ = 12,01 Рс.

Алахабад, 5. фебруар 1986, 9,20 ујутро

Типична алахабадска ситуација: нејасно, чекам.

Из Делхија путовао *Prayag* експресом – четири лежаја али без ичега. Са мнош отац и син Џаин, удјелили ми чаршав, јастук и ћебе тако да сам спавао младићки добро. Младићки? Послије 30 година! Невјероватно да се спремам за вјечна ловишта, радим што радим. Има ли икаквог смисла све то што чиним с Радом?

Дочекао ме је нико, осим Алахабада који већ кроз прозор из воза, у кућерцима од блата, у спавачима гдје ко стигне, изгледа као што је изгледао увијек. Ипак, изгледа, као у стара времена, Делхи није Индија.

³² *Indian Council for Cultural Relations, (ICCR)*, основан је 1950. године (Маулан Абул Калам Азад), са циљем да афирмише културне односе Индије са другим земљама.

³³ *Hotel Kanishka* (Канишка), 19, *Ashok Road*.

³⁴ *Janpath Road*, једна од главних и већих улица у Делхију, поред је Палика Базара. Раније је био познат као „Краљичин пут”. Данас је то најпознатије трговачко место, са безброј радњи у којима се може купити роба од севера до крајњег југа Индије.

На станици рикшавале, као у старо доба. Знао сам рећи како не бих више могао сјести у рикшавалу – бицикл, а сјео сам, последије мало цјенкања. – Хотел „Barnett” је близу – стара рушевина. Изненадио их гост. Кажу да нису добили ваучер. У међувремену се промјенио менаџер. Власник ће доћи у 10. Прва два сата прошла у празном чекању. Соба коју ми намјенили – № 1 – са стропа од 6-7м, велика је као омањи градски трг, уз њу друга са великим огледалом, па купатило. Стандарди давнашњи. Ништа ново није стигло у хотел „Barnett”.

Најзад, стигао менаџер. Почињу преговори.

22,30 увече

Позатварао сам, позакључавао, свих десет врата своје собе и њених додатака. А напољу – причају чувари и слушају са транзистора музику. Опрао сам двије кошуље и два пара чарапа. Мало прозрачио собу/кућу, последије флистања против комараца (на трећину успјешног, бојим се – видјеће се ноћас, али и сада се већ помало види, тј. чује и – на кожи осјећа). Требало би записати први утисак над старим Алахабадом, али не знам хоћу ли то сада моћи.

РАДМИЛА ГИКИЋ ПЕТРОВИЋ

МАРГИНАЛНОСТ ЈЕ МЕНТАЛНО СТАЊЕ

Разговор са Слободаном Тишмом

Ван времена, далеко у свом свету, Слободан Тишма је током протекле године изненадио многе успехом *Бернардијеве собе*, међутим, они који добро познају његов рад, као да су одахнули, верујући и ценећи оно што је до тада написао, све остало је дошло као испуњење заслужених признања.

Рођен је 1946. године у Старој Пазови. У младости се бавио писањем поезије, концептуалном уметношћу и рок музиком. Неколико година живео је у Београду. До сада је објавио следеће књиге: *Маринизми* (поезија, 1995); *Врт као њо* (поезија, 1997); *Blues diary* (песнички дневник, 2001); *Урвидек* (приче, 2005); *Quattro stagioni* (роман, 2009) и *Бернардијева соба* (роман, 2011).

Радмила Гикић Петровић: *Почетком шездесетих година, као средњошколац, били сте члан рок бенда Тиле и четири богаља што се помињете у једној од Ваших прича. Припремајући се за интервју и читајући текстове о Вама, ни где нисам наишла на податак када сте написали прву песму, или, боље речено, када сте схватили да је књижевности, ипак, Ваше одређење?*

Слободан Тишма: Прву песму сам написао када сам имао девет година, у трећем разреду основне школе. Била је то *Песма о Сунцу*. Учитељица ме је оптужила да сам је однекуд преписао, само није могла да се сети одакле. Нешто слично као у Трифоновом филму *Четири ситовине удараца*. Учитељици се учинила познатом, зато што сам је преписао из духовне баштине човечанства.

Наравно, било је то апсолутно уметничко дело, сувише зрело за једног деветогодишњака. Дефинитивно, схватио сам да ће књижевност бити моја судбина, у другом разреду гимназије. Моја професорка немачког језика, Марина Васиљев, касније удата Рајх, на часовима је форсирала искључиво превођење немачке књижевности и то пре свега немачке романтике. Читали смо и преводили Јозефа фон Ајхендорфа, Клајста и Хофмана, затим, Гетеа, Адалберга Штифтера и друге писце. Колико сам само часова проплакао над Штифтеровим романом *Nachsommer*? Учили смо напамет Гетеове кратке песме на немачком, које и дан-данас знам. Марина ми је предавала две године и тада ме је та књижевност заробила у мрежу једне љубави, чије се ниједно окце није покидало до дана данашњег. Било је то драгоцено искуство. Иначе, немачки језик сам почео да учим када сам имао пет година код чувене танте Јелке Хаџи, чија кућа још постоји у улици Матице српске. Учио сам тај језик и у Београду, на Филолошком факултету, код такође чувене Виде Жупански Печник, чак сам положио испит на другој години, добио сам деветку. Али данас ако бих ушао у неки butik у Бечу, на пример, тешко да бих умео да кажем шта желим.

Поштом с'ће били један од уредника у новосадском с'тудентском листу Index, али, вероватно као хонорарни сарадник. Да ли с'ће већ тада изградиле с'тав: „Лична слобода ми је нешто неприкосновено“? То је био изузетан период, хоћете ли се присећати тог периода?

Било је то митско доба, непролазна младост. Да ли је све било баш тако како ми данас изгледа? Јанез Коцијанчић и ја изигравали смо генијалце, дендије. Облачили смо одела по последњој моди, шили кошуље у чувеном салону мушког рубља, у улици Лазе Телечког, пуштали косу, пушили америчке цигарете, напијали се вискијем на смрт. Провоцирали смо људе, многи су нас мрзели. Понекад смо добијали и батине. Ишли смо по разним омладинским фестивалима поезије. Перо Зубац нас је штитио, пара је било увек. Стева Никшић ме је довео у *Index* и дао ми да уређујем културну рубрику. После смо прешли на Трибину младих, код Јудите Шалго. Међутим, ја сам увек био врдалама, тешко је било на мене ослонити се, Јанез је био још гори, свему смо се подсмевали, није било те светиње и ауторитета којем се нисмо изругивали. Испљивали смо разне трачеве о познатим писцима и професорима, што нас је после скупо коштало. Трабуњали смо свашта по новосадским кафанама. Ипак, постојали су професори и писци које смо изузетно поштовали, као што су били Сретен Марић и

Светозар Петровић. Ако смо нешто научили, од њих смо научили. Али са друге стране били смо и великодушни, спремни сваком да помогнемо, кошуљу са леђа да скинемо, последњу кинту да дамо. Наше куће су биле отворена за сваког, обично се код Јанеза вече-равало, Јанезова баба Вера, која је завршила домаћичку школу у Бечу, кувала је изванредно. Кога Јанез није довлачио тамо? Код мене су повремено становали разни уметници који нису имали где, моји родитељи су били веома толерантни и трпељиви. Али наше песничке судбине биле су трагичне и кратковеке: Јанез је рано умро, а ја сам полудео, постао сам неко други и престао сам да пишем поезију.

Поштом је уследило време, можда најзанимљивије, Ваце учешће у раду новосадских неоавангардиста, или групи дефинисаној као „концептуалисти” на Трибини младих.

Да! Наишли смо на Трибини младих на групу истомишљеника, заљубљеника у модерну уметност. У то време у свету и Европи је била актуелна концептуална уметност. Преко брачног пара Познановић били смо упознати са словеначком сценом, ускоро смо се спријатељили са групом ОХО, која нам је била веома блиска. Организовали смо им наступе на Трибини младих. Сећам се када су у Католичкој порти изводили чувени перформанс *Бели Триглав*, било је заиста узбудљиво. Ми смо иначе узурпирали Трибину, направили смо неку врсту градске комуне, била је отворена 24 сата, дан и ноћ, и то је потрајало неке две године, док власт није укапирала о чему се заправо ради, после су нас разјурили. Било је то време после краха омладинске и студентске побуне из 1968. године. Млади људи су тражили одушка за тај пораз, излаз је био или у уметности или у тероризму. Ми смо се определили за уметност, али били смо под сталном сумњом. Иначе, идеал су нам били париски „ситуационисти”, чак смо путовали тамо да се видимо са тим људима. Они су правили уметност која се називала и улични акционизам, нека врста провокације урбане свакодневице, покушаја да се измени прецепција обичних људи, уличних пролазника. Ми смо радили сличне ствари али на новосадским улицама. Сви смо ми били деца Херберта Маркузеа и Сузан Зонтаг. Књига *Стилови радикалне воље*, била је наша Библија.

У вези са њим, годинама касније (2007) њоводом њога сје изјавили: „Данас као човек на њрају сѡаросѡи, да не речем неѡиѡ сѡрацѡије, осећам се као издајник ових младалачких назора.” Заѡиѡ?

Па, зато што смо некада све радили чиста срца, нисмо желели ништа да капитализујемо, да правимо уметничке каријере. Радове нисмо чували, све што је настајало тренутно је и нестајало, бацали смо то, уништавали, све је било „at the moment”. До данас је веома мало тога сачувано. Уметност је за нас тада била једнака животу. Сваки животни чин, био је уметнички чин. Али тако је то када сте млади, све је само по себи уметност, све је лепо. Међутим, ако пишете књиге, у питању је потпис, аутор, мој его, та халавост, што је помало ружно. Нема више отворености, нема невиности.

Ако пратим временски ток, Ви сите се, зајим, поново, почетком осамдесетих, укључили као текстописац и певач у зрујама Луна и La strada. Колико ми је познато, са Луном сите последњи пут наступали на Егзисту, 2004. године. Хоће ли бити још свирке?

Nevermore. То је био изузетан тренутак, нисам успео да се одбраним. Рокенрол је омладинска уметност, генерацијска ствар. Бавити се тиме када имате шездесет и више година, није pamетно, а није ни лепо. Не разумем ове рок метузалеме који се батргају по сцени под старе дане. Ако је због новца, па да им опростимо, али ако то раде из задовољства?

Маринизми (поезија, 1995) је, ипак, била зајажена књига, за разлику од Врта као то.

Маринизми су написани током лета и јесени 1994. године. Објављени су 1995. и то је прва књига коју сам објавио. Имао сам скоро педесет година. После две године је објављена књига *Врт као то*, али то је поезија која је настала много раније, заправо, то је избор из поезије коју сам писао и објављивао по часописима крајем шездесетих, и у првој половини седамдесетих година, прошлог века. Како то помпезно и претенциозно звучи?! *Маринизми* су, пак, били концепт збирка, тридесетак слика мора насталих под одређеним унапред постављеним пропозицијама. Ја сам је дефинисао као неку врсту амбијенталне синестезијске илузионистичке поезије. Са што мање језичких средстава конструисати апстрактни амбијент у који читалац онда може да урони без икаквих недоумица. Звао сам то и „уметничком поезијом”, пошто је то у суштини само стварање *environmenta*. Наиме, видео сам да је поезија тог тренутка много патила од урбаности и претераног и јаловог мудровања. То сам желео да избегнем. Књига је била доста запажена, с обзиром на то да се апсолутно разликовала од

текуће песничке продукције, представљала је нешто ново. Наравно, има критичара који мисле да је то само један испразни експеримент. Ипак, Бојана Стојановић Пантовић је ставила три песме из *Маринизама* у своју антологију српске поезије, што је за мене било изненађење.

Врт као то је изабрана поезија, писана крајем шездесетих и у првој половини седамдесетих, објављена после Маринизама, тек 1997. Поједине песме се могу читати као манире. А о књизи чини ми се није написан ниједан приказ.

После сам хтео да покажем шта сам писао крајем шездесетих и почетком седамдесетих година, објавио сам *Врт као то* и нисам сам се добро провео. Тотално неразумевање, ниједан приказ. Али то је разумљиво, током осамдесетих и деведесетих година поезија се доста променила. Дошло је до уплива прозног дискурса у поезију, без анегдоте нисте могли замислити песму, песници су вазда нешто причали, то им је ваљда обезбеђивало комуникативност. Ништа од тога нисте могли наћи у књизи *Врт као то*, поезија седамдесетих се битно разликовала. Песме су представљале скуп језичких игара, заправо, крхотине поетских стереотипа, крхотине лирских колажа и као такве биле су потпуно транспарентне, нису биле херметичне у смислу да су носиле некакав скривени смисао који је требало тумачењем разоткрити, што је обично критика сматрала и тако имала потпуно погрешан приступ. Такав приступ би био оправдан када је у питању протомодернистичка поезија једног Малармеа, Рилкеа или Пола Валерија, али у овом случају било је то потпуно погрешно. Моји узорци седамдесетих година били су италијански песници, неоавангардисти из педесетих и шездесетих година: Едоардо Сангвинети, Елио Паљарани и Нани Балестрини који је био мајстор „cut up”-а.

Blues diary (песнички дневник, 2001) је књига поезије која је „утирла мој пут према прози”. Чак, записали смо: „Постао сам религиозан, што је смртни грех за једног авангардисту.” Да ли ови „дневно-ноћни записи” могу критичарима послужити као предлог за књигу прича Урвидек?

Blues diary је заправо настајао пре *Маринизама*, крајем осамдесетих и почетком деведесетих, а објављен је тек 2001. Хаос! Све је испретурано, али тако је то са мном. То је био мој повратак писању после периода бављења рокенролом. У то време имао сам религиозно осећање, био сам озарен, блажен, религиозан без

Бога, ако је то икако могуће, а изгледа да јесте. Осећао сам често неку неописиву чар, ја сам то дефинисао у књизи као „Радост вечности”. Да се разумемо, нисам узимао никаква стимулативна средства. Још нисам имао ниједну објављену књигу. Престао сам да се бавим рокенролом, био сам потпуно у аут-у, нико и ништа, али лудило безразложне радости ме је прогонило. Време сам углавном проводио у једној шумици поред Дунава, на Лиману. Моје мисли су биле посвећене Вирбију, краљу шуме. То вам је римска антика, прича о Арицијским гајевима, која је преко фигуре Хиполита повезана са грчком митологијом, пошто је Хиполит, Тезејев син, био такође Вирбије, тј. краљ шуме. Путовао сам у младости возом по Италији и пролазећи кроз Тоскану и Лацио, видео сам много таквих вртова, који су у антици били прибежишта римских робова. И дан-данас они постоје.

„Не без значаја, за ову књигу, есејистички сведенију, нарративно усмеренију, прегледније романескнију, композиционо зајворенију и семантички директнију, ипичкију, украјко – минималистички чвршће срезану од ранијих Тициминих текстуалних објава у форми прозе”, записао је В. Кошцл, поводом Blues diary (Интертекстуалност, сир. 224).

Јесте! Том књигом сам се на неки начин опростио од песништва. Додуше, има у њој још понека песма али то је био крај моје песничке путање. У поднаслову те књиге пише да су то „питома религиозна размишљања”, што је цитат, чини ми се, из Рембоове кратке прозе *Пустинје љубави*. Дакле, ради се о размишљањима, покушајима да се нешто на један спекулативан начин докучи. Има, наравно, ту много глупости, али то није важно, није ми била намера да испаднем паметан, нисам имао потребу да кријем било шта. Чак ту се често говори о моралној, па и интелектуалној инфериорности тог субјекта изгубљеног међу дрвећем, у шуми. Али ти записи јесу аутоироничне сличице из живота једног усамљеника.

Књига Урвидек (ириче, 2005) награђена је наградом „Стеван Сремац” а Васа Павковић Урвидек види „као аутономно искрену, новосадску књигу, иориреи живоиа једне генерације, хронику једног времена”. Ви сте и иеии Новосађанин који је добио НИИ-ову награду (А. Тицима, П. В. Пурчар, В. Тасић и М. Вуксановић). Тим поводом у Културном центру одржано је књижевно вече, али „изостало је – осим неколико часних изузећака – ирисуйво већине градских књижевника”.

Па, не знам шта о томе да мислим. Сигурно је да нису сви били срећни што сам добио ту награду, али шта ја ту могу, нисам ја тражио да ми је дају. Иначе, не волим никога да секирам. Наши писци јако ретко иду на књижевне промоције својих колега и уопште на јавне литерарне манифестације, наравно, са изузетком, ако они лично наступају. Не знам зашто је то тако. Ја идем кад год могу и спреман сам да честитам и похвалим сваког свог колегу увек, не пада ми то тешко. Што се мене лично тиче, та награда ми је битна пре свега због моје уже и шире фамилије, затим због комшија и мојих суграђана. Чини ми се да се велика већина њих обрадовала што сам је добио. Чак мислим да је та позитивна енергија изнела све то, жеља тих људи да баш ја добијем ту награду. Иначе, не видим себе као хроничара, али једино је шта ја желим или не желим да видим, а друго је шта ја заправо јесам. Сигурно је да не могу побећи од неког искуства које је настајало у другој половини двадесетог века, у том аутентичном новосадском миљеу. Колико истинске патње је у тим причама, колико радости?

Снежана Божић (Градина, 17/2007) сматра да су приче у Урвидеку „иако чврсте, да књижу често одређују као роман”. Милан Живановић (Дневник, 26. септембар 2005) констатира да су „проговорили на лакај”, али и онда са задршком и са увек спремношћу иронијском одсутношћу. Међутим, неки су Вам иада замерали на фотодографским непаљачностима у књизи, што је Вас нервирало, јер Ви заправо и нисте желели да будите веродостојни.

Ја увек имам то „прво лице”, не уем другачије да пишем. Из приче у причу на сцени је то „Ја” које само мења маске, негде је то оперски певач у пензији који је полудео, негде породични човек који диринчи, негде средовечна дангуба, негде дечак који виси по новосадским биоскопима. Такав приступ даје формалну заокруженост књиге. Наравно, иронијска дистанца је увек присутна, она је со, зачин, без ње је данас немогуће писати прозу. Иако, ја имам изнијансиран хумор, од сарказма до буфонерије, али имам понегде и оног тешко разумљивог мистичног жакобовског хумора. Иначе, не бавим се фактографијом а нисам ни неки реалистички писац, ако то неко не може да схвати, шта му ја могу.

Исте године и Горан Мимица објавио је књижу Свинадо о Новом Саду. Владислава Гордић Пејковић (Дневник, 25. септембар 2005) бележи занимљив податак: „Са овом књигом прозе рађа се нада да ће коначно и иај у новосадској прози до забрињености занемарени Лиман добити заслужену ару атрактивне

ајсурносѝи, сличну оној какву има михајлојанѝићевски Нови Београд.” Шѝо се на неки начин појврдило са најновијом књигом Бернардијева соба, где је, погојово Фрушкогорска улица добила на цени.

Па, јесте. Уметност у суштини овенчава живот, даје му ау-реолу. Она је оно плус живота, нешто више од обичне свакодне-вице. Какав би био живот да није уметности? Мислим да је Нови Сад већ постао митски простор као мало који град у Србији. То-лико књига га тематизује. Александар Тишма га је опевао, али и много нас мањих писаца који смо овде провели живот и где су се формирала наша најдубља искуства. Ако пишете прозу, не може-те писати из ничега, мора постојати тај стварносни предложак, мора постојати модел. Ако ме питају да ли је Урвидек Нови Сад, ја увек кажем да није, али писац када замишља своје ликове или одређене сцене или догађаје, он их смешта и замишља их у реал-ном простору, тако сам и ја у том романчићу, све видео на Лима-ну, на паркингу у Фрушкогорској улици.

Ви сѝе велики поклоник опере и класичне музике, шѝо се може видејѝи и у Урвидеку.

Опера је трагикомични кич. Лаж! Најближа је животу који је такође кич, привид првог реда. Али зато је опера тако замамна, опијајућа. У свакој веристичкој опери је све релативно појед-ностављено и све се увек врти око осе Ерос–Танатос, проста ствар, али суштинска, базична. Мој отац је био велики поклоник опере, то сам наследио од њега. Као и сада да га видим и чујем кроз одшкринута врата девојачке собице у нашем стану у улици Павла Папа, како пева арију Каварадосија, оно: „Звезде на небу су сјале...” Стравично је фалширао, али ипак је арија била пре-познатљива. Причао ми је о Карузу, о Бенјамину Ђиљију. Имао је прилике да као студент, још пре Другог светског рата, слуша и гледа Шаљапина у Београду. Сваке суботе, ако се добро сећам, ишли смо у СНП да слушамо, тј. да гледамо неку оперу. Био је то углавном италијански репертоар: Белини, Доницети, Верди, Пучини, Маскањи и понеки словенски аутор, Сметана, Готовац. Али ако неки град има оперу у којој можете да чујете *Тоску*, то је већ јако пуно, макар то и не било неко врхунско извођење. Иако сам се бавио рокенролом, ја сам пре свега љубитељ тзв. „класичне музике”, на пример, да је то све од раног барока до касног романтизма, од Клаудија Монтевердија до Густава Малера. Али волим и модерну музику 20. века: Албана Берга, Шенберга,

Веберна, Шостаковича, Пендерецког, Лигетија, Шниткеа, Арвоа Парта.

У књизи *Quattro Stagioni* (роман, 2009) за коју сīе добили награду „Биљана Јовановић”, поред остiало, занимљиво је сiварање нових речи: човек, иријайиел иид. Мењатие, улейцаваије речи, играије се са њима – роман иииме добија одлике иоеиске ирозе. Ли Новак (Свеске, 96/2010) иинтересанино је иисао о ишој Ващој иириности.

То преметање речи, стално свакодневно искривљавање, ремећење и додавање значења, заправо, играње, то је један неуротични симптом, који сам такође наследио од оца, он је исто волео то да ради иако није писао књиге, али бавио се параграфима, пошто је био правник по професији. У роману *Quattro stagioni* то је генерално приступ писању, или боље рећи текстуалисању. Кључна реч је „пријатељ”, што је комбинација речи „пријатељ” и речи „пријап”, пријап је у антици шумски демон, мали човек са великим удом. У ствари, тај који прича, „прво лице”, и који и нема имена, или да се, на пример, зове Безимени, обраћа се са том речи „пријатељ” сам себи, својој разлици, оном „другом” у себи. Сваки човек је пре свега сам себи прија(п)тељ. То је тај дијалог у сваком субјекту, његово вечно проклетство расцепљености од које не може побећи и коју не може премостити, ма колико брљао. Наравно, тако конструисана реч носи и јак аутоиронијски набој.

„Шта ја желим? Жеље су ииак само ииеруцена воља. Осиварење сваке жеље доводи ме на руб иразнине, одсуиности, на ирај слободе. Само иишање је ииша је ишо. Да ли је ишо Радости вечности или вечна Сишава? Сумње мрачно иишање сiшоји у даљини”, иишаи је из романа *Quattro stagioni*.

Проблем је што велика већина људи жели исто, тај круг жеља је скупен и лако препознатљив. Едип на крају живота не жели ништа. Каже да је највећи ужитак не осећати ништа. Будисти сматрају да жеље треба гасити да би се дошло до „нирване” или „нибане”, до празнине, до одсутности. Шта Ми желимо? Да нестанемо! Међутим, можда постоји и други пут, а то је да свако биће треба да индивидуализује своје жеље или само једну жељу, и да жели само оно што нико други не жели, да дође до те „битне жеље” као разлике. Да тако открије своју посебност и непоновљивост. Овако иза свега стоји само та мрачна воља, терање, као једна општа ствар, која нас меље, као и све што меље, читав универзум.

*Када су критичари писали о Вацлој Ђрози, бележили су, по-
ред осталог, да сће „на трагу Кафке и Хамсуна, Бернхарда и ра-
ног Црњанског”.*

Ако се бавите писањем, Кафку је данас тешко избећи, то је уграђено у све нас, у сваког писца-прасца. У *Урвидеку* има једна прича која се зове *Појачало и гитара* и која је, у ствари, римек Кафкине приче *Пресуда*. Бернхарда сам волео, нарочито роман *Губишник*, чак сам као младић преводио његову поезију коју је рано престао да пише. Али он је исувише горак, опор, католички дисидент, „католички намфор”, смешно је да се и поредим, ја сам много наивнији, имам много мекши темперамент. Наравно да ми је Црњански битан, прозу сам почео да пишем пошто сам прочитао *Дневник о Чарнојевићу*, што да се лажемо. Иначе, мој деда Флоријан (Цветко) Тишма је један од оних аустроугарских прашинара који су оставили кости у Галицији, у пакленим купусиштима поред реке Злоте Липе. За мене је јако важан швајцарски писац Роберт Валзер, иако, њему је по темпераменту много ближи, на пример, Срђан Ваљаревић, затим, Бруно Шулиц, очешао сам се о његову литературу. Такође, приповедању сам покушавао да се учим и на Бабелу и Сингеру. Они су примери мајсторског приповедања. Обожавам Бекета, али ко њега не обожава? Имао сам двадесетак година када сам прочитао његов роман *Молоа*, одлепио сам. Генерално, на моје је писање пресудно утицала немачка романтика, као што сам већ рекао, али и француски симболизам. Што се наше књижевности тиче: пре свих Јаша Игњатовић и Стерија, а од модерних, Александар Вучо. Такође, нешто чиме сам увек био фасциниран је словеначка поезија, и то, на првом месту, поезија Грегора Стрнише. Заборавио сам, наравно, највеће фасцинације: Ниче и Стриндберг. Ничеова *Подоћна песма* из *Зарајусице*, коју иначе знам на немачком, је моја мантра, прва и последња песма, са којом све почиње и све се завршава. Или Стриндбергов *Инферно* или *На путу за Дамаск*, лудило, човече! Али морам ово да кажем: оно што је битно када је моја проза у питању је инфантилизам, неодраслост. Наравно, није то књижевност „за децу”, има ту пуно тешких питања за која субјект није спреман и онда покушава наивношћу да се извуче, прави се луд, покушава да се шали са нечим са чиме се није шалити. Као шала ће нас избавити, смешно! Али то је књижевност, само уметност и ништа више од тога. Сваки текст заговара некакву идеју, па самим тим и идеологију, свесно или несвесно. Постоји увек политика текста, тј. логика текста која надраста аутора, субјекта. Ја

као писац нисам ни на чијој страни и не смем да будем, куда ће ме текст, тј. писање одвести, то сам Бог зна. Нисам заговорник неке нарочите освешћености у писању. Такође, не бавим се ни критиком друштва. У суштини, ја сам илузиониста, мађионичар. Мислим да уопште нису важне идеје, интенције писца, добра намера више не значи ништа када је писање у питању. Најбитније је „чулно блистање”, текст мора да буде жив, да ради, иначе, ништа не вреди. Имамо толико мртворођених књига. Али можда су моје књиге такође мртворођенчад, аутор је увек заслепљен, једног тренутка му се чини да ствара нешто... У сваком случају, ја припадам оној врсти писаца који пишу да би се забавили, да би прекинули досаду. Хамваш је рекао да је то позиција сваког пацера.

За Вас је књига океан, „море, океан, свака сѝраница је ључина, редови, реченице су ѝаласи разнобојни, ѝаласи који се свађају, који се боре”, заѝисали сѝе у Quattro Stagioni, 122. Али, ѝај океан добија ѝрави смисао у Бернардијевој соби.

Вечити *poletos*, ничега нема без рата, да се подсетимо ове најстарије мудрости, али најбитнији је онај „унутрашњи рат” који водимо са самим собом, писање је управо то. Слика мора (пучине) нам то најуверљивије предочава, наш узбуркани унутрашњи простор који преко језика постаје спољашњи, та стална борба таласа, борба за значење, за поништавање, за писање и брисање. Да ли се таласи роје из неког непојмљивог средишта, или само лутају, сударају се? Езотеријске праксе медитацијом покушавају да елиминишу тај унутрашњи *poletos*, да зауставе тај вечити унутрашњи монолог, тј. дијалог са самим собом. Сматрају да је све то подручје привида и да се кроз *poletos* само још више удаљујемо од истине, па је према томе и само писање нешто потпуно непотребно. Траћење времена.

Пицеѝе у љавном у ѝрвом лицу „јер мислим да ѝако ѝосѝижем екѝресивносѝи и уѝицај на чиѝаоца” (НИН, 19. јануар 2012) или да наведем још један циѝаѝ: „Сваки велики ѝексѝ је мисѝификација, али да би сѝварно ѝексѝ био неѝѝо, он мора да ѝосѝане мисѝерија, заѝонѝка ѝрвоѝ реда, значи, мора да буде неѝѝо више од мисѝификације, од самоѝ ѝрикривања.”

Текст би морао да се оваплоти у непојамном, иначе је површан, плитак, можемо га рашрафити на саставне делове и бацити на љубриште, како је Витгенштајн негде предлагао.

Структуралисти су то некад радили, али су се ограђивали да нису компетентни за врхунска дела. Тумачење не сме да надмаши текст, заправо, оно само треба да укаже на неки пут ка разумевању, ништа више. Зато ја често спомињем, пискарање или белешкарање које је најнепретенциознија варијанта писања. Велики део онога што сам написао је само то. Пискарање! Унапред се одричем и мистификације и мистерије. Али зашто то онда радим? Са пискарањем критика не зна шта ће. Тумачење је бесмислено, пошто је пискарање отворено, транспарентно је. Иако, транспарентност је највећа загонетка, највећа тајна. То је, у осталом, суштина *Маринизама*.

Бернардијева соба (*роман, 2011*), поред НИН-ове награде, награђена је и наградом „Милован Видаковић”. *Шта Вам је све донела ова награда, ако изузмемо завети који сте дали у младости да нећете примати награде, а ипак се, на срећу, догодило сувојино. И „ја сам још увек сивина риба за моћнике у култури”.*

Добио сам понуде да се роман преведе на пољски, италијански, мађарски, али то не може да иде тако брзо, не знам у којој су фази тренутно ти подухвати, видећемо. Добијајући ову награду нашао сам се у једној новој ситуацији, све је то једно занимљиво искуство, и лепо и ружно, има свачега. Трпим и презир, пошто неким људима у књижевности то не значи ништа, све да сам добио и Нобелову награду, не би ме уважавали. Али мени није ни стало до тога, шта ће ми то? Но, последице могу бити и лоше по мене. Пошто тај одијум долази углавном од моћника у култури, који су често и лоши писци, могу бити у будућности гурнут на још жешћу маргину. Али ни то ме не брине. Чињеница је да од када сам добио ову награду, нисам позван ни на један књижевни фестивал, ако изузмемо Просефест који организује моја матична кућа, а што ранијих година није био случај. Но, фестивали су за млађе писце, ми мотори најбоље да седимо код куће и слушамо музику, пошто нам није остало још пуно времена.

И да разговор завршимо Вашим размишљањем: да ли сте и даље маргиналац, или нисте, или Вацом ојаском, које је, надам се, ипак, само... „Нећу ја више ништа ни да пишћем. Ја сам завршио каријеру.”

Мислим да се ништа није променило. Маргиналност није позиција, то је ментално стање. Но, можда ми је учињена неправљива штета, нешто сам изгубио у емоционалном смислу и

зато више нећу моћи ништа да пишем, лаж ће ме прогонити са сваком написаном речи. Не знам. Можда сам постао заточеник тог лудила инфериорности, инфериорности која се обесмислила.

ЉУБОМИР СИМОВИЋ

ЉУБОМИР СИМОВИЋ

„ОБЈЕКАТ ОСЛИКАН СА СВИХ СТРАНА”

1.

ПТИЦА, ДО ПОСЛЕДЊЕГ ПЕРА

Кад се први пут нађе пред сликама Милана Туцовића, посетиоцу неће промаћи да се на скоро свакој од њих налази нека птица. Притом ће му вероватно пасти у очи да је он сваку од тих птица насликао минуциозно и прецизно, до последњег пера, и свако перо, до последњег исперка. А тако, како слика птице, он слика и све остало: и гнездо, до последње сламке или травке, и браду, до последње длачице, и одело, до последњег дугмета, и каиш, до последње рупице. Један од првих закључака до кога би на основу тога тај посетилац могао доћи могао би бити да се Туцовић определио да, држећи се реалистичког проседеа, тачно и верно слика реални свет. Тај закључак и утисак би могла потврдити и чињеница да Туцовић слика портрете људи из своје свакидашњице: са његових слика гледају нас, врло реалистички представљени, Војо фирмописац, бурегија Замфир, старица Стоја Станић, војник Митар Петровић, Јања из горе, „дијете Велизар”, Срђа из Злота, кројачи из Раса, занатлије, калфе, мајстори, сакупљачи, оштрачи, бродари, бродомонтери, пословође, официри и резервисти, људи које свакодневно срећемо по улицама и пијацама.

Тај гледалац се можда неће упитати зашто се овај сликар, после свега онога што се догодило у модерном сликарству, враћа реализму, али ће се можда запитати зашто на њему толико инсистира. До последњег пера и дугмета. И зашто иде чак и даље, не устручавајући се да пређе и границу која га одваја од хиперреализма и да, на сликама *Тендер* и *Осиџурала Јуџославија*, слика оне хиперреалистичке фигуре радника.

Један од могућих одговора могао би да буде да Туцовић свој перфекционизам – који је посетилац такође морао запазити већ на први поглед – не би могао реализовати без стакла, метала, кристала, дрвета и тканине, без људске фигуре, без пејзажа, без птице, снега, комоде, куле или пегавог птичјег јајета.

Међутим, дуже посматрање Туцовићевих слика доводи у питање неке од утисака до којих је посетилац дошао у првом сусрету с њима. Оном малочас наведеном списку занатлија, који су сликару послужили као модели, могли бисмо додати и један списак који ће нас упутити у сасвим другачијем правцу: то су портрети и фигуре Борхеса, Данила Хармса, Задкина, Бен Исака, Храбала, Парацанова, Балтазара Клосовског. И Светозара Самуровића, у улози Тезеја. И Кишовог Андреаса Сама, који је истовремено и портрет, и пејзаж. Осим тога, више је него индикативно то што је Туцовић слику *Испред града IV* насликао као омаж Мондријановом следбенику Бену Николсону, а *Dadamax* као омаж Максу Ернсту. Не бих занемарио ни чињеницу да Туцовић и сам говори о утицају који су на њега извршили филмови Буњуела и Бергмана, „а посебно Тарковског”. Већ та имена оцртавају једну поетику врло далеку од буквално схваћеног реалистичког поступка.

Шта онда значи оно тако прецизно сликање сваког дугмета и сваког пера?

2.

ЛУКЕ БЕЗ МОРА

Зауоставимо се за тренутак пред великом серијом слика са мотивима лука, бродова и бродоградилшта. На тим сликама – *Пулник*, *Дневник једног бродара*, *Присјанишће*, *Бродоградилшће Бијела*, *Лука*, *Ремони*, *Меморија присјанишћа*, *Ђурђе Веселиновић*, *У луци* – видимо врло реалистички насликане бродове у изградњи, бродове на ремонту, бродомонтере и пословође, и неке дечаке који се досађују, или се играју, или напосто позирају испред тих бродова. Међутим, упадљиво је да у тим лукама, пристаништима и бродоградилштима нема мора. То што се море тек повремено, и једва приметно, накратко појави у неком забаченом делићу слике, показује колико је оно на овим сликама деградирано. Ти бродови, који би требало да нас превозе преко мора и океана, и да нас носе у нове и невиђене светове, пред нама се уздижу као претеће гвоздене зидине које затварају и заклањају све. Чак и море. Застаје, у нади, пред сликом *Меморија присјанишћа*: мора нема чак ни у меморији. Цео видик је прекривен, и закован, тим хладним и мрачним челичним плочама, које нам се намећу као једини видик.

Лимена бурад, у гомилама набацана на обали крај тих челичних грдосија, појачавају потмули метални звук ових слика.

Гледајући ова платна, која као да нису исликана него искована, на крају схватамо да је Туцовић, сликајући ове луке без мора, и ове бродове као гвоздене зидове, у ствари сликао нешто друго, нешто невидљиво: тескобу, хладноћу и језу.

То што Туцовић те бродове, и ту лимену бурад – као и све остало: људске фигуре, пејзаже, птице, комодe, куле и бедеме, дрвеће, јаја, гнезда и кавезе – слика с толико дословног реализма, и што тај реализам појачава уносећи у своје слике занатске и индустријске производе, не значи да он жели да пресликава такозвани реални свет: он реалистички поступак користи да би нам открио реалност невидљивог. Па и више од тога: реалност нереалног.

Кад смо то схватили, онда другачије гледамо и онај на почетку поменути низ портрета фирмописаца, буреџија, кројача, калфи и бродомонтера. Гледајући их пажљивије, у њима откривамо нешто више од оног буквалног реализма, који се задовољава пуким пресликавањем избораних људских лица, и помишљамо како бисмо неке од њих – на пример Јању из горе, или Ђурђа Веселиновића, а поготову Уроша јуродивога – могли мирно да преселимо у онај други низ, међу „чуваре сна”, Борхеса, Данила Хармса... Не треба сметнути с ума да Туцовић и анђеле, Хеспериде и Месечеве кћери слика као девојке из краја.

На крају схватамо да, што се више удаљавамо од оног првог утиска о реализму Туцовићевих слика, то смо све ближи њиховој суштини.

3.

„ЗНАЦИ МЕТАФИЗИЧКОГ АЛФАБЕТА”

Данашњи љубитељ слика одавно нема тешкоћа да схвати, на пример, шта је Енди Ворхол хтео да постигне сликајући, с лица и наличја, оних 80 новчаница од по 2 долара, и одавно је престао да се двоуми пред сликама на којима Маљевич покушава да изрази супремацију емоција над... и тако даље. Али му неће бити једноставно да докучи шта је наш сликар хтео да изрази постављајући на неку високу комоду мушку фигуру, одевену у костим из XV или XVI века, док у ваздуху лебде костур неке барке у изградњи, и утврђени град, са трубама и заставама, и са степеништем, које се из њега, у спирали, спушта према земљи. У каквом су односу тај човек, та комода, та барка и тај град? Да ли се тај град из небеса спушта на земљу, или се са земље узноси у небеса? Ко ме супружене те степенице – неком ко у тај град треба да се попне, или

неком ко из њега треба да сиђе? Зашто тај човек стоји на комоди? И зашто је одевен у тај тицијановски костим?

Тражећи одговоре на таква питања нећемо ништа постићи. Очигледно је да Туцовићевим сликама треба приступити на другачији начин, и тражећи одговоре на другачија питања.

Туцовић своју слику испуњава различитим елементима, који међу собом некад имају, а најчешће немају, неку видљиву и рационалну везу. Присуство оних „нити” у трећем крилу триптиха *Лавиринт* јасно је већ на први поглед. Али је присуство неких елемената на неким сликама много теже објаснити, тако да се на крају чини да је једина сагласност коју Туцовић тражи међу тим временски, стилски и семантички различитим фигурама и предметима, различите намене и порекла, које окупља на истој слици, једино чисто пиктурална сагласност, која се, у његовом виђењу, и његовим посредовањем, међу њима успоставља. У први мах се питам да ли то и Туцовић, на свој начин, хоће да каже „да је слика – слика”? И да и сам жели да створи слику која упориште и објашњење не тражи изван себе саме?

Али, у исти мах, гледајући те фигуре и предмете из различитих светова и времена, чији је сусрет, и начин на који се срећу, могућ само у машти или у сну, питам се колико би се на Туцовића могло односити оно што је Де Кирико написао у *Трговима Италије*: „Ми који познајемо знаке метафизичког алфабета знамо које су радости и који су болови затворени у неком трему, у углу неке улице, између зидова неке собе или у унутрашњости неке кутије.”

И питам се: није ли Туцовић своје слике насликао читајући неке само њему откривене „знаке метафизичког алфабета”?

Било шта да је у питању, очито је да Туцовић, који је тајнама сликарског заната и знања овладао у врло високом степену, било шта да слика – Борхеса или свраку, јаје или град, лимену бурад или соколаре из Пергама – у све што слика улаже све што зна. И да са тим што зна остварује слике тако велике сугестивности да ми, било да их „разумемо” или „не разумемо”, било да имају или да немају неко значење, причу или поруку, верујемо оном што на њима видимо.

4.

СРЕДЊОВЕКОВНА И КУБИСТИЧКА ФОРМУЛА

Милан Туцовић се ослања на разноврсна сликарска искуства, од средњег века и ренесансе до најекстремнијих експерименталних авангардних сликара. Он притом нема никаквих предрасуда ни ограничења, ни кад је у питању епоха, ни кад је у питању стил.

Распон средстава којима се Туцовић служи практично је неограничен. То можемо видети на примеру града, једног од мотива које на његовим сликама најчешће срећемо. Било да нам на једној слици представља модел „царичиног града”, било да на другој „дијете Велизар сања гвоздени град”, било да макете градова налазимо на поду, на столовима и на комодама, било да град видимо далеко у неком снегу, или високо у неком облаку, то је, редовно, утврђен средњовековни град са бедемима и кулама, као да је преузет са средњовековних цртежа и гравира. Чини се да Туцовића привлачи оно што би могло бити формула града, а не слободна ликовна интерпретација модерног урбаног мравињака.

Тако, као средњовековну формулу, Туцовић град слика све до недавно, до године 2008, када, у серији објеката на којима своје фигуре поставља „испред града” (мислим на слике I, III и IV), град представља са неколико дрвених коцки, пирамида и ваљака, наслаганих у горњој зони слике. Што би се такође могло схватити као нека врста формуле. Тако Туцовић једну од граница свог сликарства држи отворену према средњем веку, док другу отвара према кубизму.

(Некад ће се зидови Туцовићевих градова подизати високо, све до Месеца, претећи да нам, као и они гвоздени бродови, затворе сваки излаз и видик. Мислим на зидове који пред нама искрсавају на сликама *Тезеј, Исцред града II, Лавиринт надања нацтег...* Некад ће се, пак, као на слици *На Бјелила*, та архитектура сажети у неколико збијених сеоских кућа, које су – окренуте једна другој, окренуте себи, и у себе – окренуле леђа свету.)

5.

КОНЗЕРВЕ СУПЕ КЕМБЕЛ И ФИРМА ИНДУСТРИЈЕ ГРАЂЕВИНСКИХ МАШИНА „РАДОЈЕ ДАКИЋ”

Не само кад су у питању епохе и стилови: Туцовић нема никаквих ограничења ни предрасуда ни кад су у питању мотиви и материјали. С једне стране, он посеже за мотивима из класичних митова (Хеспериде, Тезеј, лавиринт, једнорог) а, с друге, као, рецимо, Раушенберг или Чејмберлен, материјал за своје слике тражи и на отпаду. Он у своје слике уграђује дрвене обућарске калупе, бочице, бомбе, меткове, браве, механизме и зупчанике; уграђује ренде, пресу, амперметар, лулу, виолину, виолончело, филмске траке, шкољке, товатну маст. Чак и једну птичју лобању. (Раушенберг је у свој чувени *Кањон* уградио и целог једног, препарираног, ћелавог орла, широко раширених крила.) Уз то, на

Туцовићевим сликама срећемо и бројне цитате, од хералдичких фигура и портрета, до породичних фотографија.

Док нам пажњу заокупља улога цитата и апликација на његовим сликама, намеће нам се једно неочекивано поређење. У слику *Тендер*, коју смо већ помињали, Туцовић је укључио и фирму Индустрије грађевинских машина „Радоје Дакић”. Он ту фирму не преузима да би је изложио саму, као да је она сама цела слика, као што ради, на пример, Енди Ворхол, излажући своје *Конзерве суйе Кембел*. Код Туцовића, она је један од детаља на портрету једног радника. Оно што је занимљиво, то је да два сликара, полазећи практично од истог, иду у супротним правцима. Док се Енди Ворхол, са својим конзервама, дистанцира од традиционалног сликарства и ствара поп-арт, Туцовић са својим фирмама свој реализам појачава до максимума, до хиперреализма... Што не значи да ће остати равнодушан према идејама и истраживањима поп-арта, и да се та два сликара, идући у супротним правцима, на некој тачки неће поново срести.

Сва та разноврсна искуства, све те реализме, хиперреализме и надреализме, све те бројчанике, браве, бомбе и боце, које је нашао на отпаду, и оно што је преузео од неког средњовековног зографа, или од неког ренесансног мајстора, и оно што је прихватио од поп-арта... Туцовић укључује у неки свој, парадоксалан и противречан, систем, спајајући и мирећи индустријско са уметничким, авангардно са класичним, реално са нереалним и надреалним, и све то доводећи у нове и неочекиване односе.

У студији о нашем сликару Миланка Тодић каже да је он „смелом методом конструкције-деконструкције... пресаддио фрагменте реалних предмета и уметничко-стилских епоха из њиховог стварног или историјског контекста у свој артифицијелни врт”, и каже да „предмети и искуства из једног контекста прелазе у други – из света реалног живота прелазе у свет уметности”, и закључује да притом „остављајући једно значење пројектују друго”.

Има ли за тај поступак бољег и убедљивијег примера од скулптуре *Глава бика*, коју је Пикасо направио од седишта и управљача старог бицикла? И има ли ичег индикативнијег од чињенице да Туцовић управо ту скулптуру цитира у свом *Лавиринћу* из 2008. године?

6.

МУЛТИМЕДИЈАЛНА СЛИКА

Не једном сам се питао није ли за формирање и природу Туцовићевог сликарства пресудно било и то што је он своје

школовање започео студијама вајарства. (Овде остављам по страни његове вајарске радове: занима ме искључиво удео његовог вајарског искуства и знања у формирању његове слике.)

Туцовићев алат нису само „боја, крпа, разређивач, прст, четка, шпахтла итд.“, како би рекао Недељко Гвозденовић, него и чекић, клешта, тестера, турпија, длето. Видели смо да он у своје слике уграђује обиље предмета занатског и индустријског порекла. Он те предмете, рекао бих, користи као артефакте, помоћу којих појачава веродостојност својих визија и експресивност својих слика. Али помоћу којих открива и своју склоност да, вођен специфичним скулпторским осећањем простора, и фигура у простору, слику оствари у три димензије, и да је – кроз фазе колажа, асамблажа и објекта – што више приближи скулптури.

У том контексту гледам и слику *Госїодар оклоїа*, у којој су, изнад фигуре мајстора који прави оклопе, изложена и три бронзана торза. На скулптуру помишљам и кад се нађем пред сликом *Младић са својом ѿланином*, на којој је гомила глине – „планина“ коју младић ваја – постављена на високу комоду, у коју се трансформисао вајарски трножац. Комоду као трансформисани трножац, или комоду у улози постаментa, препознајемо и на сликама *Градїшељ царичиної града*, *Геологија*, *Дарови...* Али, пратећи све трансформације кроз које комода пролази на Туцовићевим сликама, и све функције које на њима обавља, запазићемо да се она понекад претвара и у неку врсту позоришне сцене, на коју Туцовић поставља своје *Кројаче из Раса*, или свираче и хртове (*О музици и лову*), и на коју изводи своје костимиране јунаке (на пример, на два сликама „о крају миленијума“). Притом се његови јунаци често пресвлаче у костиме из различитих епоха, на главе стављају перике, и пред нас излазе као глумци у различитим улогама и представама. Његов Бен Исак, на пример, излази пред нас као Шекспиров или Држићев Пролог, од кога очекујемо да нас својим монологом уведе у представу неке комедије или трагедије.

И смештање неких композиција или портрета у диптихе, триптихе или кутије има у себи нечег од позоришта. Погледајмо, примера ради, рад који је Туцовић назвао *Есеј о људском разуму*. Ту је у кутију смештен портрет мушкарца, кога се сећамо као „путника“ из циклуса о бродовима и лукама. Тог човека, и његов поглед, на један начин доживљавамо кад је та кутија потпуно отворена, а на други кад је тек одшкринута. А на трећи, и најдраматичнији, ако замислимо да се она пред нама затвара дефинитивно, и заувек. Притом је посматрач стављен у

позицију да, отварајући или затварајући ту кутију, и сам може да учествује у драми која се у њој одиграва. Према томе, та кутија није само обично „паковање” у које је смештен портрет тог човека: она је жива сцена, жив контекст, у коме нам се на различите начине откривају његово лице и његова судбина. Отварање и затварање ове кутије – ове тамнице, овог понора, овог свемира, ове рупе у свемиру – није само формално и механичко: оно је функционално, и битно доприноси значењу и драматичности ове слике.

Сликајући оно што искрсава у његовом сећању, или оно што се рађа у његовој имагинацији, и преносећи у јаву оно што му се указује у сну, Туцовић помера и брише све границе – између епоха, између поетика, између јаве и сна, између реалног, нереалног и надреалног. Да би свет који види својим унутрашњим очима, и који жели да наслика, обухватио у највећем обиму и распону, он користи сва средства, све материјале, сва искуства и знања. У складу с таквим задатком, он ствара слику која одбија да буде ограничена на две димензије и остварује се у три, као диптих или триптих који се склапа и расклапа, као кутија која се отвара и затвара, као мобилијар („једног градитеља”, или „богоугодног Јована”), као објекат, као „објекат осликан са свих страна”.

Притом је очито да Туцовић покушава да успостави специфичан однос и према ликовној традицији, и према уметности авангарде, и да на том специфичном односу, који није однос конфронтације него асимилације и интеграције, заснује своје сликарство. Видећи које мотиве, које материјале, које цитате, које пејзаже, које фигуре, портрете и предмете уноси у своје слике, и у које их неочекиване односе поставља, склон сам да претпоставим да он покушава да оствари неку своју, специфичну, интеграцију и синтезу, у коју ће укључити и Тицијана и Маркса Ернста, и Рас и Хиос, и кулу и далековод, и Борхеса и зупчаник, синтезу коју ће, једном речју, градити на најширој могућој основи, не одричући се ни пера ни дугмета, ни небеса из којих се на земљу спуштају велелепни једрењаци, леути и монументални градови.

ПЈЕСНИЧКИ ПУТОПИС КАО ТЕАТАР Над трима пјесмама Љубомира Симовића

Већ сам написао да је у пјесништву Љубомира Симовића наглашена оријентација на туђи глас, на другога; да је оно по својој природи дијалогско, унеколико чак – драмско. Јер – шта је „Субота”: пјесничко (лирско) или сценско дјело? И колико је гласова у њој? Гдје је ту лирски, а гдје пјеснички субјекат?

Нас је занимало да ли је могућно уочити ову оријентацију на другога у Симовићевим пјесничким путописима; има ли у њима дијалогизма, присуства туђега гласа, елемената сценског? Зато смо подвргли анализи три Симовићеве пјесме из циклуса *Путовање у Грчку*.

Путопис, традиционално, почива на дескрипцији туђих, непознатих предјела и на причи о историји и знаменитостима страних свјетова, најчешће, или домаћих који су мање познати, а по нечем изазовни. Природно је да путопишчев глас доминира; да се ријетко уступа ријеч другоме, осим у каквом дијалогу. Онда је Милош Црњански са *Хиџерборејцима* од путописа направио роман, а Растко Петровић је створио роман-путопис о људском говору и разговору – *Људи говоре*.

Пјеснички путописи су знатно рјеђи: ко још у стиховима да описује своје путовање? И како још пјесник да дадне прилику туђем гласу?

Симовић је, изгледа, то учинио.

1. Како је Драгославин човјек проиштрао кроз грчку митологију?

Циклус *Путовање у Грчку* отвара се изврсном духовитом пјесмом *Албум фотографија из Грчке* у којој је дошла до пуног израза Симовићева оријентација на „туђи глас”, на другога. Лирски субјекат је прво лице множине – *МИ* – а у ствари брачни пар, извјесна Драгослава и њен неименовани муж чијим очима, свијешћу и говором се пјесма фокализује. Драгославин неименовани муж показује и тумачи фотографије са путовања по Грчкој и то тумачење је изразито обиљежено његовим гласом, говором, менталитетом, скромним образовањем, па и идеологијом. Између скривеног пјесничког субјекта, који је у позицији режисера,

и лирског субјекта постоји иронична дистанца. Управо је та дистанца пресудна за хуморни доживљај пјесме.

Други извор смијеха је у интелектуалној разлици између читаоца и лирског субјекта, односно фокализатора – казивача, Драгославиног човјека. И читалац је обавјештенији о грчкој историји и митологији од интерпретатора историје у пјесми. Извори информација Драгославиног мужа су, све су прилике, туристички водичи.

Трећи извор хумора је несразмјера теме о којој казивач говори и самога казивача. Тема – грчка митологија, историја и трагедија – увелико надилази свога интерпретатора. О крајње деликатним и најдубљим стварима и односима говори човјек без нијансе и озбиљнијег образовања.

Четврти извор смијеха је у казивачевом менталитету и говору: интерпретација грчке митологије и историје долази из перспективе новопеченог српског туристе у чијем говору се мијеша рурална и урбана лексика. Он зна да се жена грчког краља код куће *прокурвала* док је он ратовао; он је из рата довео *курву*; жена га је *секиром искасаила* у кади; *деца су била пошитоно распуштана*; један *несрећник* је убио *рођеног* оца, па се, *далеко било*, венчао са мајком. (Подвукао Ј. Д.)

Наравно да се не помињу имена ни Агамемнона, ни Клитемнестре, ни Егиста, ни Ореста, ни Ифигеније, ни Едипа. Помиње се једино лијепи „неки Антиној”, али је казивачевом менталитету његова љепота сумњива:

*Ово је киј неког Антиноја.
Држе га у музеју, лей је ко женско,
мора да су ши Грци били педери!*

*И горе негџ педери!
Жене им остјале пјрудне с лабудима!
Један је краљ у рају сјалио ћерку,
жена му се код куће прокурвала,
он се врашио из раја, довео курву,
жена га секиром искасаила у кади!
Њу је после закло рођени син!
Деца су била пошитоно распуштена!
Један је несрећник убио рођеног оца,
ја се, далеко било, венчао с мајком!*

Тако изгледа кратак курс из грчке историје, митологије и трагедије ишчитан са фотографија и у интерпретацији

Драгославиног анонимног човјека. Пјесма добија својства пародије; патетичне митске и трагичне приче се снижавају и постају хуморне. А потом слиједи идеологизовано наравоученије о великом сујеверју из перспективе нашег полуобразованог и идеолошки правилно оријентисаног туристе седамдесетих година XX вијека; својеврстан покушај историјског објашњења „заосталости” старих Грка:

*Лако је нама данас да им судимо!
Треба и за њих имаћи разумевања!
Земљина лоптица још није била округла,
богова је било на сваком кораку,
владало је велико сујеверје,
нису имали знање ко ми данас!*

Драгославин човјек се позива на своје „знање” и на „данашњицу” као на Архимедову чврсту тачку ослонца, а та тачка ослонца је толико стабилна да постаје извор смијеха.

Али то њему неће сметати да стане у ред с античким споменицима и да поентира њихово набрајање својим и Драгославином ликом на фотографији, уз Микену, Агамемнонов гроб и Лавља врата:

*Ово је ња Микена, с њим кућаићилом.
Ово је гроб њоџ краља Агамемнона.
Ово су Лавља вратица, њако их зову збоџ два камена лава.
А ово овде смо ја и Драгослава.*

Пјесник је искористио казивачев глас за успостављање ироничног односа према самом казивачу. Овакво набрајање и поентирање води у казивачеву аутоиронију; она је у самој поенти пјесме.

Како пјевати о грчкој митологији на крају треће четврти XX вијека? Депатетизовано, хуморно, пародирајуће; како је то започео Џојс у свијету и Црњански у нас.

2. Сѡрах од знања, сѡрах од будућности

Пјесма *Делфи* тематизује архетип пророштва, односно вјечну људску тежњу да се сазна, или барем наслути, будућност. Велики је раскорак између човјекових очекивања и жеља од будућности, људске потребе за пророштвом и сазнањем будућности, и онога шта будућност стварно доноси. Та људска тежња за пророштвом у пјесми се иронизира и показује будаластом и наивном.

Пророчица из Делфа одбија да предскажује и гледа у будућност досадном намјернику који је потегао у Делфе с новцем и даровима. Сазнање будућности може бити опасно и погубно:

*Будале, чујеш ли,
будале, кад ти кажем,
само будале не плаше се будућности.*

*Одлази, нећу да ти љедам,
нећу да ти предскажујем,
носи ти твоје њаре и дарове, љуби се.*

Пјесма је испјевана гласом старе пророчице, ритмом разговора, тоном грдње и свађе, уз употребу императива (*одлази, носи, љуби се*) и понављање ријечи које дисквалификују ходочасника који моли пророштво: ријеч *будале* поновљена је три пута у прва три стиха. Будале су, са становишта пророчице, они који се не плаше будућности; који наивно вјерују да она доноси само добро, мед и млијеко, срећу. Пророчица одбија да пророкује, већ гони наивца од себе. Између ње и ходочасника који жели пророштво одвија се сукоб, цијела мала драма. Она једина добро зна колико је бреме зла у наручју будућности и колико је глупа и празна, али и велика људска нада. Човјек је спреман да скупо плати своје црно сазнање будућности, пророштво о својој несрећи и пропасти, па ће се опет поновити ријеч *будала* овога пута у строфи сроченој као народна мудрост:

*(Будала
плаћа да зна
а после би љавом плаћило да не зна!)*

Али човјекова потреба за сазнањем будућности, за пророштвом – неуништива је, упркос наравоученију историје и живота, упркос свакодневним даровима зла. Можда на томе – свакако не на мудрости и разуму – почива људски витализам. Пророчица упозорава наивног муштерију на празнину његових надања; на глупост и неоснованост његовог хоризонта очекивања; на бесмисленост улагања новца у сазнање будућности:

*Шта мислиш да ћеш чући?
Да ће те богови позвати у друштво?
Да ће богиња на Киру да те задрли?
Да ћеш постојати краљ?*

Ређају се четири питања једно за другим са несумњивим негативним одговорима. Пјесма добија омиљену Симоновићеву форму *ишиџалице* којом се изражава чуђење пред свијетом и узнемиреност онога који пита; којом се уноси драматичан тон у лирску пјесму, у однос човјек–свијет–пророштво и човјек–будућност.

Али човјек стоји упорно пред пророчицом свим упозорењима упркос, тако да пророчици остаје да се муштерији ближе покаже, да на себи самој покаже разорну снагу зла и времена. Она која се сита напророковала и нагледала будућности и на којој је прошлост оставила дубоке трагове разорења, позива радозналост човјека да јој се ближе примакне и да је боље погледа; да се сам освједочи у разорне трагове знања, зла и историјског и митског искуства на пророчици самој:

*Шџа, још си џу?
Онда ме џогледај мало боље, џримакни ламџу!
Као да ме није родила жена,
као да ме је џаук изаџкао,
а слани веџрови џаучину џоцеџали,
и џоцеџану је џо џеђинама разносе.
Мислиџи да сам џаква од блађосџања?
Мислиџи: знам џа ми од знања
крај кашџике џече река меда и млека?*

Опет пророчица активира своја реторска питања и са њима недвосмислену иронију на однос *знања* и *блађосџања*. Знање не само да не подразумијева благостање, већ га најчешће, па и у овим стиховима, искључује: од знања неће потећи *река меда* и *млека*. Зато ће у поенти пророчица назвати људе, своје поклонике и ходочаснике, *слеџцима* који упорно погрешно мисле *да је знање само радосџи*:

*Слеџци,
мислиџе да је знање само радосџи!*

Давно је упозорио Проповједник да ко шири знање, шири и муку. Симовић је ту старозавјетну истину учинио хуморном ставивши је у уста ироничне пророчице и у контекст њене драматичне расправе с упорним поклоником пророштва који је дошао да новцем и даровима купи своје знање о будућности.

Скупа радозналост.

3. Kad људи уђу у свиње

Достојевски нас је подејетио на *Библију* и на то шта се догађа кад свиње уђу у људе. Тако настају *бесови* или *зли дуси*.

А шта се догађа са људима када уђу у свиње, о томе је пјевао још Хомер у *Одисеји*, када је чаробница Кирка претворила у свиње Одисејеве другове. Управо је *Одисеја* са овим својим мотивом у подтексту пјесме Љубомира Симовића *Одисеј њед Киркиним свињцем*. Укрштање људи и свиња је, дакле, врло стара, митска ствар, тако да савремена генска технологија и није неко изненађење.

Симовићева пјесма је релативно кратка; има свега три катрене чији стихови нијесу повезани римом. Одисеј је лирски субјекат пјесме. Његовим гласом је пјесма испјевана; он је фокализатор и лирско *Ја*. Симовић је, дакле, и овдје усмјерен на другог, на туђи глас, на Одисеја.

Симовићев Одисеј је дошао пред Киркин свињац, пронашао чаробницу и запријетио јој што клетвом, што мачем, што препадањем, нешто попут Краљевића Марка који је у Мироч планини претукао вилу да би његовом устријељеном пријатељу, Милошу, врагила грло, односно глас, и живот. И чаробнице су под притиском спремне на сарадњу. Хоће Кирка:

*Ја сам јој мачем зајрећио, и је њресћравио,
и великом је клећвом закleo њресћрављену,
да ми другове, у свиње њрећворене,
из свиња у људе смесћи наћраћ њреобраћи.*

Хоће Кирка, али неће Одисејеви пријатељи. Није лако са другим, стеченим идентитетом. Не знају *крмци девейаци* да то није њихов ни први, ни прави идентитет. А вратити се у човјека, значи признати да си био свиња. Стечени, свињски идентитет има не мале предности. Нијесу Одисејеви пријатељи било какве свиње, већ *крмци девейаци*. А и није нека привилегија ићи за Одисејем: много је искушења, а мало задовољства. Људска судбина не мора бити нарочито привлачна. Ићи за Одисејем, значи пристати на неизвјесност, искушења, лутања, проклетство, вјерност и потчињеност, несигурност у храни и пићу. Бити у Киркином свињцу, значи имати неку сигурност, свињску – али сигурност. Привлачност и сигурност другог и несигурност и неизвјесност првог идентитета, односно проклетство људске судбине – ето довољно разлога да се остане свиња, *крмак девейак*.

Проблем изворног идентитета пред крмке се озбиљно ни не поставља. То је за њих заборављена прошлост, страно обличје:

*Ал моји другови, крмци девеџаци,
јабукe су рушијали, кукуруз дробили,
и слајко су саји чекињаве и злибаве
о диреке чещали дрвене, – и не знамо*

*да ли им је лејо ко свињама било,
или су сџраховали од људске судбине, –
ни један од мојих другова не хџеде
из свињског у људски облик да се враџи!*

Проблем актуелног идентитета, поготову свињског, још ако га прати пуно корито, добар јабучар и квалитетан кукуруз, показује се много озбиљнијим и сложенијим него што је чак и један лукавац над лукавцима, један Одисеј, замислити могао.

Нешто антрополошког песимизма исказано је у овој пјесми уз помоћ хумора и мита – као у роману XX вијека – и уз помоћ интертекстуалне игре. *Одисеја* се пародира, иронија постаје основно стилско средство. Модерни пјесник има о чему да поразговара са слијепим Хомером – о тамним просторима људске и свињске природе. Пјесма је, с једне стране, отворена према античкој традицији, с друге – према параболи и традицији басне, а призива у сјећање и славну Његошеву пјесму *Орао и свиња*. Традиција ради за пјесника; пјесник је ту недужан.

ПЛАНЕТА КАО ВОДЕНИ ПРАГ БЕОГРАДА О трокњижу Љубомира Симовића „Планета Дунав”

I. „Велики Госџодин Дунав”

Тешко је наћи пригодније – мјесто са већим симболичким потенцијалом – да се у њему говори о Дунаву, међу Србима и српским језиком, од овога на којем се налазимо. Поготову ако говоримо о поезији. Испред нас је водени крст којим су ове двије моћне ријеке – једна од четири рајске и друга тридесет шеста по величини – још од памтивјека, прије архангела Гаврила, благовијестиле Христа и овај Бијели Град, ово чудо од разарања и обнављања,

и означиле водени праг града који ће тек бити подигнут. Јер Љубомир Симовић види Дунав, односно воду, као праг Београда. А праг је гранично мјесто куће, највећа планина. Јер ко пређе праг, ушао је у кућу, или је из ње изашао, а не зна се шта више обавезује и значи.

Дакле, у пјесми *Праг Београда*, у првом од њених седам дијелова, Љубомир Симовић прво призива Константина Филозофа који је „деспотов град Београд / назвао градом са седам врхова”, а затим их побројао и описао успоставивши одмах везу између Београда и Јерусалима: „први је налик на вишњи Јерусалим; а други, сличан Јерусалиму доњем, / саграђен на двома од тридесет шест / река васељенских”.

У завршној строфи, пошто је побројао претходно свих седам врхова Београда и кратко их описао према Константину Филозофу, Симовић прави обрт, али тако што ће прво, посегнути за средњовијековним топосом скромности, исказујући своје „незнање” у односу на славног писца из доба Стефана Лазаревића, оснивача Београда, да би у издвојеном, завршном стиху поентирао:

*А ја, који нисам Константи́нин Филозоф,
и који немам његово зла́ино пѐро,
којим исписује жи́вотија, сказања
и муњу пѐреко небеског свода,
Ја, који умачем пѐро у дивини́, и пишћем
ценовнике, ша́иције и рачуне,
ја не знам ци́та је врх Београда!*

Ал мислим да је праг Београда вода!

Овдје је негдје, поред воденог прага, пјесник ходочасник Васко Попа, по завршетку свог ходочашћа кроз простор и вријеме у својој преважној књизи *Усправна земља*: од Хиландара до Сентандреје; од дванаестог до двадесетог вијека, присадио очев штап с којим је ходочастио, штап духовнога оца, Светога Саве. Овде му се тај штап примио и олистао, а листа и дан данас, свему упркос, док га заплускује Велики Господин Дунав, уз жубор Попиних стихова. Ово је једна од двије куле које су фасцинирале Милорада Павића, и то она грађена на унутрашњем и рајском принципу, изнутра, руком дотад непознатог, надахнутог и богомданог мајстора, који се супротставио рационалистичким принципима градње Горње куле. Ова кула показује неко друго вријеме, тачније и универзалније.

Ако тачка може симболички значити планет – Љубомир Симић јој даје и то значење – онда Дунав несумњиво јесте планета, и то највише у овој упоришној тачки, у срцу овог воденог крста. Ово мјесто доиста, може бити упоришна тачка у последњем листу свих последњих листова последњег пјесника српског језика. Онај ко пјева о Дунаву хвата се у традицијски низ од деспота Стефана и Константина Филозофа па до Милосава Тешића и његових Рачана, који су у Сеоби, прешавши Тијо Дунаво, пренијели цијелу једну културу са Дрине и из западне Србије, културу чији је врх Гаврил Стефановић Венцловић. А у том низу су у новијем пјесништву и Бранко Радичевић, захвалан Дунаву што га не утопи ни кад се вода над њиме склопи, и Стерија, окренут доњим предјелима Дунава, и Његош, коме су Дунав на сјеверу а море на југу границе Србије коју је прогутала седмоглава аждаја („Мала ти је жртва сва Србије / од Дунава до мора сињега”), и Вук са народним пјесмама, лирским и епским, о Будиму и Леђену граду, и Милош Црњански, и Васко Попа, и Иван В. Лалић, са Стеријом у подтексту, и Милосав Тешић. Тијо Дунаво моћно меандрира кроз српску лирику.

А пјесник је и Милорад Павић који је написао *Биографију Дунава*. Он нас подсјећа да је Дунав на свом ушћу имао острво мртвих, Хад, у античка времена, и да је прије око 2.000 година постао једна од четири ријеке које извиру из Раја. На свом извору има женски, кроз словенске језике мушки пол, а кроз Мађарску је средњег рода – три пута, дакле, мијења пол од извора до ушћа. Њиме су, изгледа, пловили Аргонаути, њиме је отпловило златно руно. Призовимо зато и Борислава Пекића у ово књижевно сазвежђе.

2. Вода као сјона човјека са космосом

Када пјесник прекомпонује своје књиге, најчешће је то знак да му је до њих веома стало и да читаоцу скреће пажњу на нове могућности читања. Стало му је да се *Љуска од јајета*, *Тачка* и *Планета Дунав* читају као цјелина, са заједничким насловом *Планета Дунав*, јер су све три у знаку Дунава и воде као космичког елемента. Засебне пјесничке књиге добијају сада мјесто унутар трилогије, не губећи своју релативну самосталност. На значају добијају пролошка и епилошка пјесма у свакој збирци, односно у трилогији као цјелини. Неки мотиви се из збирке у збирку дозивају и преплићу, па је читалац, а поготово тумач поезије, дужан да региструје и опише те интегративне, обједињујуће факторе цјелине, посебно оне мотиве који се дозивају с

краја на крај трокњижа и оне пјесме које једна другу „ојачавају” и семантички подржавају. Тако у трокњижу добија на значењу већ спомињана дужа, мозаична пјесма *Пра̄ Бео̄града* састављена од седам мањих, релативно самосталних цјелина. Она је једна од срећнијих спона свих трију књига. Ако је вода, односно Дунав, праг Београда, онда ова моћна рајска ријека спаја све три књиге. О повезивању човјека и космоса водом најизразитије говори шести фрагмент ове пјесме, који почиње једним теолошко-филозофским цитатом:

*Било коју воду да додирујеш
када држиш руку у води,
држиш све њоноре везане
за твоју руку,*

*како, у једној од својих славних химни,
каже свети Симеон Нови Теолог,
иако и ја, сјусиивши руку у Дунав,
држим у руци све њоноре, све воде,*

*али и све ведрине, и све олује,
и све висине, мрачне од звездано̄ дима,
које се огледају у њима.*

Ова веза лирског субјекта са Дунавом, и преко њега са свим понорима и изворима, са свим водама и са свиме што се у њима огледа – са висинама, ведринама, звијездама и звјезданим димом – један је од најнеобичнијих интензивних доживљаја природе и присне везе човјека, односно лирског субјекта, са космосом. Пронађен је кључ за присну и интензивну веру човјека са свијетом у једноставном спуштању руке у Дунав.

Али ови стихови бивају интензивнији и значењем пунији када нас на то подсјети *Чудо са водом*, пјесма с краја трокњижа, из књиге *Планета Дунав*.

Пјесма почива на лирском сижеу о сужњу у тамници који може бити из деветога као и из двадесетога вијека. Спуштен је, бачен, на дно дна тамнице, у дубину, доље, у доњи свијет, у девети круг; напуштен и заборављен од свих, с поклопцем високо изнад главе, и сам заборавио на све три димензије и изгубио чак и празнину. Симовићева алузија на Дантеа је хотимична и циљана: и у деветом кругу подземља могућно је чудо са водом. Готово половина пјесме – двадесет четири од укупно педесет три стиха – дочарава простор дна тамнице у којој је затворен сужањ:

*Жив закопан, сужањ у тамници,
давно је заборавио када су га,
у деветом или двадесетом веку,
наоружани – мачевима и кољима
или хеклерима и електроником
с кесом на глави, с лисицама
на рукама и ногама, сиражари,
лифтџом или конојцем, спустили
кроз седми и осми у девети круг.
И остављајући га у поштомском мраку
– иако да је зазвонило,
и кроз подруме и облаке одјекнуло –
залутили му над главом поклопац.*

*У мраку, у хелији,
у којој су га сви заборавили, заборавио је и он све:
заборавио лица, предмете, речи,
не сећа се зрмљавине и севања,
заборавио је, не сећа се, не зна
шта су ширина, даљина и висина,
не сећа се, не зна, шта је ведрина.
А када је до последње зрна,
до последње слова, прогушала све,
несла је на крају и празнина.*

Утамничење је и архајско и модерно. Сужањ је бачен „на дно у тамницу”, у дубину, као у стара епска времена. Разлика између деветог и двадесетог вијека је само у техници: у томе да ли ће сужањ бити спуштен лифтом или конопцем, са кесом на глави или без ње; да ли ће његови пратиоци и стражари бити наоружани мачевима и копљима или хеклерима и електроником. Људска позиција сужња је иста и непромјењива: сужањ је архетип, као и дно тамнице, као и девети круг. Имамо посла с наглашено универзалним симболима и ситуацијама. Сужањ је лишен неба – небо му је поклопац који се залупио високо над главом; у мраку је, у вјечној тмини; у самици; у безизлазу; без икакве везе са свијетом; заборављен и потонуо у заборав.

И ту почиње драматичан преокрет: на дну дна; са дна тамнице и са дна себе. Ту се догађа чудо, са двадесет петим стихом, једне неодређене ноћи, иза поноћи:

*Али једне ноћи, иза поноћи,
пробудио се у мраку, усњао,*

дошао до чесме, окренуо славину,
на шћиа се смесѿиа одазвала вода.
Као да је чекала само њеџа,
појурила је, напунила му шаке,
охладила чело, уџасила жеђ.

Учинила је при поом и мноџо више:
својим џа је свепоуцавим млазом
повезала са својим изворима,
са припоокама, вировима, брзацима,
с поодземним водама, с поодводним поећинама,
са жубором, шумом и клокопоом,
са воденом буком и џрмљавином,
с вуковима и змијама, који поју,
са дивљим попоикама, које се купоју,
са рибама које, као свепоуцаве сенке
попромичу кроз поамне водене свепоове.

Вода која се не устроушава да сиђе
у месѿиа најниџа и најпорезренија,
испоуњава му поамницу пораскозорјем,
у сећање му враћа делове лица,
делове речи, значења речи, реченице,
свесѿи о ширини, даљини и висини,
ошвару му попошеве у облаке,
изводи џа у поаму и слободу!

Жив закопоан, сужањ у поамници,
Сужањ лицен свеџа, у шакама
Дрџи кључ свеџа: биспоу воду!

Пјесма је, дакле, компонована на принципу контраста. Први дио је у знаку пада, потонућа и мрака; други у знаку преокрета, освјешћења, повезивања са свијетом, враћања свијести о димензијама свијета; отварања путева у облаке и слободу. Кључ је у бистрој води, која се, као да је Христова вода, „не устручава да сиђе / у места најниџа и најпорезренија”, па и на дно најдубље тамнице, и да донесе сужњу праскозорје и везу са цијелим космосом. Јер вода је космички елеменат, „кључ од свега”.

Ово дозивање стихова и пјесама из прве и треће збирке од значаја је како за кохеренцију трокњиџја, тако и за његово значење и дубину. Оно што је у пјесми *Праџ Беоџрада* доживио лирски, односно пјеснички субјекат на Дунаву, у *Чуду са водом* доживљава

и утамничени сужањ на дну тамнице и себе самога: обојица су водом повезана са цијелим космосом. Тако су на необичан начин – водом – повезани пјеснички субјекат *Прага Београда* и сужањ *Чуда са водом*. И, гле, новог чуда: пјесник и сужањ су – један са руком у води, други с водом у шакама – род рођени, готово двојници.

Пјесме у строже организованим цјелинама, било да је ријеч о циклусима или већим пјесничким структурама, имају своју аутономну, али добијају и своју контекстуалну вриједност, односно значење. *Чудо са водом* је несумњиво вриједна и значењски богата пјесма, али је богатија и вреднија када се чита у близини пјесме *Праг Београда* и у сагласју са њеним шестим фрагментом.

Али ова мозаична пјесма – *Праг Београда* – заслужује још мало пажње. Њен други фрагменат је испјеван из перспективе чамције и коњушара, онога који остаје на прагу, на води, док се они које је превезао и извезао пењу и улазе у град на гозбу и славље. Трећи фрагменат је испјеван у првом лицу множине, из перспективе Београђана који набрајају коме су све отворили градске капије: патријарху, краљевима, кнезу и конзулу, кефалији, пуковнику, паши и субаши, дахији и кабадахији, буљубаши и бимбаши, да би у поенти експлодирао гријех, јер је најважнији остао на прагу:

*А свеца, који на длану носи Град,
остависмо у мраку, на прагу.*

Трећи који је спустио главу на праг Београда јесте погоре-лац, прогнаник из пепела, каквих је на стотине хиљада стизало у Београд, да би стекли со на јаје, штап и праг за под главу:

*Онај који нема ниција,
бос прогнаник из пепела,
из пепела своје жетве,
из пепела своје земље,
измучену и краву,
сучија главу на праг Београда!*

*Онај који нема ниција има све,
ако има со на јаје,
ција у руку
и праг за под главу!*

*А имаће више него све
ако све усји
к'о шикву низ Саву!*

Тако су се на прагу Београда наша три сиромаша, безребењака: чамција који довози високе госте за Горњи град, светац који држи град на длану и погорелац из пепела; они који немају ништа имају све, јер имају праг Београда.

Проблематични су и имање и знање. Када у петом фрагменту лирском субјекту пиљарица саспе у капу са кантара мало шљива, иако гологлав, с капом пуном шљива, он осјећа неки необичан занос:

*Умесїо сумњивої знања и їамейїи,
каїа ми је їреїуна їлавейїи.*

Пјесма се завршава погледом лирског субјекта с прага на оба Београда – на Горњи и Доњи град. И фрагменат, и његов систем пјесничких слика почивају на опозицији горе–доље, на међусобној контрастивној повезаности Горњег и Доњег града, па се пјесма поентира дводјелном питалицом:

*А да ли Доњи, ївозденим їеїевима,
курварсївом и лоїовлуком, їовучен
доле у најдоње їаме и дубине,
своїм їасом доїїакавци дно,
їїм силаском у їонор и ад,*

*їодїже їоре у ону висину,
високо изнад щарана и вина,
їїас на коме свеїїли Горњи їрад?*

Горе и доље, висина и дубина, два су таса истих теразија, барем ако се гледа с прага Београда, са воде.

Више пута смо истицали драматичност, односно драмске елементе у Симовићевој поезији. Мало је интимних пјесама и интимног простора у овом трокњижу. Пјесник као да тражи велику и јавну сцену: обала Дунава – праг Београда – кафана, бифе, пијаца – кванташка и Каленићева, рибарница, бакалница, сеоски дућан, трг (од оружја), лука и пристаниште. Писали смо о дијалогичности у Симовићевом пјесништву, о разлици између лирског и пјесничког субјекта, о постојању другог у лирској пјесми, о гласу другог, односно о туђем гласу и оријентацији на туђ глас. Драматичност је, дакле, у самом пјесничком поступку и она је карактеристична за Симовићево пјесништво од његових почетака; она је саставни дио пјесниковог дара. Симовић је постигао оно што је за лирику мање карактеристично и врло ријетко – вишегласје,

драматичну полифонију. У том погледу му је најближи Матија Бећковић.

Драматичност долази и од лирског сижеа, а лирски сиже је повезан – барем у овом трокњижју – са временом како у значењу Хроноса, што ће рећи историје и савремености, тако и са временом у значењу временских непогода, што пјеснику омогућава да активира библијске мотиве и архетипове, попут потопа и Нојеве барке, утолико природније што је вода основни космички елемент овога трокњижња.

Цио један значајан циклус *Љуске од јајета* носи наслов према својој завршној пјесми *Молићива из појтоја*. Насловна синтагма збирке такође има једно од значења барке, односно лађе, па и могућног Нојевог ковчега. Толики су – као у *Љусци од јајета* – били Нојеви изгледи на спас живота из потопа, или Колумбови, кад се отиснуо да тражи Индију гдје је нема, а пронашао Америку – као да су се укрцали у орахову љуску или љуску од јајета. Отуда је јаје важан и вишезначан симбол у овој збирци: као обнова живота, као чување будућег живота, као несигурна тврђава, као барка, Нојев ковчег, и као храна у тигању која нарочито у рату добија на цијени. Мотив олује, високог водостаја, поплаве, јавља се у свим трима књигама, тако да је ова тематско-мотивска линија једна од интегришућих у Симовићевом трокњижју.

Симовић је од Ноја и *Библије* научио да је сваки примјерак живота драгоцен, без обзира на то што је понеки човјеку непријатељски или што су животиње непријатељи међу собом. У општој поплави и потопу ваља тражити општи спас, спас за све. Човјек и скакавац су један поред другог на једином сувом мјесту у пољу:

*Окружен великом водом која расће,
са овим скакавцем, испод овог храста,
делим последње суво мјесто у пољу.*

Моћни храст је једнако заштитио и човјека и скакавца, који су једнако и угрожени. Биљка, животиња и човјек су природно заједно.

У *Крајком ојису олује над Београдом* пјеснички субјекат прати један облак, који је већ прогутао Земун, па наставља да „све гута”, и „неће да се скраси / све док не осети да му се цео Београд, / прогутан и сварен, у стомаку гаси”. У другој олујној слици *Дунав из воде помаља своју рибуљу злаву*, друга таква глава се помаља из облака, па пјеснички субјекат доживљава олују као буђење гладних и непријатељских риба, а себе као немоћног црва на удици:

*Од све веће множине љадних риба,
које се мресџе и љескају над кулом,
које искрсавају из сеоског уља,
испод поклојца, у прозору, на улици,
ко ће ме одбраниџи, црва на удици?*

Свакако најдраматичнија пјесма у овом циклусу је *Укрцавање у Нојев ковчег код Београда*. Не може се тачно установити колико се гласова у њој јавља у распри, свађи и дијалогу, у паници и препирци. Сви се грабе да за себе ухвате мјесто у Нојевом ковчегу. Београд је велики, а ковчег спаса мали. И већина се противи укрцавању стоке, птице, змије, глодара. Два гласа добијају на значају при крају пјесме:

*Ако нас је већ задесио пошћој,
зар по није, кажи, одлична прилика
да се ослободимо све ове љамади,
ових шћџеџочина, љмизаваца и љлодара?*

Овом рационалистичком, прагматичком, хигијеничарском гласу супротставља се други, с теолошко-метафизичким и етичким аргументима:

*А је ли због љрехова љмизаваца и љлодара
на земљу послаџа оволика киџа?*

Прекида ља, наравно, несџрџљив, посовачки љлас:

Шџа виче ова будала кроз ову киџу?

А онда слиједи поенџа:

*Нигде неће сџиџи наџа лађа,
ако заџлови, а осџави миџа.*

Нојева барка је симбол спасавања цјелине и јединства живог свијета са свим његовим компликованим односима. То је правац значења ове пјесме. Миш, змија и шкорпија су мање грешни од човјека и због њих не долази потоп. Вишегласје ове пјесме најбоље потврђује драматичност Симовићевог пјесништва.

Најзад, остављени од свих лађа, ковчега, бродова и чамаца, упућују Господу *Молиџву из пошћоја*:

*Остїављени од свих лађа и бродова,
молимо ње, ѡмози, Госїоде,
да нас ѡреко ове силне воде,
из овога мрачног вилајетїа,
однесе бар љуска од јајетїа.*

(Одломак из дужег рада)

МИЛЕТА АЋИМОВИЋ ИВКОВ

ОД „СНЕВНИКА” ДО ДНЕВНИКА „ГУСКЕ У МАГЛИ”

Разговор са Љубомиром Симовићем

Милета Аћимовић Ивков: *Овај разговор водимо сред „ејске зиме” 2012. године. Зима је један од тојоса Ващеџ поејскоџ свејта. Процло је мноџо зима које сје видели и ојесмили. Ваца јесма Почетак зиме зајочиње сјиховима: „Долази дуџа зима, / дочекујем је јун наде.” У каквом вас расјоложењу зајиче ова зима? Чиме сје у овом белу обузеји?*

Љубомир Симовић: Одавно зима није показала зубе као што је ова. Снег је изоловао читава насеља, неки људи су настрадали, у земљи је проглашена ванредна ситуација. Али ови снегови и мразеви су можда једино природно и нормално што нам се догодило у последње време. Проблем, међутим, није у овако тешкој зими него у нама, који смо се толико размазили, и толико се удаљили од природе, да све што је природно доживљавамо као непријатељско. Ми према природи гајимо неповерење, и осећамо страх, чак и онда када нам она шаље драгоцене поруке и кад нам нуди помоћ. Никада, на пример, нећу заборавити олују коју сам доживео на Дунаву, у петак 4. јуна 1999. године, у време НАТО бомбардовања. Док су нас непрекидно тукли ти њихови апачи и авакси, долазак те олује сам доживео као долазак правде, као повратак природних сила и закона. Гледајући је како расте изнад Ушћа и Ратног острва, осећао сам се као победник. Долазак те олује сам описао у дневнику *Гуске у магли*, који сам водио током бомбардовања.

Са истим усхићењем с којим сам описао наилазак те олује описао сам и поплаву која је у мају 2006. године захватила приобалје Саве и Дунава, Доњи град и Доњоградски булевар. Те олује

и поплаве, и зиме као што је ова, подсећају нас на односе и законе који владају у природи. И подсећају нас да ми у тој природи нисмо сами, и да она не припада само нама. Оно уверење, да је човек најсавршеније биће на Земљи, увек сам доживљавао као израз незнања, охолости и препотенције. За оног ко уме да гледа, да упоређује, да размишља и да закључује, то уверење – да је човек најсавршеније биће на Земљи – може да доведе у питање свака риба. И свака буба.

Знамо да сће се Ви, на овакав начин, бацц наразгџоварали. Али нам, ево, ваља да ојейт тшо чинимо. Крујна тшћтања Ващег сћваралачтштва, не само у кришћци већ и овако, вищце су тшћта тшрећресана: од разгџора са Михајлом Пантшћћем и Слободаном Зубановићем, тшреко вищцекрајтшог ошћирног тшведатња са Милошем Јевтшћћем, до тшкрећтања тшћтања тшетшћке у тшрецизно тшдешенем разгџору са Александром Јовановићем... Хајде онда да ми, гледајући како се беле Београд и Србија у којој се много тшога брзо мења, разгџор зашћчнемо од сагледавања неких тшромена у Ващој књижевносшћи. У новијим књигама видно је и тшо да се тшроменила гџеографшћја ващег тшетшћског свейта. Његова ценшћрална тшачка нису вищце Ужшћце и Јелова гџора, већ Београд и Дунав. Штшта је тшдсшћкло и ошћределило тшу тшромену? Са каквом је намером и сшваралачким тшланом она сшровођена?

Као и сваки писац, као и сваки песник, и ја сам почео од онога што сам знао и имао. А то је завичај. Многи завичај доживљавају искључиво као географски појам. Али свака географија има своју историју, своје обичаје, свој језик. У мом случају, рекао бих, то је још компликованије. Недавно сам у једном разговору рекао да је мој завичај, у ствари, Други светски рат. И то није никакав виц или досетка, то је истина. У мом најранијем детињству, то јест онда кад дечји мозак најживље упија све, ратне сцене и слике биле су моја најбуквалнија свакодневица. Те сцене и слике су битно утицале на моје формирање, па и на оно што ћу касније писати. Једноставно, то није могло да се прескочи. У једном од разговора са Милошем Јевтићем, које помињете, рекао сам да нас је тај рат и нехотице извео из уских локалних оквира. Вести које су стизале из Москве, Лењинграда, Стаљинграда, Берлина, вест о нападу на Перл Харбор, па касније вести из Ел Аламејна, из Нормандије, Ардена или са Сицилије, тицале су се и нас, и наше судбине. Хоћу да кажем да смо брзо схватили да родни крај није цео свет.

Наравно, родни крај је за мене дуго био главни извор мотива и тема – довољно је погледати књиге *Видик на две воде*, *Игла*

и конач и Источнице. (Источнице – чији јунаци нису ни четници ни партизани, него мајке, жене и сестре, солдатике, домаћице, куварице, шваље, копилуше, командантуше и домодржнице – настале су на Јеловој гори, на којој сам се настанио 1973, и на којој сам од мештана чуо најнепосреднија сведочења о оном што се на тој планини догађало у септембру 1944. године. А то што се тамо догађало у септембру 1944, догађало се у целој Србији, током целог рата.)

Међутим, то што је родни крај био мој главни извор мотива и тема, не значи да је био и једини. Песме *Шлемова* одигравају се на европској сцени, *Portus regius* се збива у Истри. Моја песничка сценографија се проширује на Грчку, Персију, Русију, чак и на Месопотамију – која, као колевка цивилизација, не престаје да ме фасцинира – а Београд постаје моја тема већ 1973. и 1974. године, кад пишем прву верзију *Субојте* и *Чудо у „Шаргану“*. Последњих година, једна за другом, долазе три књиге чија је главна сцена Београд: *Љуска од јајета*, *Тачка* и *Планета Дунав*, којима је место у једним корицама.

Питате „шта је подстакло ту промену” и „с каквом је намером она спровођена”. Рекао бих да у томе има више интуиције него намере. Потреба за променом је нешто без чега стваралачки процес не може да се развија. Стално су вам потребни нови мотиви и теме, нови материјали, нове сценографије, нови језици и, што је можда најважније, нове тачке и нови углови гледања.

Кад је реч о тим мојим последњим књигама, није случајно што се у њима, као главна сцена, и не само као сцена него као нешто много битније, појављује Дунав. Он се у мојој поезији појавио много раније, негде шездесетих година, кад сам написао реплику на Стеријину песму *Спомен њишовања по дољним пределима Дунава*.

Недавно сам, у једном разговору као што је овај – сад говорим као да сам себе преписујем – подсетио на чињеницу да Дунав повезује градове и земље, језике и народе, културе и цивилизације, рибе и рибаре, дивље гуске и ловце, и да, кад сам на обали Дунава, имам утисак да сам у непосредној вези са свим градовима кроз које протиче, и са свим рибарима и ловцима, и са свим рибама и птицама, који су, у разним временима, живели на његовим обалама и у његовим водама.

То осећање присуства свега у свему, које осећам на Дунаву, уноси у мене неки мир и ред.

У разговору који је вођен у завршној години минулог века са нареченим Јевтићем, казали сине: „Добро је кад се писцу пружи

могућности да у одређеним временским размацама најрави некакву рекапитулацију онога што је до тада урадио.” Чини се да је, имајући на уму стихове из Ваце њесме Косцима: „Ниједно време (...) није време да се њева”, ово, ипак, добро време за њоновну малу рекапитулацију. Због тога вас, неизбежно, питамо: како себи предочавате све што сте, до сада, као писац урадили? Јесте ли, што би рекао Црњански, испунили своју судбину? Да ли сте, и колико, тиме задовољни? Шта је још преостало?

Претпостављам да сваки писац на крају може да каже да је урадио и много мање и много више него што је на почетку мислио да ће урадити.

Иначе, стално, перманентно испитивање је, по мени, врло битан део стваралачког процеса. До проверавања онога што сте урадили не долази само од неког подстицаја споља, кад вам, рецимо, неки издавач понуди да направите избор из сопственог песништва. Песник себе проверава и преиспитује сваки дан, из неке најдубље унутрашње потребе. У том смислу, свака нова књига је, на мање или више видљив начин, преиспитивање и критика претходне.

У свом питању употребили сте занимљиву и интригантну реч, *задовољство*. Ја бих пре употребио једну другу и јачу реч, која ми се чини примеренијом стваралачком процесу и писању. *Узбуђење*. Узбуђење, које осетите кад откријете и урадите нешто ново и неочекивано, нешто чему се нисте надали! Ништа лепше, ништа узбудљивије од тога! Да ли сам осетио то велико узбуђење? Јесам! У новије време, осетио сам га кад сам написао песме о оним неидентификованим чудовиштима: *Облачно јесење вече са чудовиштем и Дочек рибарских чамаца који уз обалу Дунава присијају с великом рибом*.

Када се сумарним погледом обухватите Ваце разноврсно и разноврсно књижевно стваралаштво у коме је видно да сте Ви у основи њесник, може да се ојазби и оно како проза заједно замишља његов део. Мало се зна и рејко помиње да сте Ви у књижевности ушли и прозним текстовима. Од приповедања сте одустали. Који су вас, сећате ли се, разлози на такав њосиљак усмерили?

Није ми било тешко да разумем одбојност надреалиста према писању типа „Госпођа маркиза је изашла у пет сати”. То, што сам према таквом писању осећао одбојност не значи да сам се одрекао прозе. Своју жељу за писањем прозе задовољавао сам пишући есеје – о песницима, о сликарима, о вајарима, или о неким другим темама. Задовољавао сам је чак и у оваквим разговорима.

Пишући есеј, или разговарајући, ви се слободно служите свим жанровима, све вам је на располагању и, барем према мом искуству и осећању, све изражавате много непосредније. Наравно, на такав мој однос према прози највише је утицало то што се тежиште мог интересовања налазило у писању поезије.

Ипак, кад већ о томе разговарамо, морам да кажем да каткад више поезије, онако како је ја схватам, налазим у прози, онако како је ја читам, и да се чешће враћам књигама Џојса, Музила или Селина него књигама неких песника.

Једновремено сīе се занимали превођењем поезије. Које видике ошвара, каква ошраничења пошавља, у шћиа уводи, шћиа значи и колико вреди шћо креативно посредничко бављење за песника, сшвароаца уошшће?

Моје искуство у превођењу поезије није богзна како велико, али ми је ипак било од велике користи. Преводио сам Петрарку, неку мрвицу Дантеа, и још неке италијанске песнике из средњег века, и приличан број Руса, од Пушкина, Тјутчева и Фета до Окуцаве. Једне ноћи сам читао неку антологију кинеске поезије на француском, и та ме је поезија толико понела да сам одмах, такорећи нехотице, неке песнике почео и да преводим... Све од Ту Фуа па до неке песникиње из 18. века.

Посебно је занимљиво кад се на једном послу удруже два преводиоца. Тако сам с Мијом Павловићем преводио Блејка, с Маријом Стојиљковић Мицкијевича, Словацког и Норвида, са Петром Митропаном Шевченка, са Аурелом Гавриловом Еминескуа. Они су у тај посао уложили свој енглески, пољски, украјински и румунски, а ја свој песнички језик.

Има много преводилаца који, уз свој матерњи српски, одлично познају и стране језике, али чији преводи делују неубедљиво, зато што они не владају песничким језиком. Није случајно што су наши најбољи преводиоци поезије били управо песници: Винавер, Бане Живојиновић, Иван В. Лалић, Мића Данојлић.

Ако у Вашој песничкој решорици има елемената драмског начина, у драмским и прозним текстовима поетске цивилизације, као и слика животиња и историјског знања, шћиа шћо онда поезија може да каже шћшо драма не усјева, а прози измиче? Због чега она нуклеусна шћачка, живо, шворно језгро Ваце књижевности?

Одговор на ваше питање налази се у самој природи песничког језика. И у оном односу према свету, и према свему, у односу

који ствара тај језик, и који се тим језиком изражава. Ја сам, на пример, убеђен да поезија измиче свакој дефиницији, између осталог и зато што се она сама стално мења. Једино што о поезији може да се каже, а да се она при том не ограничи, јесте: *Поезија је нешто друго*. Ако ме питате: Нешто друго у односу на шта?, могао бих да вам кажем: Нешто друго у односу на све. Чак и у односу на оно што је она сама била јуче.

Међутим, кад год се нађем у ситуацији да треба да укажем на природу поезије и песничког језика и мишљења, и на специфичност поезије у односу на друге књижевне облике, и у односу на друге уметности, чини ми се да сам најближи истини када се, као на пример те природе и те специфичности, позовем на стихове Цона Дона из песме *Твикнамски врт*:

*а да се ово место сасвим смајрајти може
правим рајем, змију сам донео.*

У садржински оквир многих песама укључили сте појединосће доспеле из нашег митског и фолклорног наслеђа. Оне су ипак, изнова, функционално оживеле. А како је данас? Да ли је живо врело нашег језика? Ради ли „ковачница“ наших митова? Који су и какви то „митови“ који се данас рађају и трају, могу ли они у песме? Жив ли је творачки дух нашег народа?

Нажалост, модерни митови се формирају у таблоидима и на телевизијама. Зна се ко су, какви су, какав утицај врше, и колико трају, јунаци таквих митова. С друге стране, наша паметна деца широм света освајају златне и сребрне медаље на такмичењима из математике и физике. И, пошто дипломирају, неповратно одлазе у тај свет, у коме се њихове дипломе и знања цене више него овде.

Ја, међутим, посебно уживам кад живе примере те интелигенције и бистрине сретнем у свакидашњем животу, на пијаци или на улици. На пример, кад чујем да Ужичани своје Насеље солидарности зову Севап-сити.

Ви сигурно знате за оне изразе: „Тај и тај држи бакалницу у главној улици”, или „Тај и тај држи бифе на плажи”, или „Тај и тај држи педесет оваца”. Сећам се једне сцене са ужичке пијаци. Нека сељанка изнела на тезгу, и продаје, пуне корпе јаја. Пролази неки од оних доконих типова који највећу забаву налазе у томе да од неког направе будалу и, као да хоће да пазари, пита сељанку: „Пошто држиш јаја?”, а она му, спремно као из топа, одговори: „Нипошто!”

Памтим и један разговор двојице сељака. Један од њих хвали своју снају, како је вредна, уредна, честита, послушна, мед и млеко. Онај други га слуша, па га на крају пита:

- Сује ли Бога и сунце?
- Не сује.
- Соваће, има кад.

Чињајући Ваще зајисе о сликарима и живо и динамично писане есеје о писцима, примећујемо да су они одабирани и за предмет описивања узимани и по начелу духовне и стваралачке ковибрације; начелу дубље и вицесиреке пемајске идејне и поетичке сродности. Да ли је то, елиотовски схваћено, сродничтво и заједничтво једини, или једино функционалан и оправдан, начин да се успоставе стваралачке везе и оживе и активирају залихе традиције? Уопште, шта са наслеђем, са традицијом?

Стваралачке везе се успостављају у свим правцима, и на свим нивоима. Што их је више, што је та мрежа гушћа, утолико боље!

Рај, сукоби, живојне кризе и ломови сталности су у Ващој поезији, а делимично и у прози. То је посебно видно у књизи Ужице са вранама. У њеним критичким описима често је акценцирана њена, поднасловом назначена, жанровска двојолност. Желимо да сазнамо нешто о Ващој стваралачкој намери па Вас ишамо: да ли је назнаком да је та књига повремено роман, а повремено хроника, њено разумевање желели да програмираше иако да се читалачка пажња са жанровске природе преусмери на њен наративни и смисаони план? Или је, може бити, желели да иако релаксираше стваралачки присију ближој, драматичној историји и иако читаоцу омогућше поузданији контакт са њеним зајамњеним лицем?

У поднаслову те књиге, како кажете, стоји одредница која каже да је то „хроника, која је повремено роман, или роман, који је повремено хроника”. С обзиром на то којим сам се све жанровима служио пишући ту књигу, та одредница је могла бити много опширнија. Неки делови те књиге су писани као есеји. Ту се повремено појављује и неки тајанствени песник, чије сам стихове морао да напишем. Целу једну главу заузима *Мали кухињски речник...* И тако даље. Ако на више од 600 страница причате историју једног града, ако том причом хоћете да обухватите све облике градског живота, и ако притом имате амбицију да историја тог града буде

парадигма за историју целе земље и народа, онда морате да се служите свим могућим и немогућим материјалима и алатима.

Конечно, на облик те књиге утицала је и моја жеља да читалац ни на једној од тих 600 страница не осети замор и досаду. Треба уважавати оно Доситејево упозорење: „а књизи мало атара над којом се дрема”.

Када смо код присилуи историји, а будући да сће Ви од оних писаца који своје текстове неиреситанце мењају и дорађују, још би желели да знамо са којим су стваралачким планом и ојравдањем чињене, знајне, промене у драмском тексту Бој на Косову? Приметно је да су неки делови текста који су наглашеније прожети националном реториком, у Ваџим Одабраним делима у 12 књига, изостали. Који су разлози и захтеви подстикли и ојределили ишак, накнадни, стваралачки посилуак?

Нису изостали само „неки делови текста” него сам написао целу нову верзију те драме. Промене до којих је дошло, и разлоге због којих сам тим променама приступио, подробно сам изложио у тексту „Напомене о другој верзији”, који је, уз ту нову верзију, прво објављен у часопису *Театрон*, у фебруару 2003, а потом и у књизи која се, исте године, појавила у издању „Стубова културе”. Разлози за те промене били су, пре свега, драматуршке природе. Наиме, мени се та прва верзија, из 1989. године, чинила превише опширном, чинило ми се да је у њој нагомилано превише материјала, превише ликова и догађаја, и да је у тој опширности било тешко, а можда и немогуће, пратити основну идеју. Да сад не набрајам све оно што је у том објашњењу већ речено. Задржао бих се само на оним деловима текста који су, како кажете, „прожети националном реториком”. А којом реториком, питам се, треба да се служи владар који покушава да мобилише народ и војску да бране земљу од надируће освајачке најезде? И којом реториком, после пораза и погибије кнеза Лазара, треба да се служи његов наследник, деспот Стефан Лазаревић? При крају драме, деспот Стефан изговара молитву, у којој практично излаже свој национални програм. Циљ тог програма је да Србија, „оборена у прах, из праха устане”, „да се расута сабере и ослепела прогледа”, и да на крају, „из свих гробова и мука васкрсла, цела... стане под један венац”. Шта је природније, шта је логичније, него да владар, после оноликог пораза, у борби за опстанак земље и народа, позива на сабирање и уједињење?

Иако и данас сматрам да је та молитва у том тренутку наше историје сасвим природна и логична, ја сам је, са још неким

сличним партијама, у другој верзији изоставио. Али не зато да бих избегао „националну реторику” него зато да бих смањио патетику. Али и зато што сам сматрао да „националне реторике”, онолико колико је потребно, има у стиховима који су ми се чинили јачим и бољим, и у које нисам дирао, а које изговара Милош Обилић:

*Србија није цака зоби, да је њозоба
свака врана коју донесе ветшар.*

(Једино је у првој верзији, не знам зашто, уместо зоби био пиринач.)

Ипак, морам да кажем да је до неспоразума приликом читања прве верзије те драме долазило углавном зато што је она читана у контексту тадашње дневне политике. У сенци тог контекста остала је и чињеница да се у тој драми, и у првој и у другој верзији, уместо „небеског народа”, појављују људи са пијаци, Праља, Пиљарица, Рибарица, трговац кожама и његова жена и – за мене посебно значајна личност у драми – Богоје, „медикус, хирург и берберин из Призрена”.

Да би се добила потпуна слика о захвату који сам направио радећи на другој верзији, можда треба рећи да при том нисам изостављао само делове у којима је било „националне реторике”. Изоставио сам и неке сцене и стихове који су били испуњени другачијим садржајем, и за које би се чак можда могло рећи да су били добро написани. Можда су били добро написани, али нису били функционални.

*Историја код нас не може лако да дође до гласа, ако није
пропуштена кроз филтер једнообразне политиике. А што је, иако
кође, велико поље Вацеџ интелектуално-стваралачког бављења.
На уму су нам ваце, претјезније, дневничке и публицистичке
књиџе: Галоп на пужевима, Гуске у магли, Ковачница на Чаковини,
у којима сће бескомпромисно осуђивали учинак наше нове
политиике, а често истицали да нам је будућности суморна.
И били сће у праву! Да ли и данас иако мислије? И још у вези са
ишим: где је данас, постоји ли, колико вреди и шта значи морални
капитал иисца и књижевности?*

Морални капитал можда и постоји, али он нема никакав утицај. Приметио сам да та врста текстова код грађана не пролази незапажено, али они који управљају државом, и који би могли да узму у обзир оно што се у тим текстовима износи, на то не

обраћају пажњу. Они су превише обузети својим политичким амбицијама, и превише импресионирани својим високим положајима, да би обраћали пажњу на било чије мишљење.

Тога сам био свестан и пре тридесет година, када сам почео да одговарам на питања из сфере политичког живота. Та питања су била изузетно важна. Земља, у коју су генерације и генерације уложиле све што су знале и имале, распадала се у најпрљавијим ратовима. У таквим околностима, бар по мом осећању, било је неморално ћутати. Морало се говорити, противити, макар нико не хтео да чује то што говорите. Ако то што смо тада говорили није прихваћено као упозорење, као опомена, као апел, као протест или савет, бар ће остати као сведочанство.

После *Ковачнице на Чаковини*, у којој су скупљени текстови и разговори писани између 1981. и 1990. године, дошле су књиге *Галои на Ђуџевима* (од априла 1987. до августа 1997), *Нови галои на Ђуџевима* (од марта 1997. до септембра 1999), затим је дошао дневник *Гуске у магли*, који сам водио за време бомбардовања, од 24. марта до 15. јуна 1999. Нажалост, повода за разговоре на исте теме било је и после 5. октобра, тако да сам објавио и књигу *Обећана земља*, са текстовима од 9. октобра 1999. до 22. јуна 2006. У мојим фасциклама, и после тога, наслагалo се текстова за још једну такву књигу, која би обухватила време од маја 2007. до октобра 2011. године.

Ове датуме не наводим случајно. Управо се у њима налази главна поента свих ових текстова. Сви ти текстови су представљали непосредне реакције на актуелне догађаје, и објављени су онда када су написани. Касније, приликом уношења у књиге, у њима ништа није мењано, ни изостављано, ни допуњавано, што ће рећи да у њима нема онога што се зове накнадна памет. Једино сам понекад редакцијске наслове замењивао изворним.

Оно што можда ове књиге чини специфичним, то је што се у њима, са ратним, политичким и друштвеним, мешају и књижевне и позоришне теме.

Када сам за „Београдску књигу” припремао *Одабрана дела*, у први мах нисам имао намеру да у то издање уврстим и ове књиге. Али сам их, на инсистирање рецензената, Предрага Палавестре и Јована Делића, ипак уврстио. Тако смо, захваљујући њиховом инсистирању, добили распон од *Сневника* до дневника *Гуске у магли*.

Како видишце наце актуелне културне прилике и у њима књижевни живот? Какви су раније били и какви би могли или требали да буду?

Књижевни живот код нас одавно не постоји. Кад видим у каквој пустоши и празнини живимо, не могу а да се не сетим педесетих и шездесетих година прошлог века, сукоба реалиста и модерниста, и битке за стваралачке слободе. Тада је књижевност била важна, имала је несумњив утицај, привлачила је велику пажњу. Књижевни часописи су имали и читаоце, и моћ, и утицај. Доста је било, на пример, да Мића Данојлић или Драган Колунџија објаве у *Делу* циклус песама па да преко ноћи постану књижевно име. Данас можете да објавите и двадесет књига а да за вас и ваше књиге не зна нико.

Међу бројним њарајућим вредносним и етичким померањима и снижавањима, видна је и криза националне самосвести. Поготово језичког и културног идентитета. Може ли се ипак во сћање стабилизоваати и без последица превазићи? Да ли је уопште могућа наца будућности без национално-културне самосвести? И, ако је могућа, која јој је стварна мера и цена?

Пре свега, шта данас у Србији значи та фраза, „национална самосвест”? Да ли тако нешто, у правом значењу те речи, уопште постоји? Ако постоји, какав је њен садржај? И који идеолози, који државници, који умови дефинишу тај појам?

Је ли израз наше „националне самосвести” она сцена са „нашег највећег стадиона”, кад су се фудбалски навијачи, синови мајке Србије, у присуству Путина, одушевљено бацали у наручје „матушке Русије”?

Има ли разлике између „националне самосвести” тих навијача и „националне самосвести” оних политичара који Србију, у односу на Русију, желе да виде у оном односу у коме су земље Варшавског пакта биле према Совјетском Савезу?

Можемо ли ми да разговарамо о било каквој „националној самосвести” после оног скандала до кога је дошло приликом обележавања годишњице страдања у Новосадској рацији?

Помињете и наш језички и културни идентитет.

Који језички и културни идентитет, у земљи у чијој скупштини један посланик, уз то ништа мање него пензионисани генерал, каже: ИНТЕРЕСАТНО? И у којој други посланик, ништа мање него председник једне политичке странке, и бивши, а можда и будући, министар, и не само министар него и магистар, каже: ОНИ СУ ГЛУМЕЛИ?

Бојим се да је то ниво на коме се решава питање нашег језичког и културног идентитета. И не само питање нашег језичког и

културног идентитета него и питање наше судбине. Говорим о судбини народа, о судбини земље.

Када сам, у зиму 1962/1963. године, служио војску у гарнизону у Ћуприји, четни старешина нам је био заставник Јово Станивук. За њега, на пример, глагол „одмарати се” није био повратни глагол, и он је, уместо „одмарам се” или „војска се одмара”, редовно говорио „одмарам” и „војска одмара”. Данас тако, како је говорио незаборавни Јово Станивук, пишу и говоре сви, у свим новинама, и на свим телевизијама. Што значи да данас, 160 година после бечког Књижевног договора, и после победе Вукове језичке реформе, побеђује језичка реформа Јова Станивука.

Ваши се драмски комади – а њојојову Путујуће позориште Шопаловић, које је преведено на двадесетак језика – неуобичајено дуго и много, играју на европским и светским сценама: од бивших југословенских република, Македоније, Босне и Херцеговине и Словеније до Пољске, Чешке и Словачке, од Француске, Белгије и Швајцарске до Канаде и Колумбије, и чак до Јапана и Јужне Кореје... Како разумевање и тумачење њолику актуелности, живости и распрострањености Ваших драмских ситуација?

За судбину једног драмског текста најбитније је да буде добро преведен и да потом доспе у праве руке. Ја сам имао срећу да Владимир Димитријевић у својој издавачкој кући L'Age d'Homme објави *Путујуће позориште Шопаловић*, у преводу Борке Легра и Ан Рену, и *Чудо у „Шаргану”*, у преводу Клер Селесковић и Јозе Уводића. *Шопаловићи* су чак доживели два издања. Тај текст је на сцену први поставио Жан Пол Вензел, у позоришту „Les Fédérés” у Монлисону. Успех те представе био је тако велики да ми је потом, током ових двадесет и кусур година, отворио врата преко педесет француских позоришта, укључујући и чувени Théâtre de la Ville, познат и као позориште Саре Бернар. Затим је тај текст постављен на сцене неколико позоришта у Белгији, као и у Швајцарској, у Женеви, Лозани и Монтеју. *Шопаловиће* је играло чак и једно француско позориште у Мароку, у Казабланки.

За мене је представљало велико изненађење када су *Шопаловићи* постављени на сцену Арка театра, у Сеулу, 1998. Још веће изненађење доживео сам кад је јужнокорејско национално позориште Мајеонгдонг ту драму уврстило у свој репертоар дванаест година касније, у марту 2010. године. Значи да се та драма тамо одржала. Иста ствар ми се догодила и са Швајцарском: прве представе тамо сам имао 1995. године, а ове године дозволу траже још три швајцарска позоришта.

У Токију, у позоришту Куро тенто, *Шојаловићи* су играли 2009, у преводу Сање Трипковић. Редактор превода је била Кајоко Јамасаки. Занимљиво је да је ту представу режирао француски редитељ Проспер Дис, који је *Шојаловиће* режирао 1994, у Оранж-Камареу.

Мени је посебно била занимљива представа у позоришту Варасанта, у Боготи, у Колумбији (у преводу Силвије Монрос Стојаковић), али снимак те представе још нисам видео.

Друге драме су игрane неупоредиво мање. *Шарџан* је постављен на сцене неколико француских позоришта. Крајем марта, *Хасанагиница* ће бити изведена као радио драма на некој француској радио-станици, а током године биће постављена и у једном позоришту у Истамбулу.

Нисам покушавао да објасним толику, како кажете, „актуелност, животност и распрострањеност” тих текстова – боље рећи: тог текста. Мало од свега тога сам видео, па и то највише на DVD-ију. Видео сам париску представу, била је изврсна, редовно је играна пред пуном салом. Са редитељем, Жаном Полом Вензелом и његовим сарадницама, био сам у Новом Саду, уговорено је да та представа буде приказана на Стеријином позорју, да гостује у Југословенском драмском позоришту и, наравно, у Ужицу, али су све то у последњем тренутку онемогућиле санкције. Није вредело чак ни то што је тадашњи француски министар иностраних послова, мислим да је то био Ролан Дима, иначе Вензелов пријатељ, покушао да интервенише. То ни до данас не могу да прежалим.

Сећам се да смо тада у Новом Саду гледали једну веома необичну представу *Шојаловића*, у извођењу студената из класе Боре Драшковића, који су наступали под именом Академско позориште „Промена”. Представа је почињала насред једне новосадске улице, а настављала се у неком великом дворишту, са пуно станова, веранди, врата и прозора. Те представе, коју је режирао млади редитељ Дејан Крстовић, сећам се као нечега изузетног, и изузетно смелог и лепог.

Да ли и даље јуно шеташће? Ходом премераваће београдско приобаље? Штита се са ње „леније” данас види, како изгледа, на штита указује?

Да, шетам, и не престајем да свакодневно „премеравам” то приобаље, али су моје пешачке маршруте сада много краће него пре. До недавно, кад би ме неко питао колико имам година, никада нисам знао тачан одговор. Сада, нажалост, знам. Знам, јер не могу да не знам.

Шта се са те „леније” данас види? У моје радознано видно поље још увек улази све. А од свега онога што видим, а што не изгледа весело, задржаћу се на слици Дунава, који се ове зиме потпуно заледио. Тај лед је почео да се гомила, и да расте, тако да се Дунав, уз обалу, претворио у гомиле ледених брда. Код спортско-рекреативног центра „Милан Гале Мушкатиновић” остао је један део који се није заледио, као мало језеро окружено ледом. Ту сам једног дана избројао 22 лабуда! Били су као 22 беле галије!... Двадесет два лабуда, и ниједна Леда!

ИНТЕГРАЛНА СРПСКА КУЛТУРНА ПОЛИТИКА У „ДУХУ САМОПОРИЦАЊА” МИЛА ЛОМПАРА

Мило Ломпар, Дух самопорицања, „Orpheus”, Нови Сад 2011

Књига *Дух самопорицања* Мила Ломпара представља камен међаш у нашој култури и културној политици током последњих скоро седамдесет година. Иако је и раније било наговештаја правог српског становишта у појединим искричавим запажањима Живорада Стојковића, Михаила Ђурића, Борислава Михајловића Михиза и других угледника, Мило Ломпар је први који је од затечених фрагмената изградио једно целовито, кохерентно, добро образложено и изнад свега убедљиво српско становиште. И зато му у српској култури и историји припада непролазна заслуга, па ће се ова његова књига учестало помињати и кад нас више не буде било.

Кључан Ломпаров појам у овој књизи јесте самопорицање, под којим он пре свега подразумева одрицање и порицање властитог националног идентитета да би се постало и било нешто друго од онога што човек изворно јесте. Колико је то мени познато, тај израз је у нас прва употребила Мирјана Стефановски у свом огледу „Вештачка душа царства” када је приказала искорењивање и преобраћање хришћанских деџака у турске јаничаре. У нас Срба је тако преобраћање данас такође на делу, само је мање приметно и препознатљиво. Док припадници великих и самосвесних народа радо и с поносом истичу своју националну припадност, у нас се то обично омаловажава и забашурује. Тако су многи припадници српске духовне и политичке елите склони да кажу како су, додуше, Срби, али одмах додају да нису националисти. Притом имају на уму једно умерено значење речи „национализам” које је новијег порекла.

Пошто се политички појмови и вредности обично појављују у пару у којем је један појам на добром гласу а други озлоглашен, баш као и врлина и порок, тако се све до доба између два светска рата национализам појављивао у пару са шовинизмом, у којем је национализам означавао родољубље и појачану националну самосвест, док је шовинизам

представљао мржњу према другим народима. А онда се, пре свега под утицајем комунизма, национализам почео да појављује у пару с интернационализмом, па је почео да означава ускогрудост, саможивост и себичност на штету других, док је интернационализам био синоним за пожељну међународну, па и класну солидарност, која је подразумевала послушност према комунистичком центру у Москви. И није чудно што су многи негдашњи комунисти у међувремену постали мондијалисти, па су данас пријемчиви на све што долази из Вашингтона.

Поред овог широко распрострањеног, али теже приметног порицања властитог националног идентитета, повремено се појављују и драстични облици таквог порицања, који представљају потпуно преобраћање. Тако је пре више година Новак Килибарда, негдашњи велики Србин и оснивач црногорске Народне странке, смело изјавио да је урадио нешто што нико пре њега није учинио: спалио је властити политички портрет. Вук Драшковић је то, додуше, учинио више пута, али никада није био толико туп и глуп да се тиме и јавно дичи, како је то учинио расрбљени Новак Килибарда.

У случају Новака Килибарде и њему сличних, каквих је међу назови Србима приличан број, на делу је и самомржња (Selbshaß), омраза, понекад и недовољно свесна, властитог националног идентитета. И то је разлог што, попут Латинке Перовић, знатан број припадника српске духовне и политичке елите прећуткује, омаловажава, па и пориче властити национални идентитет, док у исти мах устају у одбрану хрватске, такозване бошњачке, црногорске и сваке друге несрпске националне посебности.

Главни разлог који је, по Ломпару, у водећим Србима између два светска рата ослабио осећање српског националног идентитета било је југословенство у име којег је створена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Већ 1921. године приликом заседања Уставотворне скупштине постало је очигледно да хрватски посланици желе да поставе односе између Хрватске и остатка заједничке државе на уговорну, то јест конфедералну основу, како су то својевремено учинили 1868. приликом закључења нагодбе с Угарском. Уз то нису презали од тога да српство у заједничкој држави поистовете с окупацијом несрпских земаља. Те чињенице, као и могућност ампутације хрватских земаља 1929. године, нису, међутим, одвратиле наше велике претке од југословенства.

Међу њима једини је Милош Црњански 1934. године јавно изнео став да треба гледати на прилике у држави „без југословенства” и наметнуте симетрије по којој се „сваки проблем поставља... у знаку словенштине и хрватства”, док је „са друге стране забрањено... гледати га са српског становишта”. Уз то је упозорио да је наступио дванаести час да се у јавној свести укорени „потреба једног чисто српског гледишта на ствари, српског егоизма и скретања са осећајног и надземаљског

расправљања ствари, на реална гледишта и становишта у складу са интересима српства”. Велики Слободан Јовановић је такво *српско* становиште наговестио тек 1939. године, после оснивања Бановине Хрватске, али је и даље био за опстанак Југославије. На то су га могла навести само два разлога: 1) чињеница да су се у оквирима прве Југославије скоро сви Срби нашли под једним државним кровом и 2) страх да би у случају конституисања само српских земаља као победничке државе, остала смањена Аустроугарска као такорећи природни непријатељ Срба и Србије. Притом су скоро сви српски угледници превиђали или потцењивали околност да је вишенационална Југославија носила у себи ону исту јабуку раздора због које се распала Аустроугарска, што се у случају Југославије обистинило и 1941. и 1992. године.

Мило Ломпар није само приказао погубне последице до којих је некритичко прихватање југословенства од стране Срба довело, него је дао и објашњење због чега је до тога дошло. Да би то постигао употребио је Тојнбијев појам *challenge*, који у исти мах означава и изазов и оспоравање. Уколико је такав изазов прејак, он осујећује и сатире; ако је преслаб, није у стању да подстакне на пожељну акцију. „Изазов југословенства био је” – вели Ломпар – „прејак за концептуални одговор српске интелектуалне елите, пошто ју је навео да некритички поистовети српско и југословенско становиште, да затоми свест о српској културној политици као подручју непрестаног постојања разлике, да некритички пренебрегне и негативно искуство религије као вододелнице народа.”

За разлику од српских, хрватски угледници су увек водили рачуна искључиво о интересима хрватског народа и државе. А када је требало бирати између првог и другог, давали су предност хрватској држави. Тако се марта 1994. године у Вашингтону Фрањо Туђман, под притиском Американаца, нагодио с Алијом Изетбеговићем тако што је своје сународнике у Херцег-Босни натерао да уђу у федерацију с босанско-херцеговачким муслиманима, да би му за узврат Американци не само дозволили него и војно припомогли да сатре Републику Српску Крајину. За разлику од Туђмана, Слободан Милошевић је издао и оставио на цедилу своје сународнике у Републици Српској Крајини а да ништа није добио заузврат.

Најгоре од свега било је преузимање и заступање хрватске интерпретације југословенства од стране српских званичника и угледника. За Хрвате је Југославија била само привремена творевина, која је најпре требало да им омогући прелазак са поражене на победничку страну по окончању Првог светског рата и очување њихових историјских и етничких граница од италијанских претензија, да би потом, као некаква транзитна станица, омогућила успостављање независне државе Хрватске. Зато је хрватско поимање југословенства увек подразумевало слабење и компромитовање оног народа који је не само створио него и био кадар

да одбрани Југославију. Отуда и учестало оспоравање српског хегемонизма као главне претње равноправности несрпских народа и наводном очувању Југославије.

Велика невоља била је, међутим, у томе што су српски званичници и угледници после Другог светског рата не само прихватили него и у себи интериоризовали ово хрватско становиште, које се нарочито огледало у непрекидном подгревању и истицању наводне српске кривице за недаће несрпских народа. Томе је – по казивању Мила Ломпара – нарочито смерала уобичајена флоскула да је у оквирима Југославије опасан сваки национализам, али да је најопаснији српски национализам. Тако је 28. априла 1971. године Латинка Перовић, мајка такозване друге Србије овога времена, недвосмислено изјавила да је „великосрпски национализам најопаснији”. А први српски либерални комуниста тадашњег времена, Марко Никезић, у свом је опроштајном говору октобра 1972. године изјавио: „За четири године рада садашњег ЦК главно политичко питање била је борба са великосрпским национализмом... То у ствари и није једно питање. У њему се преламају сва питања српског друштва, у фази социјалистичке револуције.”

„Либерални” карактер ове борбе Латинке Перовић, Марка Никезића и Мирка Тепавца против великосрпског национализма посебно потврђују средства којима су се у тој борби служили. То наравно није био јавни дијалог и одговор књигом на књигу, него јавно жигосање без могућности било какве одбране, избацивање с посла, хапшење, кривични прогон и утамничење, укључујући и уништавање до последњег примерка забрањених књига. Тако је Михаило Ђурић, због далековидог упозорења да је уставним амандманима од 1971. године ондашња Југославија преобраћена у пуки географски појам, на захтев Јосипа Броза и по налогу Марка Никезића и Латинке Перовић одговарајућим службама, одлежао девет месеци у Забели, док је после безочног напада Мирка Тепавца 6. марта 1966. године у *Полицији* на Милоша Московљевића, његов *Речник савременог српскохрватског књижевног језика* уништен, пошто се није могао уклопити у „нашу револуцију, федеративно уређење и националну равноправност”. Тепавац тада још није чуо чувене Русоове речи да рукописи не горе, те да ће бар један примерак Московљевићевог *Речника* бити сачуван и изнова штампан. Сличну худу судбину доживело је и друго издање књиге Слободана Јовановића *Порирети из историје и књижевности*, које је после чувене седнице ужег састава ЦК СКЈ у Карађорђевоу 1. децембра 1971. године хитно повучено и уништено до последњег примерка.

Мило Ломпар напослетку показује да је овакво титоистичко, а у бити прохрватско југословенство и даље присутно у свести Бориса Тадића и многих данашњих српских главара. То је овога навело да се заложу да се у Малом Иђошу деца малобројних колониста из Црне Горе

школују на новокомпонованом црногорском језику, а у исти мах не захтева да се деца око 200.000 Срба у Црној Гори школују на свом матерњем језику. Све је то навело Мила Ломпара да закључи да Борис Тадић и њему слични проводе данас србијанску, уместо да воде интегралну културну политику којом се једино може очувати свест о целини српског народа и српски језик, нарочито у подручјима у којима су Срби изложени добро промишљеном и систематском однорађавању. У духу такве политике, све што је српско треба свести на србијанско, да би све оно што није србијанско, као Његош, Андрић и Селимовић – престало да буде српско. На исти начин треба затрти и све трагове српског државноправног и културног постојања у Македонији, Црној Гори, Босни и Херцеговини и Хрватској, затим подржавити Војводину и отворити питање Рашке, да би се оно што је српско свело на србијанско, а Србија на прекумановску Србију.

Многа од ових критичких запажања и промишљања могла су се и раније сусрести расута у радовима и иступања појединих национално самосвесних српских интелектуалаца. Али је Мило Ломпар први који је систематски проучио многобројне књиге, јавна иступања и написе у новинама, подвргао их критичкој анализи и извео далекосежне закључке, што нико до сада није учинио. А тиме је упутио изазов устајалој и делимично већ расрбљеној српској политичкој и духовној елити и стекао непролазну славу утемељивача интегралне српске културне политике.

Косџа ЧАВОШКИ

ПРИЛОГ ЗАСНИВАЊУ СРПСКЕ КУЛТУРНЕ ПОЛИТИКЕ

Мило Ломпар, *Дух самојорицања*, „Orpheus”, Нови Сад 2011

Објавивши књигу *Моралистички фрагменти*, Мило Ломпар је, још једном, показао да спада у оне интелектуалце који, бавећи се сасвим успешно проблемима у једној јасно одређеној научној области, осећају потребу да се ангажују и на разматрању питања важних за оне области у којима се проблеми везани за књижевност и културу укрштају са питањима важним за историјске токове судбине народа и са питањима везаним за скривене идеолошке механизме који уобличавају токове савременог политичког живота тог народа. Једном речи, овај угледни професор српске књижевности 18. и 19. века (о чему понајпре сведоче његове књиге посвећене делу Петра Петровића Његоша, уз низ радова посвећених другим писцима 19. века), из своје уже научне области је први пут искорачио посвећујући не малу пажњу делима Милоша Црњанског

(а о делима Црњанског Ломпар говори у књигама *О завршећу романа, Црњански и Мефистофел, Ајолонови јуџокази*) и Драгише Васића (књига *Модерна времена у прози Драгише Васића*), великих српских писаца XX века, да би додатни искорак представљало Ломпарово интересовање за моралистички приступ темама из наше културне прошлости и садашњости. Тако је настала књига *Моралистички фрагменти* (прво издање 2007, друго 2009) која је, захваљујући својој тематици, омогућила да Мила Ломпара упознају и читаоци које превасходно не интересује проблематика везана за тумачење српске књижевности.

Књигом *Моралистички фрагменти* Мило Ломпар је потврдио да припада кругу оних проучавалаца књижевности који имају посебну осетљивост за идеје и њихову вредност и да због тога могу да се баве и питањима која задиру у области изван уско схваћене науке о књижевности (у томе свакако треба тражити основни разлог што је ова књига посвећена Николи Милошевићу, човеку који је на нашим просторима деценијама био најбољи пример за потребу да се висока стручна компетенција у питањима науке о књижевности, али и низа других наука, додатно оснажи и настојањем да се важна теоријска сазнања искористе за тумачење тзв. стварности, посебно оних сфера стварности у којима се егзистенција човека духа грубо обесмишљаје а вредности за које се он залаже јавно оспоравају), једнако као што је лако утврдити да је важна одлика Ломпарове мисли њено настојање да се обликује у полемичком хоризонту, кроз потребу за јасним вредносним позиционирањем у сагледавању било које проблематике. А то никако није случајно, пошто Мило Ломпар сматра да моралисту, изнад свега, одликује потреба да буде субверзиван у својој духовној делатности, да буде неко ко се супротставља предрасудама у сфери јавне свести. А да би показао да моралистички заснован приступ није последица испразног интелектуалистичког тријумфа над баналношћу свакодневице, Мило Ломпар је посебно нагласио да је „дух моралисте могућ као егзистенцијални одговор”, као суштинско дефинисање права на разлику, на слободу у мишљењу и, што је посебно важно, јавном деловању. Отуда је и логично што је у *Моралистичким фрагментима* Ломпар истицао да нам је данас моралиста неопходан и зато што живимо у времену које карактерише „модерно успављивање свести о злу”, добу које, поред тога, одликује и оно што он назива инфантилизација јавне свести.

Књига *Моралистички фрагменти* има, поред у изузетно важну позицију постављене полемичке димензије, и необично занимљиву композицију. Чини је неколико дужих огледа (*О духу моралиста, Левичари са деснице, Тиџоизам и секуларно свешћенство, Зашто човек мора неке да каже*) и три циклуса тематски доста хетерогених фрагмената (један тематски смер обликују фрагменти који говоре о власти и човековом односу према њој – *О ходницима власћи, Осјавка*, другу фрагменти

који су посвећени питањима судбине српског народа и његове културе – *Црна Гора, Досићеј, Стерија и Скерлић*, док, опет, у сасвим посебну групу спадају фрагменти који имају филозофску димензију, тачније речено то су фрагменти у којима се расправља о човековој природи и разноликости његових одговора на изазове који долазе из социјално-политичке сфере – *Зло, Обећање, Издаја, Истина и егзистенција*). У сасвим особену групу спадају фрагменти у којима се говори о врло актуелним појавама у јавном животу и о њиховој правој, понекад већ и вешто скривеној позадини (*Салонски антиамериканизам, Ресантиман* и, посебно, *Оријентални персијски шејих, чију светлосмеђу подлогу украшавају цвешни мошви*), пошто се у њима сусрећемо са врло вешто заснованим полемичким становиштем, а оно има за циљ не само да осветли једну појаву него и да укаже на ширину контекста у коме треба сагледавати њен смисао (то нарочито важи за фрагмент *Персијски шејих ...* у коме се на нарочито ефектан начин указује на етичку проблематичност критике коју је Мирослав Крлежа упутио на рачун политичког ангажмана Томаса Мана, али и на импликације које такав приступ има у актуелним расправама на нашој јавној сцени). Ако би, пак, требало бирати фрагменте који су самом аутору најдражи, онда би то најпре била *Светлост самоћиника* и *О собама у којима живе ђисци*. У првом фрагменту је реч о статусу Николе Милошевића у нашем јавном и политичком животу, о томе како у наводно демократском друштвеном поретку јавном понижавању бива подвргнут човек који је афирмацији идеје демократије дао допринос немерљиво већи од доприноса оних који су подстакли то понижавање, независно од тога што би и његов стручни рад захтевао свако јавно уважавање, док је у другом фрагменту реч о важним појединостама из живота двојице највећих српских писаца, Иве Андрића и Милоша Црњанског, тачније речено о невољама које су их пратиле а које су они прихватили као део своје судбине.

Мада је књига *Моралистички фрагменти* и сама по себи веома значајна, пошто је у наш јавни живот увела један посебан тип расправе о сложеним и осетљивим питањима јавне свести, тип расправе коју одликује потреба да се аргумент стави у први план, да се закључак и суд увек темеље на ономе што изнети разлози омогућавају и чине логичним, она се никако не може мимоићи ни у сагледавању важних одлика књиге *Дух самоћорицања*. И то из више разлога. Први није онај који је и највидљивији (у књигу *Дух самоћорицања* пренет је оглед *Титанизам и секуларно свецићенство* из *Моралистичких фрагмената*, а и тачка гледишта са које се осветљава низ питања суштински је остала иста, што је само посредни доказ да је Мило Ломпар у ту тачку гледишта уградио чврсто формиран поглед на многа важна питања), већ је то превасходно настојање да се расправа о понекад врло сложеним питањима води тако што ће се у равни обликовања самог начина излагања систематски

укрштати два начела – есејистичко и приповедно. Овакав тип излагања читалац Ломпарових књига је први пут срео у књизи *Црњански и Мефисџофел*, али је он широко примењен тек у *Моралистичким фрагментима*, у којима су неке целине обликоване као жанровски хибриди (такве одлике срећемо и у фрагменту *О собама у којима живе њисци*, пошто су прилике у којима су живели Андрић и Црњански дочаране приповедачки, са оном пластичношћу и подробношћу у изношењу детаља коју тражи чисто приповедање, а без којих, заправо, није ни било могуће дочаравање прилика у којима су живели ови велики писци), пошто је аутору било важно да нешто најпре верно прикаже а да га тек потом протумачи и тако преведе у дискурзивну сферу и повеже са одговарајућим контекстом. А друга врста везе – и то суштинске – између књига *Моралистички фрагменти* и *Дух самојорицања* је она која се тиче тематике. И у појединим фрагментима (*Црна Гора*, *Српска кривица*) и у засебним огледима (*Левичари са деснице*) Ломпар је говорио о темама које ће се наћи у средишту разматрања у књизи *Дух самојорицања*.

Књигу *Дух самојорицања* (у првом издању) чини шест целина (*Светионик у њмини*, *Титоизам и секуларно свешћенство*, *Јасперс и идеологизована кривица*, *Титоизам и хрватска културна политика*, *Затворена отвореност*, *О српском ситановицију*), док је у друго издање укључена и седма целина (*У сенци њуђинске власти*). Као што је и за књигу *Моралистички фрагменти* композиција била од пресудног значаја (омогућавала је да баш фрагменти добију средишње место, да теме о којима се у њима говори обликују дубље смисаоно језгро књиге, али и да аутору пружи могућност да једном проблему приступи са потребном конкретношћу а на већем броју примера, пошто се само тако може приказати пун обим дејства неке идеје и њених заступника), тако је и у књизи *Дух самојорицања* распоред поглавља условљен потребом да се одређена тематика, из поглавља у поглавље, сагледава у контексту који је неопходан за разумевање њеног дубљег смисла. Могло би се, уз извесна упрошћавања, рећи да неку врсту ембриона из кога се развила књига *Дух самојорицања* треба тражити у појединим фрагментима из књиге *Моралистички фрагменти*, можда понајпре у фрагменту *Српска кривица* („О српској кривици – онаквој каква се данас појављује у нашим очима, каква је обликована у различитим јавним беседама, каква је створена под дејством најразноврснијих подстицаја, каква је наводно доказана почињеним убиствима, каква је кристализована уклањањем читавих историјских и симболичких слојева – можемо мислити и на тај начин што ћемо је схватити као особену резултанту стогодишњег развоја и преобликовања самог појма”). А после стогодишњег обликовања, тај појам има, по Ломпару, три међузависна модела српске кривице: „(1) огромна полемика о одговорности за избијање Првог светског рата, у којој је истакнуто место заузимало настојање да се кривица за велику

несрећу европских народа пронађе у српској тежњи за уједињењем, што је створило снаžno симболично језгро у немачко-европској јавној свести, и (2) коминтерновска полемика о српском народу као хегемону Југославије, која ће своје историјско-политичке учинке добити у (3) титоистичкој творевини, у којој ће читави слојеви наше прошлости, циновски и често безнадан рад наших најбољих људи, добити пејоративну одредницу национализма, одредницу чији прави смисао и сврху исказује велика формула титоизма, састављена од премисе (алибија) која казује да је сваки национализам опасан, и закључка (поенте) у којем је запечаћено да је најопаснији српски национализам.”

Осветљавајући феномен српске кривице, Мило Ломпар, у ствари, жели да покаже како је претпостављена „српска кривица увек била кључни доказ против основаности српских интереса” и како је баш она коришћена као најмоћније и пропагандно и практично-политичко средство за усмеравање свих релевантних токова у нашем јавном животу и током XX и на почетку XXI века. Отуда и није нимало чудно што он већ на првим страницама књиге *Дух самојорицања* истиче да му је циљ да покаже „колико је наше време покривено дугачком сенком” (стр. 7), колико, другим речима, у данашњим збивањима има настојања да се реализују претпоставке неких давно формулисаних политичких програма и идеологија које су у темељу тих програма. А да би указао и на саму ту сенку и на начин на који она прекрива наше време, Ломпар је уводне и приповедачки интониране странице своје књиге посветио сеновитим библиотечким читаоницама у којима радознали појединац, листајући штампу из ближе или даље прошлости, долази у прилику да, у једном готово епифанијском чину, открије смисао појава са којима се суочава у свакодневном животу, а које имају дуготрајну и данас тешко разазнатљиву генезу. До једног таквог открића читалац старих новина ће стићи читајући извештај са пријатељске фудбалске утакмице одигране 1971. године у Сплиту. Актери су били „Хајдук” и „Црвена звезда”. Мада сâм новински извештај, због дејства имплицитне цензуре, тачније због наметнутих политичких табуа, а најмоћнији међу њима је био онај везан за тзв. братство и јединство као важну компоненту на којој је утемељена идеологија комунистичке власти у ондашњој Југославији, не именује директно природу онога што се догодило, ствар је више него јасна. Фудбалери клуба који је, у несумњиво мимикријском процесу, претворен у симбол једног народа, били су нападнути од припадника оног народа који је имао важну улогу у реализацији идеологије која је постављена у темељ данас актуелног појма српске кривице. Аутор књиге је као дечак присуствовао тој утакмици и није могао да докучи смисао онога што се тада догодило а што је добило посебно драматичне последице у годинама и деценијама које су уследиле. Једна димензија смисла онога што се догодило у Сплиту постаје јаснија кад се,

у сећањима једног од учесника чувене књижевне вечери под отвореним небом у Исламу Грчком, појави податак да локални Срби на то вече из околних места долазе у колонама и носе, пошто не смеју да имају неки адекватни национални симбол, заставе фудбалског клуба „Црвена звезда”. Тако се из једне друге перспективе открива улога симбола (а преко симбола и саме културе чији су они део) у односима између два највећа народа у комунистичкој Југославији, тачније речено кроз ову појединост сазнајемо да је једном од та два народа, због дејства идеолошке лозинке да је српски национализам најопаснији, ускраћено право на непосредну симболичку репрезентацију.

Овај детаљ нас доводи до разлога због којих је Мило Ломпар своју књигу у поднаслову одредио, а желећи сасвим очигледно да успостави хуморно-пародијски однос према једној интелектуално-идеолошкој традицији, као „прилог критици српске културне политике” (мада његова књига, у свом дубљем слоју, говори о томе да српски народ заправо и нема културну политику и да је због тога доведен у сасвим специфичну позицију – да реализује културну политику других народа, посебно хрватску културну политику, из чега и настаје могућност за појаву духа самопорицања, за склоност да се сопствени интереси занемаре а да се прихвати деловање које намеће или културна политика других народа или туђинска власт. Ломпар нарочито жели да истакне да дух самопорицања своје уточиште има и у политичкој и у интелектуалној елити српског народа у мери која је јединствена у историји и да из тога проистичу велике опасности за будућност српског народа). Он је, поред овог непосредно видљивог разлога, књигу одредио као „прилог критици” и из више других разлога. Желео је да сузи простор за чисто идеолошко-политичко разумевање његове расправе о српској културној политици (он у расправи, врло често, за полазиште узима ставове политичара и политичку праксу уопште, али то је било неизбежно пошто је његов циљ да покаже у којој су мери представници елите прихватили туђу културну политику и колико упорно раде на реализацији циљева те политике, вођени, врло често, потребом да остваре неку корист за себе или да придобију наклоност неког центра моћи), на једној страни, једнако као што је хтео да читаоцу понуди и додатно образложење зашто се тако често расправа о темељним питањима културе мора обрети у сфери политичке праксе и анализе поступака важних политичких актера, на другој страни. А она се морала обрети у том подручју и да би се, између осталог, могло непосредно приказати дејство идеолошке свести која, с једне стране, тражи монопол на истину, а, са друге стране, она тражи криминализацију супротног мишљења, свеједно да ли је реч о седамдесетим годинама XX века (случај професора Михаила Ђурића, који је, због мишљења у расправи о уставним променама, морао да оде на робију) или је реч о данашњим политичким расправама у којима се сваки противник пароле да

„Европа нема алтернативу” одмах види као непријатељ друштвеног напретка, као заступник ретроградне политичке свести и неко ко треба да буде уклоњен из поља јавног деловања. Оно што је, по мишљењу Мила Ломпара, посебно занимљиво је свакако околност што осуду и Михаила Ђурића и данашњих оспораватеља мита да „Европа нема алтернативу” траже исти људи, заступници у мит претворених идеологема (за те људе Ломпар је још у књизи *Моралистички фрагменти* одабрао име секуларно свештенство, преузевши од Ноама Чомског ближе одређење тог појма којег је, иначе, у историју политичких идеја увео Исаија Берлин да би њиме „означио оне комунистичке интелектуалце који су бранили државну идеологију и злочине власти”). Због потребе да његова расправа има потребну конкретност, Ломпар именује и једног од заступника идеје да супротно мишљење треба криминализовати а оне који га заступају онемогућити да јавно делују – Латинку Перовић. Показујући како ова перјаница тзв. либерализма у српској политици седамдесетих година XX века никако не пристаје да се одрекне улоге арбитра у идеолошким процесима на нашој јавној сцени и у време кад нема идеологије коју је она заступала као истакнути носилац партијске власти, Мило Ломпар, у ствари, илуструје оно што је за његову расправу у књизи *Дух самојорницања* веома важно а што би се могло посматрати као титоистичко становиште које се само заодева другачијом реториком (такву политичку праксу и њене представнике и њихово деловање у измењеном политичком контексту он је подвргао анализи и у поглављу *Левичари са деснице* у књизи *Моралистички фрагменти*, показујући како једна врста интелектуалаца прибегава мимикрији да би прикрила праву природу својих ставова, све у жељи да себи обезбеди повољан положај али и сасвим конкретне користи).

Указујући на то како заступници титоистичке идеологије ни у измењеним политичким околностима никако не пристају на било који облик личне кривице (а тема кривице је једна од веома важних тема Ломпарове књиге и то је разлог што је читаво једно поглавље – *Јасперс и идеологизована кривица*, у коме се појам кривице посматра из неколико различитих перспектива, а све са намером да се покаже како постоји један тип свести који никако не може да прихвати било који вид кривице – посвећено баш проблематици кривице која је разматрана на конкретном али и врло репрезентативном примеру) и како су склони и најгрубљим облицима огрешења о чињенице и истину, Мило Ломпар жели да покаже како функционише један тип идеологизоване свести (а да би то могао да покаже он се служи једном широко заснованом детекцијом, нудећи читаоцу мноштво релевантних података, примера ради, о политичком деловању тзв. српских либерала, а сви ти примери показују да је реч о ригидним заступницима титоистичке идеологије који не престају то да буду ни од тренутка кад их се одрекла идеологија којој су служили и

кад су на политичку сцену ступили представници другачијих оријентација и заступници другачијих политичких митологема). Шта је основни циљ деловања тог дубоко идеологизованог типа свести? Основни циљ деловања тог типа идеолошке свести је стварање пожељног културног обрасца (посебну пажњу је аутор књиге посветио осветљавању разлога због којих је у поднаслову своје књиге спојио два наизглед супротстављена појма – културу и политику. Он, у једној широко заснованој елаборацији, показује да је политика само највидљивији моменат културе, односно да се сваки политички акт мора сагледавати на подлози коју обликује култура од које он позајмљује своје најдубље утемељење, своју симболичку презентацију, а најбоља илустрација за то је оно што је пратило успостављање нових нација на простору бивше Југославије – оно је увек започињало настојањима да се успостави засебан језик и књижевност, да се, уз грађење нове, разграђује култура народа коме је приписана она у стогодишњем периоду успостављана кривица). А да би тај културни образац био створен морају из јавне свести да буду уклоњени сви видови супротног мишљења, па и сви појединци који се залажу за слободу мишљења, за право на разлику. Мило Ломпар никако није желео да читалац његове књиге остане у недоумици шта су основни елементи тог пожељног културног обрасца иза кога се крију многи протагонисти наше јавне сцене, посебно они који желе да себи обезбеде позицију арбитра (било да је реч о политичким делатницима, било да је реч о онима који би више волели да им се призна право на наступ са позиције научног или уметничког ауторитета). По Ломпаровом мишљењу, основна одлика тог пожељног културног обрасца је противсрпско кретање, систематско супротстављање српским културним и политичким интересима.

А то нам открива разлоге због којих је Мило Ломпар у својој књизи довео у везу два списка. Списак професора који су 19. маја 1945. године удаљени са Универзитета (Никола Поповић, Јустин Поповић, Веселин Чајкановић, Радослав Грујић, Петар Ђорђевић, Бранко Милетић, Ђоко Слијепчевић, између осталих), списак за који се зна ко га је сачинио и ко сноси непосредну одговорност за његово прављење и списак „неподобних професора који је Хелсиншки одбор понудио јавности” а који су сачинили „безлични извршиоци”, људи који ни на који начин нису желели да се легитимишу и тако преузму одговорност за свој чин. Шта нам откривају ови спискови? Да увек постоје људи који сматрају да имају право да, полазећи од одређене идеологије (али и користи коју ће прибавити себи), непосредно контролишу јавни живот и протагонисте у њему. Али нам овакви спискови, независно од тога ко их је и кад сачинио, показују и нешто друго што је за природу расправе у књизи *Дух самојорицања* изузетно важно а може се означити као настојање да се систематски слабе институције и да се из јавног живота уклањају

они појединци који би, захваљујући свом ауторитету чије успостављање идеологија није могла да контролише, могли да постану или већ јесу препрека за остваривање одређеног модела културне политике. Нема никакве сумње да је слабљење институција у најгрубљем облику започело оног 19. маја 1945. године, али да је оно пун замах доживело ових година и деценија када се може говорити и о појачаној жељи да се из поља јавног деловања на различите начине уклоне сви они који нису спремни да прихвате модел културне политике за коју „Европа нема алтернативу” или појединци који мисле да српски народ има легитимна права која може да брани демократским средствима, дакле без и саме помисли на било који облик насиља. Да би се то право могло оспоравати, српски народ не сме имати снажне институције и угледне појединце, а српска култура мора стално да буде довођена у прилику да се оспоравају њене границе и њен садржај.

Као основни облик оспоравања граница и садржаја српске културе Мило Ломпар у књизи *Дух самојорицања* види настојање да се све што је „српско сведе на србијанско, да би све што није србијанско ... временом престало да буде српско”. Најбољи пример за то су поступци „извлачења” Његоша, Андрића и Селимовића из српске књижевности и културе, упркос њиховом недвосмисленом националном самоодређењу, али, паралелно са њима, и настојања да се српској култури одузме свако право на оне видове културног наслеђа који су, све до стварања нове државне заједнице 1918. године, сматрани српским или и српским, као што је дубровачка књижевност. Настојањима да се дубровачка књижевност измести из корпуса српске књижевности и смести само у хрватску књижевност Мило Ломпар је посветио посебну пажњу у књизи *Дух самојорицања*, зато што у њима види амблематичан пример за начин на који су, у доста дугом периоду, интереси хрватске културне политике наметани српској културној и политичкој свести, превасходно кроз политичку и идеолошку сферу а не кроз било који облик ускостручне аргументације. Ако је Павле Поповић, у свом *Прегледу српске књижевности* на почетку XX века, како је сам рекао „по разлозима а не по шовинизму”, могао дубровачку књижевност да посматра као део и српске књижевности, то већ двадесетих година тог истог века, под политичким притисцима који су долазили од Хрвата у новоствореној државној заједници у којој је српски народ морао, потпуно неразумљиво, да жртвује своје интересе да би та заједница опстала, није било могуће и његова књига више није могла да се користи као школски приручник. После Другог светског рата дубровачка књижевност је третирана једино као део хрватске књижевности, док књига Павла Поповића није смела да се нађе ни на списку литературе за студенте књижевности, а могао је да се на том списку нађе приручник који је коришћен у време НДХ. Кад су писане енциклопедијске одреднице (а Крлежину *Енциклопедију Југославије* Ломпар посматра

пре свега као инструмент да се хрватско становиште наметне као основни инструмент за сагледавање најважнијих питања српске историје и културе), о дубровачкој књижевности су могли да пишу само аутори који су Хрвати (чак и кад се у наше дане догоди да се успостави веза између дубровачке и српске књижевности, аутор мора бити цензуриран и то усред Београда, зато што је хрватска културна политика, у међувремену, тако снажно уграђена у српску свест да је почела да делује изнутра, да тражи да српска култура буде сагледавана хрватским очима). То је, по Милу Ломпару, пример како се хрватска културна политика наметала Србима до те мере да су бројни протагонисти нашег јавног и културног живота прешли на хрватско становиште, прешли на негацију интереса сопствене културе (а у том процесу Ломпар и види најпогубније дејство „духа самопорицања”), али и како су се, кроз тај процес, сужавале границе српске културе и зато и не треба да буде чудно што је Миливој Солар у свом *Књижевном лексикону*, поштујући начела хрватске културне политике, али знајући, сасвим сигурно, да тиме изневерава научну истину, и *Хасанагиницу* и Андрића превео у хрватску књижевност. У томе Ломпар види дејство чврсто успостављеног модела културне политике који мора да примењује и онај ко се можда са њим интимно не слаже.

И кад је већ реч о Иви Андрићу треба рећи да је Мило Ломпар у књизи *Дух самопорицања* посветио пажњу и настојањима да се, у склопу реализација интереса хрватске културне политике, овај велики писац измести из српске књижевности, па макар то измештање морало да се реализује у етапама. Мање-више сви покушаји тог измештања су уследили после Андрићеве смрти, што им, наравно, даје једну посебну димензију – димензију кукавичлука. Ти покушаји су, поред осталог, проблематични и због тога што је сам писац у више прилика од 1933. године и поводима који су књижевне природе (антологије, избори из дела, репрезентативне едиције) и поводима који су везани за сферу приватног живота (лична документа – лична карта, војна књижица, матична књига венчаних) јасно истицао српско национално опредељење. Посебно је занимљив пример којим се Ломпар бави у другом издању своје књиге у поглављу *У сенци њуђинске властџи*, а који се тиче Андрићене преписке са секретаром Матице хрватске Петром Шегедином, поводом објављивања књиге својих приповедака у Загребу. Упозоравајући секретара Матице хрватске да у књизи која треба да буде објављена „правопис би остао неизмењен, онакав какав је у којој приповеци”, Андрић је свакако знао шта његов хрватски издавач жели и зато је кад се појавила књига у којој је његов језик кроатизован (сам писац је истакао да су „на преко сто и деведесет места извршене увек неоправдане и често бесмислене измене”) врло оштро поручио да књигу неће „никад признати као своју”, што је био разлог да одбије и хонорар који му је, по уговору, припадао. Ако протагонисти хрватске културне политике желе да промене

пишчево самоодређење, они, у складу са оним о чему говори књига *Дух самопорицања*, само настоје да наставе један процес дугог трајања. А на праву природу онога што они желе да учине указује једноставно питање: како је могуће да они знају нешто што сам Андрић није знао а тиче се управо њега? Наводећи како се у немачким релевантним изворима Андрић јасно одређује као српски писац, а што значи да се у срединама које држе до одређених принципа научне истине не прибегава фалсификатима, Ломпар жели да нас упозори на околност да ће сви они који су у српској култури прешли на хрватско становиште (а њих има у свим друштвеним слојевима, од политичара на високим местима до јавних и културних радника) рећи да питање Андрићеве припадности српској култури и није важно, избегавајући, у исто време, да објасне како њима није важно оно што је самом Андрићу и те како било важно. Овакав однос према важним питањима Мило Ломпар у својој књизи назива „инфантилизација јавне свести”, а као крајњи циљ деловања те инфантилизоване свести он види настојање да се поништи место за улогу озбиљних аргумената у јавном животу, у јавној свести.

Ако се за мењањем Андрићевог самоопредељења посеже у склопу реализације циљева хрватске културне политике, онда се баш за тим посеже и зато што је реч о културном симболу. А заступници оне идеолошке свести коју Мило Ломпар одређује као секуларно свештенство и сами имају своје културне симболе. У књизи *Дух самопорицања* Мило Ломпар се бави кључним симболом тог типа свести – Радомиром Константиновићем и његовим делом *Философија ђаланке*, пошто оно у кругу присталица „духа самопорицања” има статус основне књиге („то и није књига о народу, већ оглед о духу затвореног друштва”, речи су Латинке Перовић), дела на које се позивају бројни актери нашег културног и јавног живота, али и дела које многи интерпретирају како им кад затреба само да би могли да делују у правцу који подразумевају циљеви „духа самопорицања”. Желећи да отклони приговор да не уважава Радомира Константиновића и његово место у српској култури, посебно кад је реч о, примера ради, тумачењима дела српских песника, Мило Ломпар указује на чињеницу да Константиновић припада оном смеру српске културе коме припада и Марко Ристић и за који се може рећи да је утемељен на левичарској идеологији. Такав смер је за српску културу веома важан јер у њу уноси једну специфичну тачку гледишта која обогаћује могућности тумачења и самих токова српске културе и дела појединих важних стваралаца (примера ради, Радомир Константиновић је веома добро писао о Јовану Скерлићу). Утемељујући своје дело *Философија ђаланке* на потреби да се из „става обрачуна са светом” пређе „у став обрачуна са самим собом, једног обрачуна који је незавршив и који је због тога трајна обавеза и непресушно надахнуће” (а то је родно место „духа самопорицања”, настојања да се операционализује појам српске кривице),

Константиновић сматра да је на том путу најважнија ствар обрачун са духом паланке за који он верује да најдубље обележава српску културу („Искусство нам је паланачко” речи су којима Константиновић започиње своју књигу), пошто паланка симболизује апсолутну затвореност (па је дух паланке „дух племена у агонији”) у којој је немогуће успоставити разлику између аутентичне и неаутентичне егзистенције. Бавећи се врло подробно дуализмом паланка–свет, Константиновић припрема подлогу за увођење свог кључног појма, појма отворености који је основна претпоставка за излазак из духа паланке. Али баш на том месту Ломпар запажа погубно деловање левог тоталитаризма у мисли Радомира Константиновића, који намеће тој мисли ограничења која је претварају у „затворену отвореност” (најбоља илустрација за та ограничења је Константиновићева анализа Његоша, пошто у њој има и грубих огрешења о аналитичку процедуру, направљених због потребе да се поједини аспекти Његошевог дела виде из једне сужене, идеологизоване перспективе чији је циљ да српску културу увек види у светлу које је затвара за свет, за универзално, а неповратно је потапа у затвореност и дух паланке).

Додуше, у тој тачки се укрштају путања Радомира Константиновића и путање оних који се тако често на њега позивају, пошто су и они склони да тачку са које ће осветљавати неки проблем заснују превасходно у равни која је обележена оним идеолошким садржајем који српску историју и културу види из перспективе најразличитијих облика српске кривнице. И зато је Мило Ломпар у књизи *Дух самопорицања* толику пажњу посветио идеологемама које су највећа препрека за уобличавање целовите и аутономне српске културне политике (а то су југословенство и титоизам, уз све варијације које су, у међувремену, настале у простору ових митологема), политике која би омогућила да се ствари, као што је то још тридесетих година прошлог века предложио Милош Црњански, посматрају са српског становишта, из оног хоризонта који највише брине о интересима српског народа а не о интересима других народа и њихових идеолошких пројеката / културних политика. Дух самопорицања стога Ломпар посматра као резултанту дугих кретања у историји и култури која су за циљ имала реализацију једног противсрпског историјског пројекта који је још жив („Он је ту, дух самопорицања, најмрачнији покрет српске културе”). Да би српска култура обновила у потребној мери димензију аутономије у односу на све оно што јој је наметано у оквиру процеса који су се одвијали и данас се одвијају „у сенци туђинске власти” неопходан је напор еманципације, развијање потребе да се уместо на туђа стане на српско становиште и делује за општи а не неки посебни интерес. За тај напор Мило Ломпар је пронашао и адекватну лозинку: „Врати се себи, док још имаш коме.”

Радивоје МИКИЋ

КНЕЗОВИ И ЛУДА ДЕЦА

Мило Ломпар, *Дух самојорицања*, „Орpheus”, Нови Сад 2011

Једно од првих, маркантних одређења наше савремене ситуације које Мило Ломпар уводи у матицу расправе у књизи *Дух самојорицања* јесте синтаagma *инфантилизам јавне свести*. Ознака *инфантилно* можда је само уљуднија замена за речи *глујоси* или *будалашиине*, које се ипак избегавају у јавном говору докле је год коме могуће. С друге стране, речена ознака уноси потребну значењску нијансу поводом спољних околности описаних у Ломпаровој реченици као што је ова: „Кад погледа медијску и јавну сферу, човек види, уколико жели да отвори очи, како десетине људи – од кардинала моћи до њихових манекена – отворено говоре ствари које противрече елементарном увиду у стварност” (стр. 39). При следећем помињању актуелног српског инфантилизма Ломпар посеже за реторичким питањем чији ће смисао танано испредати уздуж и попреко своје дуге и потанке расправе: „Зар актуелни процес инфантилизације јавне свести не представља титоистички рецидив? Јер, прави се *рез* унутар генерацијских континуитета, спречава се природно преношење искустава и сазнања из нараштаја у нараштај, да би се уклонили они који се опиру надоласећој идеологији (да ли су ту и они који су се противили титоизму?) и да би се промовисали нараштаји који непроблематично и без размишљања присвајају ту идеологију. Младост се појављује као саморазумљива вредност, што је темељ инфантилизације јавне свести” (41). Како одолети и овде асоцијативно не призвати у сећање деоницу из Вишњићеве песме *Почетак буне против дахија* и речи разузданог оперативца империјалне моћи, Фочић Мехмед-агу, уочи кампање превентивне сече српских нахијских кнезова: „поћи ћемо из нашега града / кроз нашије седамн’ест нахија, / исјећ ћемо све српске кнезове, / све кнезове српске поглавице, / и кметове што су за потребе, / и попове српске учитеље, / само луду ђецу оставити, / луду ђецу од седам година, / пак ће оно права бити раја / и добро ће Турке послужити.” Образац „праве раје” била су и јесу „луда ђеца” која ништа не знају, нити шта памте. Или неће да знају и хоће да забораве, јер им је тако лакше, а свакако комфорније.

Пошто је *Дух самојорицања* књига што протиче у указивању на поразне а нама и даље нејасне континуитете, ево још историјских примера практиковања такве империјалне технологије подвлашћивања. Истоврсној „сечи кнезова” прибегава и Хабзбуршка монархија након Сарајевског атентата, у толиким процесима виђенијим Србима за велеиздају. Исту стратегију обезглављења, као увод у уништење народа, примењују и на микроплану усташке власти 1941. године, за шта имам сведочанства у блиској породичној предаји из Попова у Херцеговини. Пре него што ће кренути у масовно пуњење крашких јама, нове хрватске

власти су најпре, тобож ради договора, призивале виђеније и писменије Србе. Тако је, поред локалних трговаца, учитеља, свештеника, на договор био позван и тек свршени матурант Драгољуб Хамовић. Будући обавештенији од других, или само интуитивнији, кренуо је да се склони у планину. Отац Вукан га је одвратио од бега, у страху да им усташе не запале кућу. Тада су синови, још увек, слушали очеве. Једино је син оцу поручио да га сигурно више неће видети. Прва оближња јама, између Попова поља и Љубиња, Пандурица, била је потом напуњена каквом-таквом српском елитом овог краја, а Вукан је за јединцем, кршним дво-метрашем, убрзо сагорео и сам. Онда су усташе кренуле редом, у жицу и јаме, али су сечу почели кнезовима. У ослобођени Београд, и у градове широм Србије, исто тако, ослободиоци су ушли са спремним списковима за одстрел оних који нису „луда ђеца”, што се наставило и „сечом кнезова” предратне српске културе и науке.

Мило Ломпар се разабера у широко заснованом и пажљиво вођеном истраживачко-аналитичком ходу, и свако сажимање тако разгранате и многим документима и разнородном литературом поткрепљене артикулације крије опасност од пречица што воде деформацији једног вишеспратног интерпретативног здања. Требало је оцртати путању од, најпре спољног, натурања тзв. *српске кривице* до њеног болесног *поунушрашњења*, сталног усађивања у нашу јавну свест. Пошто се бавио дугорочном генезом једног компликованог процеса и стања, морао је ићи сигуран корак по корак, остављајући опсежном корпусу репрезентативних чињеница да говоре собом и пуштајући, неретко, да његови опоненти опонирају сопственим речима или већ проверљивим фактима. Ломпар доказује, у овој књизи нарочито, да су ванредне продоре направили они Срби с вишком стрпљења, односно упорности, насупротив свим намноженим недаћама и препрекама, Срби са неодустајном „етиком рада”. Срби без такве самодисциплине или дижу руке од свега, или посежу за безвољом или детињастим пројекцијама. Таква, инфантилна јавна свест, по Ломпаровим речима, „избегава да ствари – како је говорио Црњански – сагледава са српског становишта, јер је српски положај страховито тежак. Уместо тога, инфантилизована свест све тешкоће разрешава тако што их утапа у магловиту представу о Европи, као што их је некада пројектовала на Југославију” (175). Ломпар, при самом крају резимирајућег поглавља *О српском сјановишћу*, и закључује да је „наш главни проблем садржан у сазнању о томе да – без икаквог размишљања и процењивања – усвајамо туђе становиште о себи самима, иако је лако препознатљиво да нам се намеће да гледамо себе очима оних који своје интересе остварују науштрб наших интереса” (416). Поред тога што националне и установе државе равнодушно посматрају све дрскије акте фалсификовања и загирања наше ближе и даље културне традиције што се стратешки изводе, него и сами слику о нама подешавамо према

спољашњој, ненаклоњеној визури, из региона или из глобалнијих центара моћи, уместо према стабилним вредностима и знањима што нас одређују. Наши опробани „партнери” из региона – са којима српске власти знају да упражњавају присне ритуале за свевидеће бриселско око – радо би да укину свако засебно својство и сваку традицијску предност, као и дигнитет мукотрпно очуваног српског културног идентитета, наше невидљиве тврђаве у свакојаким вековним, па и данашњим недаћама и испитима. Довољно је указати на тужни апсурд који су дотакли неки медији. Иза пролетошње штуре вести о томе да Србија враћа културно благо у Хрватску можемо једино претпоставити да је реч о ратном плену каквих наоружаних српских разбојника. А није тако. Званична Србија – уз довољно помпе за бриселске и домаће бележнике – предаје у хрватске руке српско, махом сакрално културно благо као да је туђе, односи баштину током ратних сукоба деведесетих склањају у Србију, да не би била, као и толика покретна и непокретна добра, предата уништењу.

Посебан би осврт заслуживао *Дух самојорицања* Мила Ломпара у опису његове композиције излагања. Када аутор успостави динамичан и логичан низ интелектуалног приповедања, кад овлада градивом свога наслојеног предмета, онда сам садржај прелази у криптороманескни сиже, негде документарни призори или портрети израстају у готове параболе, суптилно извајане, малтене без ауторског ретуша. У таквом склопу, где су чисто књижевне одлике, језичке и стилске, само додатак поврх сувереног дискурзивног тока у којем се прегледно барата изабраним појмовним апаратом и процедурама, Ломпарове финесе и иронијски потези, као и унутрашњи, гдекад и лирски набој у деоницама свођења ствари, награђују својим изражајним понудама усредсређеног читаоца. Застаћемо на једној од фигура чија је очита функција да буде симболичко, парадигматско средиште ове књиге и живо оличење вредности и карактера српске књижевности, потпорног стуба своје културе. То је – лако ћемо погодити – Милош Црњански, чије дело садржи све супротно од онога што би комесари, овдашњи и регионални, хтели да виде у лику српског културног обрасца. Или, по речима самог Ломпара, дело Црњанског открива интегралност српске културе: „Јер, разноврсност тема, најразуђенија и најпространија књижевна географија у српској књижевности, поетско упризорење симболичког дотицаја балканских, панонских, медитеранских, западних и руских подручја, открива српску културу у плодном алузивном подручју контакта три вере и доминантних европских традиција. То упечатљиво ономогућава злонамерну и политички мотивисану представу о провинцијализму српске културе, представу која настоји да српску културу сведе на симболички израз патријархалне заједнице, племенске свести и паланачког духа” (248–249). Једно од најрискантнијих, али тиме и продуктивнијих Ломпарових истражних поступака, одвија се на примеру енциклопедијског

пројекта Крлеже, тога нескривеног стратега борбе за преминацију хрватског културног становишта, поступно и поткрепљено доказујући да је дугорочно потискивање Црњанског с врха вредносне лествице било један од важних послова културне политике снижавања и свестраног неутрализовања српског фактора. Када би овде фокус расправе био сведен на узорне вредности модерне српске књижевности, онда би круг ауторских имена које Ломпар истиче у одбрану српске културне самосвести – неизбежно био проширен. Тиме би и тврдња о полифонији вредности наше књижевности још више добила на снази. (Али, разуме се, ауторов захват био је и овако преобухватан те је Црњански издвојен јер сажима у себи све битно за укупну слику.) Иво Андрић – који је овде највише разматран као предмет накнадне културне отимачине – незаменљив је пример споја патријархалног наслеђа и модерног књижевног духа, упоредив с најбољима у великим књижевностима. Опет, Момчило Настасијевић, идеолошки својен на затворени дух паланке, деценијама олако и безочно, пример је зарањања у дубине почетака свега и свих, светлотаман али апсолутни песник, кога је, уосталом, препознао и, такође интегрални, Васко Попа, заслужено најпризнатији српски песник у свету. Они су, пак, парадигме како се терет наслеђа превазилази и преводи у нову, непобитну вредност. Без дубоког памћења српске културе њихови домети не би били могући у епохи када је модернизам ревалоризовао запостављене, старе традиције. Наши су писци имали неискоришћене традицијске ресурсе, одакле су захватили; писци из тзв. региона, на њихову жалост, нису имали ту предност, оставину извојевану постојаним, често подвижничким напором наших претходника у одржавању пламена својске културне предаје. Зато, без памћења, укидањем и самоукидањем наше традиције – а том пројекту Ломпар посвећује довољно садржајних и документованих, опомињућих страница – и наше висине, и ми сами, губимо ослонац. А већ нам се увелико магли пред очима.

У књизи *Дух самојорицања* аутор на једном месту подсећа на исказ савременог хрватског књижевног znalца из 1997. године, да га, након државног и културног разједињења, српска књижевност, занима колико и бугарска – значи скоро нимало. Одсечан, изазивачки исказ одиста – непријатан за поклонике кроатоцентричне југосфере који би га иначе пречули – али и закаснео у односу на речи Новице Петковића, из 1992. године, из доба кад се макар понешто чинило на српски заснованој културној политици. „Проучаваћемо у оној мери хрватску, словеначку, македонску или било коју другу књижевност у којој мери је то од користи за боље разумевање српске књижевности... У ствари, боље је, рецимо, проучавати француску књижевност, па се поредити са њима, јер тада добијамо на вредности, него проучавати словеначку књижевност” – тако је Петковић објашњавао промене у настави српске књижевности на Филолошком факултету у Београду. Нагласио је тада овај темељни став – меродаван

и за тему учинка и оквира тзв. регионалне културне сарадње: „Мислим, дакле, да свако коме је стало до развоја српске књижевности, као и до бољег проучавања српске књижевности, мора служити формирању свести о јединственом српском књижевном простору, као што морамо бити свесни да постоји српски културни простор” (Н. Петковић, *Разговори 1991–2004*, Учитељски факултет, Београд 2009, 88). Петковићев навод јесте у природном сагласју са Ломпаровим исказивањем потребе за стварањем „интегралистичке културне политике” (332), када је већ очевидно свођење српске културе искључиво на ово мало Србије.

Из саме егзистенцијалне основе културне активности проистиче и Ломпарова опомена, смештена с краја овог његовог – слободно се може рећи – интелектуалног подвига: „Отуд је српско становиште – ако га схватимо начелно – дубоко сплетено са вољом за постојањем, која се ни човеку ни народу не може наметнути, која није обавезујућа него изборна чињеница ... У јавној свести постоји устаљена предрасуда о држави или култури као природним појавама: оне се поимају као сунце или небо којих ће бити шта год ми чинили или не чинили. Али, њих неће бити ако немамо вољу да их буде. То је као кућа, као породица, као живот – морамо стално да улажемо, често и без гаранција” (421). Мило Ломпар је написао дело којем ће време само надавати на значају, а чини се као да је написана у последњи час. Јер, не заборавимо, *Дух самојоричања* јесте од оних књига што рачунају на активан одговор, на покретање јавне сфере, и већ одговор добијају, као и многе придобијене читаоце. Тако је и писана, програмски, али тек пошто је прибавила снажно аналитичко утемељење и бирану теоријску подлогу. Након појаве ове књиге, ништа у нашем јавном простору не може остати исто. Нека делују и претенциозно и неумесно ове завршне речи, али већ сада видим Мила Ломпара у пробраном низу аутора који нису склањали своју мисао и делање од општих, одсудних потреба свог народа, од Стерије и Слободана Јовановића, Дучића и Црњанског, до Николе Милошевића, чија сен свакако, с пуним правом, тихо ликује.

Драган ХАМОВИЋ

ПОЕТИКА СУСРЕТА

Владимир Гвозден, *Српска јуџојисна култура 1914–1940*, Службени гласник, Београд 2011

Три драгоцене теоријске књиге млађих тумача књижевности објавио је у претходној години Службени гласник: то су *Прича о Нар-*

цису Злостїављачу – злостїављање и књижевностї Јасмине Ахметагић, Црњански, меѓалойолис Слободана Владушића и Срїска љуїойисна кулїура 1914–1940. Владимира Гвоздена. Аутор последње од наведених студија у сферу проучавања уписао је немалу српску путописну ризницу у периоду од две и по деценије те тако, поред теоријско-културолошког осветљења путописа, антиципирао потенцијалну историју овог жанра у српској књижевности. Књигу, поред увода у којем је постављен истраживачки оквир и краћег закључка, чине две целине: *Хронойой сусреїа и маїеријалностї љуїовања* (има поглавља *Пуїойисна ѓеоѓрафија*, *Велики раї* и „изѓубљена ѓенерација”, „Друѓи живої” и лица модернизације, *Хаос сївари* и *їоредак речи* и „Две размакнуйе тїачке”) и *Облици љуїойисне есїейизације* (са поглављима *Осїрва умейничкоѓ смисла*, „*Просїї љуїник*” или „*одуцевљени їурусїа*”, „*Наци најновији љуїойиси*” и два *асїекїа идеолоѓије сусреїа*, *Моћ жанра* и *инїерїексїуални сусреїи* и *Есїейїизовани сусреїи: модерностї, їа-сїїизам, космизам*).

Полазећи од феномена *сусреїа*, виђеног као бахтиновска пренапрегнута релација између дивергентних актера – путописца и староседаца који га дочекују или које сусреће, потом путописца и читаоца, места поласка и места доласка, своје и туђе земље, двеју или више земаља или градова које посеђује и др. – аутор је путопис – иначе код нас интерпретиран спорадично и успутно, често тек при проучавању прозног опуса појединих писаца – сагледао минуциозно, темељно и из различитих аспеката. Материјалност сусрета о којој се такође говори подразумева анализу објективних чињеница путописне текстуалности: време (кад је путник-приповедач путовао); простор (куда је путовао); превозна средства која је користио (како је путовао) и доминантни начини перципирања времена и простора у датом раздобљу (тзв. култура времена и простора). Међутим, ретко када уско ограничен на документ или сведочанство времена, путопис је, према Гвоздену, често лични, готово аутобиографски жанр, заснован на утиску једног путника, мање или више искусног читача знакова времена, у исти мах знак историје али и отпор историји. Притом, полазећи од разлике у сврсисходности појединих путописа, аутор студије разликује *їуїойис 1*), као новинарски жанр близак репортажи и фељтону, најчешће објављен као чланак; те *їуїойис 2*), као сложено, синкретичну творевину са развијеним приповедачким елементима и сложеним опсервацијама, као и литерарним амбицијама, што овај облик приближава есеју. Такође, „динамика пара супротности” између наведених путописа у великој мери зависна је „од односа путописца према његовим претходницима”.

Једно од основних теоријско-термилошких полазишта је, сходно самом предмету интересовања и дијалогу као кључном елементу спознаје другости, Бахтиново учење о хронотопу, виђеном као

временско-простorno јединство. Иако Бахтин говори о хронотопу путовања као неизоставном дистинктивном обележју превасходно романеског жанра, у оквиру којег се носиоцу радње, као хотимичном или нехотичном путнику, догађају више или мање узбудљиви сусрети, Владимир Гвозден ће теорију хронотопа применити на српски путопис, који се често по многим особинама примиче фикцији. С друге стране, узимајући у обзир низ историјских чињеница, у првом реду поратну депресију и књижевну офанзиву авангардиста након Првог светског рата као и наговештај нових сукоба кроз сугестивне слике нарастајућег фашизма и национализма у појединим земљама, аутор предочава идеолошку компоненту путописа и низ дискурзивних пракси које путопис заступа, заговара, репрезентује – од егзотизма оличеног понајпре у бораваца у далеким (што даљим!) дестинацијама као што су Африка (Р. Петровић, М. Рајчевић), Азија (М. Велимировић, Ј. Димитријевић), Америка (Ј. Димитријевић) и др., преко колонијалног дискурса (која почива на тумачењима Балкана као Истока Западу и Запада Истоку) и феминистичких читања, па све до пре свега сазнајно-естетичких порива ка путовањима која укључују боравак у земљама високоразвијене културе и богате историје. Студија Владимира Гвоздена ће – изразимо то језиком устаљених фраза и познатих наслова – одговорити на кључна питања о томе како нас виде други, како се формирају слике у главама, да ли су за нас странци пријатељи или непријатељи, шта то нас одваја од других... Стога је културолошки контекст оличен у ненаметљивом знању историјских прилика, али и политичких превирања у Европи и свету, стабилан бекграунд замашној елаборацији која, поред свега набројаног, укључује и књижевни дискурс далеко шири од националног. Путовати, чини се после читања ове књиге, значи тежити контемплативном јединству са прочитаним, доживљеним, слушаним и виђеним, настојати да се у бескрај и континуитет упише индивидуално сазнање и искуствено поимање, те овакву побуду тумач путописа не сме занемарити: у таквим сусретима са уметношћу предњаче путописи из Италије, Париза, Беча али и других дестинација које подразумевају, поред емотивног пртљага, ангажман интелектуалног слоја путника пријемчивог за више облике сазнања и искуства.

Многобројни географски, етнолошки, социолошки и други релевантни подаци са којима се путописац по први пут среће, а каткад и судара, помажу у формирању што дуготрајнијег утиска о подручју које описује. Тако се интертекстуална превирања, низ цитата, поновљених читања оних писаца који су у свести протагониста путописа иницирали полазак на пут, отварају као реинтерпретативна искуства. Нису једнако читали Немачку Станислав Винавер, Милош Црњански, Драгиша Васић или Милан Савић; нису једнако акцентовале тада актуелна питања или цивилизацијске тековине на које су наилазиле Анка Гођевац,

Исидора Секулић или Јелена Димитријевић. Аутор примећује да, док је у путописној култури вазда присутан респектабилан третман италијанске културе и уметности, понајпре Рима и Венеције, по Винаверу „љубавнице сликара”, дотле се на сувремену Италију углавном гледа као на носиоца мана, што је делимично и оправдано негативним ставовима према тада владајућем фашистичком режиму; с друге стране, поједине културе изазивају опречне ставове – Винаверова сентиментална освртања на Беч, као стаклену башту и бечке уморне али и даље процветале руже на Дунаву различита су од запитаности коју негдашња аустроугарска престоница изазива код Рада Драинца, Милоша Црњанског или тихог игнорисања текућих политичких дискурса код Исидоре Секулић или Олге Палић.

Поменута теоријска и шире, културолошка компетенција и њихова синтеза са књижевноисторијским знањем, као и позамашан опсег, тј. богата грађа која подразумева сагледавање српског путописа од 1914. до 1940. године – дакле, у периоду између два рата, периоду ког одликују бурна модернистичка и авангардна превирања, па и повратак традиционалном изразу – основне су врлине најновије књиге Владимира Гвоздена. Иако је реч о различитим ауторима који су писали путописе, дивергентним сврхама и жанровским обрасцима – од једноставнијег типа путописа намењеног потребама дневне или недељне штампе па све до развијеног, литераризованог чак и жанровски дискутабилног путописа – нпр. *Људи љоворе* Растка Петровића или *Љубав у Тоскани* Милоша Црњанског – непоредива је чињеница да Гвозденову студију поред свеобухватности одликују компактност и прегледност које је чине приступачном за шири читалачки круг. Литература приложена на крају монографије, поред низа српских монографских и периодичних публикација на тему путописа, времена, простора, жанровских и стилских одлика (изузев *Речника српске јуџиојисне прозе* Саше Радоњића из 1995. године), те уопште, сагледавања културних и историјских прилика – при чему се као један од извора често јавља управо и студија о историји приватног живота код Срба – обухвата и теоријске радове на страним језицима, пре свега енглеском. Притом, Гвозден је постигао ретко умеће синтезе иманентних, најчешће наратолошких читања и имаголошких полазишта, обухвативши неке од основних идеолошких претпоставки путописне културе у Срба – потребу да се, кроз сагледавање других, конструкцију и деконструкцију стереотипа који о њима владају (и данас!) или су, пак, владали, упозна и сопствени идентитет, култура, менталитет. Како аутор у једној од последњих реченица студије истиче благу предност путописа у односу на остале прозне па и поетске жанрове у периоду којим се студија бави – моћ да у себе упије елементе других жанрова, својеврсни синкретизам, у другим литературама пре свега виђен као особина романа, његову суштинску отвореност, информативност,

допринос историји културе, али и његову симболичну структуру која га чини „проширеном метафором” која „упоређује догађаје о којима говори са извесном формом познатом из постојеће књижевне културе” – тако и Гвозденову књигу треба, између осталог, читати као проширени резултат проучавања многобројних краћих или дужих елабората на тему путописа, с једне, и његове књижевне праксе, с друге стране.

Драѓана БЕЛЕСЛИЈИН

НИШКИ ХОМЕР

Дејан Стојиљковић, *Дуђе ноћи и црне засијаве*, „Лагуна”, Београд 2012

Тешко је писати приказ добре књиге. Не само јер су оне веома ретке, већ пре свега зато што већина приказа данас глорификује текстове поводом којих настају иако то они ни у ком случају не заслужују. Отуда представљање новог романа Дејан Стојиљковића *Дуђе ноћи и црне засијаве* није једноставно јер треба убедити читаоце да је реч о заиста врхунском остварењу о коме ће се тек писати и које ће се тек читати и да је приказ који следи уистину објективан, а не форма која покушава да испуни априорно задате норме и хвали нешто што не заслужује похвалу.

Дуђе ноћи и црне засијаве описују период непосредно пре Косовске битке. Роман је реализован преко паралелне композиције, поглавља и међуигре, при чему главни ток прати догађаје из 1386, а паралелни оне из 1371. У оквиру основног тока (поглавља), међутим, могу се такође разазнати паралелни токови, јер је једна линија везана за српске јунаке, а друга за Турке. Али ту се дихотомија не завршава јер се и српска и турска линија рачвају на још два дела: српска прати авантуре Косанчић Ивана, Милана Топлице, Милоша Обилића и кнеза Лазара, а турска Мурата и његове војске. Паралелни ток (међуигре) знатно је рудукован. Он приказује догађаје везане за кнеза Лазара, његов сукоб са Николом Алтомановићем и губљење драгоцености за којом Косанчић, Топлица и Обилић трагају у основној причи.

Ваља напоменути да романсирање српског средњовековља, као и највеће и најзначајније битке, није никаква новина на нашој књижевној сцени. Шездесетих и седамдесетих година прошлог века појавило се мноштво романа који су се бавили овом проблематиком, пре свих *Десџој Сџефан*, *Вишези кнеза Лазара*, *Леџенде о Милошу Обилићу*, *Сџефан Душан*, Славомира Настасијевића, *И би царевина Душана* Баранина.

Међутим, оно по чему Стојиљковић одудара од својих претходника, иако се непосредне паралеле могу повући са романом *Вишези кнеза Лазара*, јесте напуштање историјске перспективе и приповедање кроз унутрашњи, готово лирски фокус. Наиме, сви романи које смо поменули своју грађу нису узимали само из историје. Они су инспирацију за ликове и догађаје проналазили пре свега у предању, епској поезији и тзв. романтичној историји. Међутим, та грађа је представљана на историјски начин јер је предочавана посредством „историјске инстанце”, односно свезнајућег приповедача који је епичност и историчност нарације (дискурса) градио на свом свезнању у смислу гомилања чињеница. Дакле, Стојиљковићеви претходници настојали су да историзују предање и мит, те се њихови романи могу схватити као историјски, и то у изворном, валтерскотовском смислу.

Дејан Стојиљковић иде у потпуно другом правцу остављајући по страни традицију Валтера Скота и окрећући се извору књижевности, епу. На овом месту морамо навести приказ Бранислава Предојевића који је доступан на сајту романа (www.dugencociicnezastave.rs/) и који, сем проницљивих увида, нуди и читав низ референци тзв. популарне културе, књижевности (Џорџа Р. Р. Мартина, Роберта Е. Хауарда, Стивена Кинга, Нила Гејмена), музике (Joy Division), стрипа (Дилан Дог) и филма (Питер Џексон) присутних у роману. По мом мишљењу је ипак важније указати на то да *Дуге ноћи и црне засиаве* деле много више поступака са класицима књижевности.

На први поглед то се не би рекло. Оставивши по страни модел историјског романа, Стојиљковић се одлучио да искористи један жанр који (у академским круговима) слободно за тривијалан, или, у најбољу руку, популаран; у питању је епска фантастика. Ни по коришћењу конвенција епске фантастике за приказивање догађаја непосредно везаних за Косовски бој, Дејан Стојиљковић није први у српској књижевности. Треба поменути роман Александра Тешића *Kosingas-Ред Змаја* (Portalibris, 2009), који кроз овај жанр описује догађаје из 1388, и чији је главни јунак Марко Краљевић. Оно по чему је Стојиљковић близак овом роману јесте чињеница да и *Дуге ноћи и црне засиаве* полазе од Реда Змаја и заснивају се на српској, тј. словенској митологији, али да је њено присуство скрајнуто и значајно мање изражено него ли у Тешићевом роману.¹ У том смислу се прича о авантури тројице јунака, њиховој потрази за необичним и значајним артефактом који може да одлучи судбине народа, а

¹ У строгом теоријском смислу, разлика између ова два романа тиче се њихове поджанровске припадности. Док се *Kosingas-Ред Змаја* може одредити као фантазија мача и магије, Стојиљковићев роман ближи је изворној епској фантастици која почива на приказу алтернативне историје. Мада ће се о коначном (под)жанровском идентитету *Дугих ноћи* моћи говорити тек након завршетка серијала.

у чијој се позадини налази сукоб и борба за превласт две мистичне „организације”, Реда Змајева и јањичара, уклапа у жанровску схему.

Али, начин на који је Стојиљковићев текст искомбиновао историјско и митско превазилази оквире жанровских конвенција и приближава се историографској фикцији као у романима Умберта Ека, да не кажемо постмодерне. То значи да се фантазија остварује не само и не једино посредством митологије, постојеће или измаштане,² већ се она гради и на основу историјских апорија. Такви су, на пример, ликови тројице главних јунака и нарочито тајанствене организације (тако блиске Еку), Ред Змаја и јањичари. Као директне експоненте „митолошке фантазије” можемо навести виле, Јерисављу и Наису³ (посебно њихов сусрет са Обилићем), трговца Фариса и онострани приказе које се јављују Лазару (Свети Ђорђе) и Мурату (Ифирит), мада се оне могу посматрати и као сновиђења и продукти растројене свести. Зато се може рећи да Стојиљковић нити историзује мит, нити митизира историју, већ бира средњи пут, те на митској позадини, и то подједнако српској и турској, преиспитује апоричне „чињенице” Косовског боја.

Као што смо поменули, основни поступак који *Дуџе ноћи* удаљава од жанровских схема јесте присуство лирског у приповедању. Изјава да у једном епском жанру *par excellence* у исказу лирско заузима значајно место може да делује парадоксално. Стојиљковић успева да епску грађу прикаже на лирски начин и у томе је највећа оригиналност и квалитет његовог романа. Лирско се не односи на постојање патетичних фраза, већ на интимизацију перспективе, пошто се догађаји махом преносе кроз ликове. Посебно су значајни пасажии везани за фокализацију Лазара и Мурата који дочаравају размишљања и недоумице великих државника, и њихов однос према националним и верским питањима. Али ни овде нема фразирања, њихова стања су изврсно приказана зато што су они, без обзира на свој државнички (историјски и митски) положај и значај, предочени слично обичним људима. Томе доприносе не само њихове недоумице, већ више патња за изгубљеним синовима које се не могу ослободити.

Сем тога, у роману се као својеврсна интермеца јављају и поетски описи који изврсно дочаравају атмосферу и одишу лириком и рефлексивношћу појачене рефренским понављањима појединих исказа. Нпр, на почетку трећег поглавља, као мото налазе се стихови Васка Попе, алах ил илалах. Они се кроз читаво поглавље непрестано понављају и

² Аутори епске фантастике махом посежу за измишљањем нових светова и њихове митологије.

³ Именом ове виле Стојиљковић евоцира свој град Ниш.

тако, изузетно ефектно, дочаравају велику турску војску у походу на Пирот.⁴

Овакав однос према дискурсу створио је један специфични исказ који услед лирске патине носи призив хексаметра. Реченице су, необично за епiku, концизне и прецизне, а опет због своје лиричности изражено тропичне и рефлексивне. Конзервативна критика обично популарним текстовима замера недостатак метафизичких пасажа, сентенци које осветљавају универзалне тајне живота. Стојиљковићев роман њима обилује и то, што је посебно квалитетно, не као придодатим, као дискурс свезнајућег приповедача који одудара од тока радње, већ су и радња, и описи и ликови њима проткани. *Дуге ноћи и црне засишаве* препуне су исказа који евоцирају врхунске домате нашег фолклора.⁵ Нарочито ваља поменути поређења која својом свежином и аутентичношћу доприносе појачаној изражајности и ненаметљиво отварају текст ка многим литеарним и уметничким референцама. На пример: „Ноћу им је друштво правио месец, златан и округлао, као новчић на оку преминулог” (95).

Али, Стојиљковић не дозвољава да га овакви пасажи понесу, те је веома мало „слободне” нарације (што се може сагледати као присуство филмске технике). У роману доминира преношење из перспектива ликова што омогућава да се не „упада” ни у патетику, нити у модус монотонности њоме произведен, јер се све сентименталне сцене, на емотивном, идеолошком или националном плану, контрапунктују хумором и ефемерним.⁶ То посебно долази до изражаја у микрокомпозицији поглавља јер се свако завршава (заокружује) изузетно ефектно, сентенцама које или разбијају, приземљују патетику, или, пак, ефемерно сенче метафизичким.

Као што је избегнуто упадање у националну патетику, тј. родољубиву фразологију, тако је и коришћење архаичног говора ради постизања аутентичности приповедања зналачки употребљено. То не значи да ових израза нема, већ да су архаизми предочени попут предања. Старе српске речи и турцизми нису само део дискурса, већ носиоци наративног пошто се њихово значење не објашњава (мада на крају романа постоји речник архаизама), него им се етимологија приказује кроз ликове и догађаје. Тако се сугерише значење јањичара, симбола шин, Ифрита

⁴ Посебно се може издвојити епизода у којој кнежевић Стефан посматра слику на којој је приказано како цар Душан убија вука док му кнез Лазар објашњава о чему је реч. Начин на који је ова епизода представљена не само да упућује на филмске технике већ подсећа на сличне сцене из чувених епова, Вергилијеве *Енеиде*, пре свега, када Енеја уз Дидонину помоћ посматра слике Тројанског рата у Јунонином храму.

⁵ „Овде, у овом свету који је настао прогонством из раја, смрт даје смисао и боју и постојању, и то није ништа ново ни чудно, ништа недокучиво. Ни за ловце ни за ловину.” 24. Или: „Срце... је ломљива ствар” (40).

⁶ „Наше време је прах, крв и вода... А понекад и вино” (138).

и др. Отуда можемо рећи да Стојиљковић не користи ове изразе као окамењене, већ наративно сугерише њихово значење (преко догађаја одлучујућих за ток романа) и на тај начин остаје утисак да се приказује њихова „карактеризација”. Иста је ситуација и са историјским подацима – они се не наводе, већ се приказују. Тиме је избегнут прокламовани академизам који се јавља у сличним романима и умањује занимљивост и читљивост тих дела.

Ипак, иако је лирско присутно, епско заузима доминантну позицију у *Дугим ноћима*. Посебно успело приказане су борбе, од којих треба издвојити напад на Пирот којим се роман и завршава. Сем филмских извора са којима се ова борба може поредити (нпр., филм *300* на који се и алудира у тексту), освајање Пирота евоцира оно везано за Троју. Иако у роману нема директних дуела као у *Илијади*, ипак је основа иста – у питању су надмудривања и сукоби, посредно двојице вођа, Мурата и Лазара, односно богова у њиховој позадини, а директно Стефана и Али-паше и њихових најбољих витезова. Али и поједине сцене као да су преузете из *Илијаде*, пре свега сакупљање мртвих и посета Косанчића турском логору.

Још један поступак који се може повезати са Хомером јесте чињеница да Стојиљковић за дочаравање најбитнијих детаља не користи дескрипцију која би те детаље банализовала и свела на схему, већ се више задржава на ефекту који они изазивају. То посебно долази до изражаја у опису Косанчићевих мачевалачких вештина наговештених приказом његових борби и убиствима противника, али никада концизно и до краја. Увек се оставља довољно простора за домишљање, његове борбе су предочене само кроз уводне сегменте и слике епилога у којим он излази као победник, а о његовом подвигу говоре или размишљају други јунаци. Тиме је тајновитост и вештина овог јунака посебно истакнута.

У описима српске и турске стране нема идеализације, јер су обе представљене са свим својим врлинама и манама. Зато и делују људски, а њихови поступци су разумљиви. Присуство људског, тј. објективност са којом је приказана турска страна поново упућује на Хомера, односно народну епску традицију. Али, као што смо напоменули, иако у основи полази од епске традиције, Стојиљковић не користи само њене факте. То нарочито долази до изражаја у слици Краљевића Марка приказаног као турског вазала, а не знаменитог српског јунака. Његове препознатљиве особине, склоност ка борби и вину, уткане су у карактер Милоша Обилића.

И управо у односу према ликовима, тј. карактеризацији Стојиљковић показује, можда, своје највеће мајсторство. Сви ликови у роману су изузетно живи и упечатљиви. Њихова живост остварена је тиме што су приказани са проблемима који муче и обичне (савремене) људе. Али оно што их посебно издваја јесте начин на који су индивидуализовани. То се

нарочито односи на Косанчића, Топлицу и Обилића. Реч је о јунацима чији је историјски идентитет апоричан, те је при сликању њихових ликова Стојиљковић користио много више предање и конвенције епске фантастике. Тако је Косанчић приказан као изузетан, готово надземаљски мачевалац (са Далеког истока), иако он сам своју особину објашњава тренингом. Његова мистичност појачана је и необичним мачем који поседује и припадношћу Реду змаја, као и да другује са вилама. Топлица је предочен кроз слику непогрешивог стрелца, а та слика је веома блиска вилењаку Леголасу из *Господара прстенова*. Најзанимљивији је Обилић који у свом карактеру обухвата, као што рекосмо, оне особине које су приписиване Марку Краљевићу. За разлику од Косанчића и Топлице, који су изграђени ликови, Обилић је лик у развоју, неко ко ће преко мисије и пријатељства са њима двојицом постати легендарни јунак, и један од, по предању, припадника чувене дванаесторице Реда Змаја. Сем овим ликовима, велика пажња поклоњена је и Лазару и Мурату. Они су приказани доста уверљиво баш због тога што у њиховим описима нема трагова патетике и легендарности која им је својствена.

Али и споредни, мање битни јунаци пажљиво су обликовани (на плану карактеризације и мотивације). Као пример можемо издвојити Станоја Главосечу, најамника, пагана који не прихвата хришћанство и који је прво био у служби код Косанчића, затим код Обилића и на крају завршио код Стефана у Пироту. Или, рецимо, лик девојчице Огњане, прототипа Косовке девојке. Оба ова лика, иако споредна, имају значајну улогу у развијању радње романа. Тако Станоје отвара причу о Косанчићевој судбини, потпуно заснованој на предању (његову сестру отели су Турци уз помоћ његовог најбољег пријатеља, због чега се она и убила, а Косанчић кренуо у освету), а Огњана сјајно мотивише компликовање односа између Оливере, кћери кнеза Лазара, и Обилића (Обилић даје мараму коју му је Оливера поклонила како би превили рањену девојчицу).

Сем тога, може се приметити да је и у погледу ликова у потпуности испоштована дихотомија присутна у композицији романа. Тако готово сваки српски јунак има свог парњака у турском табору, те су попут јина и јанга приказани Лазар и Мурат, Обилић и Бајазит, Косанчић и Вукмир, вођа јањичара и његов некадашњи најбољи пријатељ, и сл.

Једина замерка која се може упутити иначе квалитетно „опремљеном” роману (купац ћириличног издања добија на поклон CD са седам песама Саше Трајковића) јесте изостанак родослова који су уобичајени за жанр епске фантастике. Овде је он заиста неопходан јер би се помоћу њега публика, недовољно блиска са српском средњовековном историјом, упознала са њом и преко једног крајње занимљивог штива утврдила градиво.

Роман *Дуђе ноћи и црне засџаве* замишљен је као први од пет делова једног циклуса. Његов квалитет је несумњив, али да ли ће он бити задржан до краја, кроз четири најављена наставка (*Олујни бедери, Учишћел мачевања, Царсџиво небеско* и *Последњи Немањих*), остаје да се види. Оно што треба рећи јесте да се за Дејана Стојиљковића више не може говорити да је млад и талентован писац. Своје мајсторство приповедања он је доказао овим текстом постајући предводник нове генерације српских аутора.

Дејан МИЛУТИНОВИЋ

О САВРЕМЕНОСТИ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ФИЛОЗОФИЈЕ

Слађана Ристић Горгиев, *Филозофија у раном средњем веку*, Филозофски факултет, Ниш 2011

Уверен сам да је сваком човеку, па и сваком народу потребан, чак неопходан континуитет у развоју (индивидуација и/или обожење). Пошто се овакво оправдано очекивање у реалности ретко остварује, могли бисмо с правом говорити да се и појединци и народи налазе на различитом ступњу остварене, делимично остварене или неостварене индивидуације и/или обожења, односно да се налазе на различитим степеницама замишљене Јаковљеве лестве.

Оно што сматрам да припада савремености у вредној и радној књизи Слађане Ристић Горгиев *Филозофија у раном средњем веку*, то је њен успешан покушај (за мене је тај покушај већ и остварен) да нам у овој њеној књизи покаже да су нека питања живота, као што су: постојање или непостојање Бога, божанства или једног и то личног Бога, Христа, питање о урођености морала, питање вере или сумње у бесмртност људске душе, као и битно питање сваког времена, односа вере и знања, науке и религије, филозофије и теологије, слободе и нужности – трајно присутне у старој грчкој филозофији, у филозофији, већ прожетој хришћанском религијом у раном средњем веку, у трајању читавог средњег века, али да су оваква питања присутна и данас, у XXI веку. Без аутентичности, без егзистенцијално-есенцијалних питања у дубини и површини људске душе (дакле, његовог колективног и индивидуално-несвесног, а онда и свесног) не би могао постојати *континуишћет*, од времена пребогате хеленске филозофије, преко раног и касног хришћанског средњег века, све до савремене филозофије егзистенцијализма, па и постмодернизма. У питању је (бар за религиозне људе у свим временима) Апсолутни Дух који се испољава (према Хегелу, кога и наш аутор спомиње) у религији,

филозофији и уметности, при чему границе између ових трију манифестација Духа (које и чине суштину културе) није лако одредити.

Анализирајући „карактер средњовековне филозофије”, као и њених главних, раних представника у хришћанској филозофији: Светог Јустина Философа, Светог Климента Александријског, Светог Григорија Богослова, Дионисија Ареопагита и Светог Јована Дамаскина присуство Ристић Горгиеве увек је једним делом свога филозофског Ероса у старој грчкој филозофији, а другим делом у хришћанству. При овоме непрестаном поређењу између откривене религије (јудеохришћанске) и релативно дугог периода трајања, у много чему оригиналне грчке филозофије (довољно је само читати са пажњом, чуђењем и дивљењем Хераклита, Емпедокла, Парменида, наравно и Сократа, Платона, Аристотела и, доста касније, Плотина, гностичаре и неоплатонске филозофе) наш филозоф је свестан не само сличности, већ и разлике између „старог” и „новог”. Довољно је подсетити на битну разлику у схватању настанка живота у космосу и на Земљи, при чему је готово преовлађујуће мишљење било код старих Грка да је свет вечан, односно да није било почетка, а неће бити ни краја, *Ex nihilo nihil*, супротно веровање јудеохришћана да је Бог тај који је *ex nihilo* створио свет и жива бића у њему, остаје трајно веровање у свим монотеистичким религијама.

Да ли су вера и знање, религија и филозофија, па и религија и наука, две неспојиве области, или се могу, не само мирити, већ и природно прожимати – спор је који траје до данас у XXI веку, између еволуциониста и креациониста. Битно је уверење Слађане Ристић Горгиев – да ли је то њено уверење последица знања и сазнања, или и вере – да је добар део старе грчке филозофије припрема, предукус, *logos spermaticos* за појаву хришћанства; она се у оваквом своме ставу ослања на ране хришћанске филозофе који су одлично познавали грчку филозофију (Свети Јустин Филозоф је, на пример, и Хераклита и Сократа назвао хришћанима).¹

Смислено је и прихватљиво позивање Слађане Ристић Горгиеве на познатог руског религиозног филозофа Василија Зењковског (блиског руском религиозном филозофу Сергеју Булгакову) који пише: „Јединство вере и ума нам није дато него задато. Обе стихије духа су слободне и понекад се могу разилазити – често су потребни духовни напори да би се то јединство успоставило... али и људски дух... не садржи у себи никакве препреке за јединство вере и знања.”

Шта са космополитизмом и универзалности хришћанства и глобализмом и мондијализмом у западној цивилизацији (намерно не кажем

¹ Мени лично је овакав став прихватљив, усудио сам се чак да у мојој књизи *Претече хришћанства*, у *logos spermaticos* убројим и Буду и Лао-Цеа, налазећи, нарочито код Лао-Цеа узбуђујући сличне реченице са Христовим речима из Јеванђеља.

и култури) данас, у XXI веку? Несрећна историјска догађања у току векова, показала су нам тужну законитост искривљавања и изопачавања првобитних религијских идеја готово свих великана светских религија, најалост и хришћанске религије. То је и дало повода великом данском филозофу Серену Кјеркегору да каже да је „хришћанин нешто ређе од генија” и да је „само један хришћанин увек постојао – Исус Христос”. Незаборавање речи апостола Павла: „Нема ту Јеврејина ни Грка, нема роба ни господара, нема мушкога ни женскога рода – јер сте ви сви једно у Христу Исусу” – очевидно до данас неостварљиве, оставиле су ипак траг у новијим јересима хришћанства, марксизму, глобализму и мондијализму.

Наш врли аутор књиге *Филозофија у раном средњем веку*, не заборавља да нам прикаже и за наше време актуелну расправу о монизму и дуализму, о телу, души и духу, посебно изражену у супротним учењима Платона и хришћанства (када је реч о поменутих односима). Савремена психологија, нарочито она пренатална учи да је човек првенствено дуалистичко биће, јер расцеп душе и тела, као и њихова доживотна међусобна борба, представља алфу и омегу свег живота. Не мисли тако хришћанство!

Сва битна питања живота и смрти човека, која сам до сада спомињао, опширно су и темељно обрађена од стране нашег аутора у делима раније спомињаних раних хришћанских светитеља. Скоро увек је код ових светитеља филозофија у блиском савезу са теологијом, једна другу заправо стално подстичу. Био ми је посебно привлачан (у излагању Слађане Ристић Горгиев) Свети Климент Александријски из III века. Он пише да су „Грци били Педагог Хеленима на путу ка Христу, као што је закон био за Јевреје”. Било је закона и пре Јевреја (у Индији Ману, у Вавилону Хамурабије, у Спарти Ликург итд.), али први најсажетије исказани закон био је Мојсијев. Шта би требало онда да значе речи апостола Павла у Посланици Галатима када он пише: „Ја сам посредством закона умро закону – да Богу живим... Благодат Божију не одбацујем; јер ако праведност долази посредством закона, онда је Христос узалуд умро”? Могли бисмо рећи: каква величанствена идеализација хришћанства од стране апостола Павла! Зашто идеализација? Зато што човек, и данашњи (или, нарочито данашњи) није у себи савладао ни миленијумски стар пагански слој у себи, још мање је испуњавао Закон (и онај најважнији Мојсијев), да би могао да доспе до врхунског идеала: изједначавања себе са Христом и Његовом благодати („Тако не живим више ја, него Христос живи у мени”, пише апостол Павле).

Преносећи верно учење светог Григорија Богослова из IV века, Слађана Ристић Горгиев тачно учавва код Светог Григорија оно најважније, и опет, оно увек савремено: „Упознавање себе, упознавање природе и упознавање Бога”. Могли бисмо мирно рећи, и то без скепсе и

резигнације да су ове три дужности за човека – вечне, јер се никада не могу до краја испунити! Зато наш аутор и завршава одељак о Светом Григорију речима: „Није свакоме могуће да у своме животу потпуно испуни ту норму, али је приближавање Богу бескрајан процес који се наставља и после човекове смрти. Најмање што човек може да учини јесте да почне свесно и активно да се приближава и креће ка Богу док је још жив.”

Чини ми се да је оваква порука Слађане Ристић Горгиеве истовремено најважнија порука и већине хришћанских светитеља (међу њима нарочито Светог Григорија из Нисе, Псеудоионисија Ареопагита) али онда у настављању њихове мисли, и порука Гетеа, Канта, Достојевског.

Одајући пуно лично признање за лепу, добру и корисну књигу Слађане Ристић Горгиеве *Филозофија у раном средњем веку*, која подстиче пажљивог читаоца (без обзира на његово занимање) да се упусти у божанску пустоловину индивидуације и/или обожења, наводим речи Исидоре Секулић, које се, надам се, добро уклапају у дубљи смисао сталног човековог усавршавања, а која потичу од збиља Божијег богослова Светог Григорија.

Ево тих узвишених речи Исидоре Секулић (у њеној књизи *Из домаће књижевности*, књига 2): „Религиозни духови настављају метаморфозе и с ону страну физичких трагедија, јер своју идеалну персоналност имају, држе, налазе у Богу.”

Владеџа ЈЕРОТИЋ

И ПАЛИМПСЕСТ И МЕТАТЕКСТ

Станиша Нешић, *Паймос*, Граматик, Београд 2011

Књижевна јавност је већ упозната са магистралном карактеристиком песништва Станише Нешића (р. 1956) која се читује у песниковој посвећености и зороњености у наслеђе, нарочито у оно духовно и оно што је забележено, а што је и данас актуелно и живо, о чему сведоче и наслови појединих његових ранијих песничких књига: *Митологије*, *Бдење*, *Истичници*, *Чињање традиције*, *Таворска светлост*, *Европа на рођовима бика*.

Сам наслов Нешићеве најновије песничке књиге – *Паймос*, као и њен поднаслов – *Псалтир ошкровења* приближавају нам њен могући садржај и значај. Наиме, појашњава нам песник Нешић, „заточен на Патмосу” био је свети богослов Јован писац књиге *Ошкровења*, познатије као „пророчка виђења” будуће апокалипсе, која се све више приближава

не само национу којем песник припада, већ и читавом животу и смислу живота уопште. Иначе, по песниковом суду данас је Србија у улози Патмоса Европе као симбола одбачености и жртве неприродне изолације („у жалости ме усправи да будем уз раме праведника, у Србији, много година, на Патмосу Европе заточен кастрираним умовима, Европском банком, Евро Уставом који је скројен по мери уништитеља Европе, лихварске браће која више од два века дижу револуције, руше диктаторе и само је њихова демократија исправна јер почива на темељима лихве”), што апсолутно оправдава име најновије Нешићеве песничке књиге.

Књижевна форма коју песник Нешић, и овом пригодом, негује јесте ослањање на оне обрасце који су изведени из старих црквенослужбених канона као што су наведено „откровење” у *Нуљћом ѿсалтиру* и *Давидови ѿсалми* и то првих шест (1–6) и завршних тринаест (136, 138–150), уз напомену да је аутор дописао односно досмислио и *Псалам 151*.

Штавише, песник Нешић наведену старо и новозаветну баштину користи као подлогу и рам за своје певање те се читаоцу и тумачу, осим упознавања са књижевним садржајем, намеће питање да ли је пред њима још једно палимпсестно остварење или је пак преовладао атрибут метатекстуалног или је пак то двоје здружено и преплетено пред заједничким страхом од пророкованих будућих дана.

Када је реч о поменутом „нултом псалтиру” већ у међунаслову (*Седам стихова су седам звезда и седам печата, и седам Анђела са седам труба*) песник Нешић читује своју заданост и задатост поменутиим делом на које се наставља и надовезује, а истовремено афирмише и песникову жељу да наведени новозаветни канон допише, досмисли, осавремени и препева, чиме уједно и сведочи дуговековну остварљивост изворног текста кроз време иза нас. Други део реченице објашњава увођење „стихова” као потенцијалног спасења, док дописивање, осавремењивање и отелотворење основног и преузетог текста учававмо у следећим примерима. Песник Нешић непосредно именује: „Седам звезда на Истоку и на Западу седам су страшних знамења: Ватерло, Арарат, Колима, Аушвиц, Вијетнам, Гвантанамо, Хирошима, љубав моја, и још седам пута седам пута седам до у бескрај пута седам”), дајући времену категорију бескраја. А некадашњи „печати” богослова Јована данас су преображени у „сујету, глад, благостање, охолост, мржњу, разврат, нуклеарно лудило са седам флота у пратњи седам подморница”. А „чуvari печата” односно чувари таквог лицемерја и виртуелног света уз помоћ „труба” позивају на „напад на ближњега са палуба седам носача авиона”. Иначе, оваквих пројеката дописивања и слободних препевања у светској књижевности на Нешићеву књижевну подлогу је било често, што само илуструје давнашњи страх житеља Земље од најављеног али и, у слепилу и охолости, заслуженог „пада”, који је много векова раније наслутио свети Јован богослов познат и као вечити „заједничар у невољи”.

Већу песникову слободу у отклону од изворног „хвалопева” (већном у односу на тему а мање са формом и версом) доносе његови псалми обogaћени не само оовременим збивањима, већ и иронијом, што сведоче и поднаслови и међунаслови Нешићевих псалама („транзициони” псалам, псалам „по Конфучију”, „Псалам 1999”, „Псалам економије и слободе од економије”, „стихови савести и статистике”, „Похвала, стихови између реалног и виртуелног света”), као и њихове посвете, на пример, Јеремији, Захарију, Агеји, Голијату, Јосифу Штиглицу, Ноаму Чомском, Гору Видалу, Мајклу Муру, Мордехају Вануну. У прилог томе су и бројне историјске личности као актери Нешићевог осавремењавања певања која вековима трају и опстају, и завидном вредношћу стиховања и актуелном и насушном поруком.

Очито је из досад цитираних Нешићевих стихова ко је данас Ирод и каква је његова представа и какви су његови бројни следбеници, као и кави су све могући њихови облици уништавања свега живогa.

„Новом Ироду ... кроз прсте цури црно злато и крв невиних, јер његово је царство и ужитак самртан.” Стога су представе Ирода у облику мултинационалних „корпорација” које су „врховни жреци и судије на штету појединца, група и народа, а у своју корист, под заставама грабежи и похлепе, уз помоћ страха, ратова и мегатона”. Наравно, ту су и Пентагон, СИА, као и данашњи самопрокламовани лажни Цар. Њихов контраст, а уједно и жртва, је онај који усамљен и неснађен „није на продају нити купује, огрубелом рукама негује стабла пасуља у башти, поврће крај извора, семењем биља птице храни, следи покрете природе”. Али, нови проносиоци зла загађују и природу и животну околину којој се појединац посвећује и предаје, јер „они су творевина творевине, гомиле ужареног човека без Душе и Духа, нова пошаст, гутају праведне”. У *Псалму 136.* посвећеном години 1999, односно бомбардовању Србије од стране удружених оружаних снага НАТО-а, песник није могао да заборава ни увредљиво име те војне акције (Милосрдни Анђео), као ни бројне домаће лакеје који су заговарали поменути злочин из ваздуха.

Суочен не само са колективним незнањем и „јавом у којој нико нема снове”, него и са појединачним погромом („они које си умножио устају на ме”), песник Нешић је у стању да приговори самом Апсолуту („Ти не желиш безакоње, али га и не спречаваш”). Осим оправданости ове песникове забринутости њен разлог, тачније њену интонацију објашњава сам аутор, пре свега искреношћу („Срцу моме, Господе, ниси допустио да изговара речи притворне и лукаве”), што само још више илуструје угроженост и појединца и колектива.

Песник не жели ни сопствену аболицију од сопственог греха („Господе, не грехих али грешан јесам јер бејам у немоћи да зауставим лудило што светом попут куге хара и немоћним народима патњу и бол носи”), али у исти мах потенцира осећај сопствене безначајности и

ефемерности, као и немогућности да утиче на било шта око себе и између нас.

Препознају се и учестала песникова упозорења која се тичу неподношљивости и неодрживости песниковог и нашег тренутног статуса („Обманути, преварени, обогољени, ко ће чекати да погубиш лажљивце, човека крвника, сабрата лукавог?“), као и узалудног ишчекивања правде до нивоа неверице и безумља када су у питању злодела самозваног и „малоумног Цара“ недоступног заслуженој казни („Гнев Божији стиже, али бржа је рука менталног дегена, брже су његове проповеди да свет сатиру у Име Господа“).

Стога, песникова молитва поприма (због богатства примера) необичан изглед („Изливам пред Господа молитву моју која из-дана-у-дан нараста, нараста, из године у годину све жалоснија, од умножених дела његове творевине, бива једна ругобна фреска“).

Аутор се враћа и на архихришћанску премису утешног искушавања („куша ме каменовањем, понижењем, расејањем, гони ме без предаха вековима, на јави, у сновима“; „Али у срцу вазда мислим, неће ме Господ мој предати у руке грешника, само ме куша као праведног Јова“) извлачећи узвратну постискушавалачку богоугодност и смиреност: „Исповедам и славим га у данима гнева, јер ме не враћа себи, јер ме враћа мени, да се у делима својим као у огледалу видим“, што је само увод у онај коначни суд: „Да видиш има ли љубави у мени кад ме поведеш путем вечним.“

Ипак, песник Нешић, ни за час, не губи своје дубоко убеђење да се његове и наше искрене молитве чују („Можеш да постављаш страже око усана мојих и двери да ми на уста прислониш, али глас молитве моје, знам, до твога уха допире, јер из срца долази и без речи“).

Нужно је нагласити да нам песник нуди и значајну и потенцирајућу разлику између Онога коме се молимо и Молоха, старосемићанског бога сунца и рата, коме су се приносиле људске жртве, и прворођенчад. Иначе, фигуративно Молох представља страшну и слепу силу која захтева невинне жртве.

Посебан квалитет Нешићевог певања јесте и његов ироничан израз, који, поседујући меру, повремено прелази и у оправдану сатиру. Иронија блажег нивоа је очита у *Псалму 142* о Обећаној земљи, коју аутор, са пуно разлога и непристајања на њу, назива Новим Вавилоном, иначе симболом новог поретка („јарам злочинаца и убица који сеје смрт свуда по свету“).

Нешићев песнички језик је истовремено и саображен времену и теми коју опева, али и толико вешто и оправдано осавременењен потпуно новим непесничким терминима из нашег окружења, и који уз богатство гномских песникових интервенција, претвара своју најновију књигу у пожељну и потребну литературу, са карактеристиком упозорења и

поуке, као и њене симболичне дуготрајности, какав је и њен сводни наслов, као и псалтири и псалми, уопште.

Дакле, Нешићеву најновију песничку књигу *Пајмос* заиста чине „стихови искуства, наде и опомене”.

Александар Б. ЛАКОВИЋ

ЛЕТОПИС ПРИЗРЕНСКЕ БОГОСЛОВИЈЕ

Александра Марковић Новаков, *Православна српска богословија у Призрену (1871–1890)*, Епархија нишка и Епархија рашко-призренска, Ниш 2011

Историја Косова и Метохије у добу између 1878. и 1912. године не губи на занимљивости и актуелности. Реч је о времену у коме је, као резултат вишевековног процеса, албанско становништво у овим земљама постало већинско у односу на српско. Српска историографија показала је да су, уз сву сложеност демографских, друштвених и економских процеса, главни узрок промене били насиље и прогони.

У главним токовима данашње светске историографије то је, међутим, неиспричана прича. Узгредни, па и темељнији осврти на историју Косова и Метохије у 19. веку најчешће се свode на иселавања албанских мухацира 1878. и на страдања албанских цивила 1912. године. Стога сваки нови прилог истраживању историје Косова и Метохије у кључном периоду, од 1878. до 1912, заслужује посебну пажњу и научну процену.

Књига *Православна српска богословија у Призрену (1871–1890)*, Александре Марковић Новаков на први поглед није посвећена овим крупним историјским процесима, већ ужем питању, историји једне српске школе у Метохији. Но, у оквирима српске историје, Призренска богословија није „мала тема”. Ауторка је показала да је Призренска богословија, од оснивања 1871. па све до отварања српских конзулата у Старој Србији и Македонији, била главна српска просветна, али и политичка установа на Косову и Метохији. Штавише, Александра Марковић Новаков је, смештањем Призренске богословије у контекст тадашњег српског школства и постојећих богословија, потврдила оно што се и раније наслућивало, да је Призренска богословија била једна од најважнијих српских просветних институција у 19. веку.

Књига Александре Марковић Новаков је, ипак, прва историја Призренске богословије у првих, најважнијих 19 година њеног постојања, ослоњена на разноврсну, необјављену архивску грађу. Бројни фондови Архива Србије, Архива САНУ, Народне библиотеке Србије, Музеја Српске православне цркве, Грађа *Српског биографског речника*, уз

импресиван списак објављених, нарочито мемоарских извора и литературе, дали су ауторки више него солидну основу за реконструкцију историје Призренске богословије у овом добу, испуњену низом нових чињеница и тумачења.

Ова књига је, међутим, и занимљив пример како се кроз ужу, јасно дефинисану и темељно истражену тему, може много тога рећи о знатно ширим појавама и процесима.

Најпре, историја оснивања и првих деценија постојања Призренске богословије даје нам прилично нијансирану слику Османског царства. Настанак Призренске богословије је, поред осталог, био последица танзиматских реформи, које су омогућиле извесну обнову духовног и економског живота немуслиманског становништва. Са друге стране, слабљење османске државе, престанак танзимата, нови рат са Русијом, успон албанског национализма и јачање две српске државе изазивали су насиља над православним српским становништвом које се кретало од стихијских, изненадних, неселективних прогона до, нарочито после 1878, систематског истребљивања целих популација. Зато је летопис живота Призренске богословије, који чини главни део ове књиге, у ствари хроника покушаја једне етничке групе да опстане у условима зулума, страдања и непостојања основне, физичке сигурности.

Утицај великих сила на историју Косова и Метохије најбоље се види кроз улогу руског конзула у Призрену, Ивана Степановича Јастребова у оснивању и раду Призренске богословије, али и у животу српског становништва на Косову и Метохији. Искоришћена архивска грађа јасно показује зашто га је Јован Ристић назвао „анђео хранилац српски”. Штавише, ауторка примећује и да је Сима Андрејевић Игуманов први капитал, на основу кога је почео да стиче богатство, добио од руског посланика у Цариграду (вреди приметити да му је тада помогао и један турски пријатељ), да се потом обогатио у Русији, као и да је сасвим изузетна улога коју је одиграо у настанку Призренске богословије била омогућена чињеницом да је био руски држављанин и да је у свему најтежње сарађивао са Јастребовим. У исто време, уочена је и сва штета коју је Србима наносила руска подршка политичким амбицијама Бугарске егзархије, које су, преко Старе Србије, досезале чак и до Босне и Херцеговине.

Историја Призренске богословије у овом добу показује и сложену природу односа између самих балканских хришћана, њихових цркава и њихових националних покрета. Српска богословија је и основана да би се, поред осталог, зауставио продор утицаја Бугарске егзархије у Старој Србији. У условима непостојања српске црквене организације у Османском царству, Васељенска патријаршија коришћена је као средство хеленизације. У књизи је дат живописан, али и реалистичан портрет фанариотског митрополита рашко-призренског Мелетија, који се на том

трону налазио преко четири деценије. У врло уравнотеженој и реалној слици односа унутар мозаика различитих балканских етничких, верских и националних заједница, није изостављен ни сукоб Срба и Цинцара око призренске цркве Светог Спаса. Сва ови конфликти одигравали су се тек неколико година по успостављању сарадње и потписивању савезничких уговора у време кнеза Михаила Обреновића. Приказани су и сукоби различитих личности, интересних и социјалних група унутар истих националних и верских заједница. Уместо поједностављене слике судара крста и полумесеца, српског патриотизма и османлијског империјализма, ова књига нуди корисне прилоге за истраживање сложених питања односа између нације, цркве, школе и државе у модерној историји Косова и Метохије, па и Балканског полуострва.

Православна српска богословија у Призрену (1871–1890) речито говори и о тадашњој политици Србије према неослобођеним српским земљама у Османском царству. Ауторка је у фонду Јована Ристића, у Архиву САНУ, пронашла доказе о пресудној улози српске државе у оснивању и раду Богословије. Тиме је још једном подвучен значај београдског Одбора за школе и учитеље у Старој Србији и Македонији, основаног 1868. године. У причу о настанку и опстанку Призренске богословије укључене су скоро све значајније личности српског јавног живота тога доба, од Илије Гарашанина и Јована Ристића, до митрополита Михаила, Нићифора Дучића, Милоша С. Милојевића, Панте Срећковића, Стојана Новаковића, Милутина Гарашанина, Светомира Николајевића, Владимира Карића и многих других. Приказани су сви међусобни сукоби и неслагања, плиме и осеке у деловању Србије на овим просторима. Из књиге се, међутим, јасно види да су упркос томе сви предано радили на истом циљу – ослобођењу и уједињењу српског народа.

Ова књига доноси много корисних података и о самом граду Призрену, тачније о локалном српском чаршијском, трговачком, занатлијском, свештеничком слоју. Први помен призренске црквено-школске општине датира још из 1794. године. И пре оснивања Богословије Призренци су сами издржавали мушку основну и продужену школу, па и једну женску основну школу. Женска школа коју је у Призрену 1836. основала и водила Анастасија Димитријевић Наста била је, како ауторка наглашава, „прва женска школа у целом Српству”. Књига је препуна примера спремности Призренца на личну, индивидуалну акцију, без чекања на помоћ и подршку суседних српских држава; напротив, врло често они су били ти који су Србију подстицали, покретали и „увлачили” у Стару Србију. Важан део ове појаве је и дуга традиција задужбинарства. Дobar пример даје биографија Симе Андрејевића Игуманова, али, како се из књиге види, Игуманов је имао своје претходнике и настављаче у ликовима Димитрија Младеновића Мишетевића, Спасе Чемерићића, Николе Сташића и других призренских трговаца и задужбинара.

На крају књиге дате су биографије ректора и учитеља Призренске богословије, владике Саве Дечанца, Петра Костића, Ђорђа С. Камперелића, Илије Ставрића, Илије Вучетића и других, до данас скоро заборављених „малих људи”. Иако су писане историографски мирно, без улепшавања, оне су праве мале студије о храбрости и истрајности.

За реконструкцију духовног света наставника и ђака Призренске богословије, али и чаршијског слоја на Косову и Метохији 19. века, посебно је занимљив преглед садржаја библиотеке Богословије, издвојен у тексту као посебна тема. У прилозима су дате и табеле о социјалном и географском пореклу ученика Богословије, као и о њиховим потоњим занимањима. Све то послужиће као корисна грађа за истраживање интелектуалне и друштвене историје Старе Србије.

Књига *Православна српска боџословија у Призрену (1871–1890)* Александре Марковић Новаков представља важан прилог истраживању историје Косова и Метохије у 19. веку. Она је још једна потврда повећаног интересовања за ову тему међу историчарима и историчаркама млађе генерације. То је појава која охрабрује.

Милош КОВИЋ

НЕПРИПАДАЊЕ ЖИВОТУ

Томас Бернхард, *Ауџобиоџрафски сџиси (Узрок, Подрум, Дах, Хладноћа, Деџе)*, „Футура публикације”, Нови Сад 2010

За љубитеље Бернхардове прозе, његова петотомна ауџобиоџрафија долази као „обавезно” штиво и својеџврсни *post scriptum* читавог опуса овог стџараоца. Иако се формално могу сагледавати као одвојене целине, делови његове ауџобиоџрафије заправо се надовезују један на други уланчавајући познати реперџоар Бернхардових мотива: смрт, самоубиство, лудило, неприпадање свету који га окружује, интензивна интроспекција, савлађивање себе, отпор према свим социјалним нормативима, разоткривање различитих табуа, иронијски отклон према великом делу утврђених стандарда живљења. *Ауџобиоџрафски сџиси* Томаса Бернхарда тако се могу посматрати као својеџврсна карика између света и књижевности односно доказ за непостојање јасне границе између живота и литературе. У овом делу свет се претаче у текст а текст гута тај исти свет до његовог потпуног брисања. Теза по којој су уметници због тога заправо осуђени на немогућност опстанка у само једном домену реалитета овде се потврђује иако је, на многим местима у његовом делу, већ исказана. Посебно у збирци *Лудило* где је човеку у таквом процепу

(у различитим контекстима) досуђено поништење себе самог. Посебно је упадљива прича о песникињи која извршава самоубиство због несхваћености и простаклука своје околине. „Била је непрестано у бегу и у људима је видела управо оно што јесу, глупава, бездушна, безобзирна маса са којом стварно не треба ништа имати. Они који верују у њено самоубиство, понављају да је песникиња саму себе сломила, док су је у ствари сломили њена околина и простаклук њене домовине” (Бернхард, 1997). Тиме би се могао назначити и увод у аутобиографију, где Бернхард заправо подробно разјашњава феномен изречен у прози *Лудила*.

Тако се на самом почетку *Аутобиографских списа* Салцбург, као свет свог детињства, односно познијег дечаштва, приказује као микрокосмос паланачке затворене и учаурене тупости. Такав свет у конзистентности свог ограничења нужно одбацује оне којима није дорастао. Тако се мотив о самоубиству песникиње сломљене унутар такве средине показује као аутентично проживљен („Тај град је одбацио све оне чији разум више није могао да домаши и никад, ни под којим околностима, више их није примио назад, као што знам из сопственог искуства”). Он даље наводи своје медитације о смрти и самоубиству као бег из форме Из духу насилно постављених и наметнутих граница ограничености и немилосрдности малограђанске средине. Суицидалне мисли насељавају добар део његове младости проведене у интернату, а самим тим и први део аутобиографије. Мисли о смрти и самоубиству као својеврсном чину који укључује предумишљај преплићу се са ауторовом наглашеном интроспективном моћи. У складу са тим, он тврди да нема ничег тежег, али и ничег кориснијег од самоописивања. Самоописивање собом носи и императив преиспитивања и управљања сопственим механизмима. Објашњавајући то, он заправо долази и до својеврсне експликације свог поетичког става да кад пише он *описује своје биће*. То само потврђује његову горе наведену тезу од неодвојивости уметничког бића од текста. У складу са целином симбол подрума (као места где је својевољно отишао да ради, напустивши школу), представља припадност својеврсном *off road*-у, намерном удаљавању од главног тока и извесном намерном шокирању средине коју проглашава јадном, патетичном и давленичком. Он изриче како је Подлахин подрум (трговина и окупљалиште на више начина) за њега заправо представљао фасцинацију и „не само фасцинацију него припадност, усрдност, осећао сам се као да припадам том подруму, тим људима, док никад нисам осећао припадност свету школе...”

Фигура Бернхардовог деде, филозофа, писца и политичког дисидента, јавља се као мотив и у другим његовим делима. Деда је мрзео друштво, волео Монтескјеа, био је најбољи учитељ кога је икад имао. Идентификација са једином очинском фигуром у његовој младости само потврђује његову, већ у младости, нарастајућу индивидуалност и особеност. Један од упадљивих момената Бернхардове аутобиографске прозе

(а има их много) јесте репрезентовање школског система као чудовишне институције која продукује *вештачког човека*. Он наводи да тај и такав систем јесте априори одбијање аутентичности људског, и да служи у функцији тзв. *марионетизма*, продукције вештачких људи.

Некако, после читања овог штива остаје да одзвања један специфичан тон у коме се препознаје да је и писање, као и живљење, донекле, покушај да се, како он то каже, уђе у траг егзистенцији. Препознајемо се у сваком човеку и губимо у тој дисперзивности. Нажалост и упркос свему, тражећи се не проналазимо. А *Аутиобиографски сјиси* Томаса Бернхарда сјајан су доказ за то.

Бранислава ВАСИЋ РАКОЧЕВИЋ

МИЛЕТА АЋИМОВИЋ ИВКОВ, рођен 1966. у Богатићу код Шапца. Пише поезију, есеје, студије и књижевну критику. Књига песама: *Дно*, 1995. Књиге критичко-есејистичких текстова: *Свећ и песма*, 2010; *Песничке загоњенике*, 2011.

ЈОВИЦА АЋИН, рођен 1946. у Зрењанину. Пише песме, кратке приче и есеје, преводи с немачког, француског и енглеског. Објављене књиге: *Унакрсн дивљина памћења*, 1970; *Изазов херменеутике*, 1975; *Паукова полиитика*, 1978; *Шљунак и маховина*, 1986; *Поеитика распројсјива*, 1987; *Дуге сенке крајних сенки*, 1991; *Поеитика кривоивођења*, 1991; *Унишћени после моје смрти*, 1993; *Гајања по пейелу – о изгнанствима и лођорима*, 1993; *Ајокалийса Сад – нацрти о Божанственом маркизу*, 1995; *Лейширов сановник*, 1996; *Неземаљске појаве*, 1999; *Љуба Појовић – одисеја једне сенке*, 2000; *Лебдећи објекти*, 2002; *Ко хоће да воли, мора да умре*, 2002; *Мали еројски речник срјског језика*, 2003; *Сенишћа и друђи раскази* (на македонском), 2005; *Дневник изгнане дуце*, 2005; *Голи демони/Нађе жене* (коаутор-илустратор М. Милетић), 2006; *Прочитано у твојим очима*, 2006; *Шејња по крову – сабрани цртижи Франца Кафке*, 2007; *Голи приповедач – о којечему изгубљеном и нађеном*, 2008, 2011; *Ушће океана и друђе приче*, 2011.

ДРАГАНА БЕЛЕСЛИЈИН, рођена 1975. у Новом Саду. Пише критичке и књижевноисторијске текстове. Бави се истраживањем српске књижевности XIX и XX века. Објављене књиге: *Стеријине пародије – искушења (поси)модерног читања*, 2009; *Дан, конјекси, брзина вејра*, 2010. Приредила је књигу изабраних песама Тање Крагујевић, *Ружа, одисћа*, 2010.

ВЈЕРА БЕНКОВА, рођена 1939. у Бачком Петровцу. Пише поезију и прозу, преводи са словачког. Радила је као новинар у Радио Новом Саду и листу *Hlas ľudu* у Новом Саду све до пензије 1993. године. Од тада живи у Бачком Петровцу. Издавала низ дела на словачком и српском: *Мајска омама*, 1964; *Варијације*, 1969; *Шумски кладенац*, 1973; *Изолдин њрсиен*, 1978; *Менуеј*, 1979; *Дан међу ружама*, 1979; *Обелиск*, 1982; *Средишће свећа*, 2007; *Блујрини*, 2010; *Из зашћица сна* (заједно са

Етелом Фаркашовом), превод на српски, 2012. Добитница је више значајних књижевних награда код нас, а 2010. године је добила међународну награду Ондреј Штефанко у Румунији за целокупан књижевни опус. Од 1966. је члан Удружења књижевника Србије, од 1973. Друштва књижевника Војводине, а 1990. је примљена и за почасног члана Удружења књижевника Словачке.

БРАНКО БЕШЛИН, рођен 1960. у Кикинди. Историчар, бави се европском историјом од XVI до XVIII века, Немцима у Југоисточној Европи и европским утицајима на српску друштвену мисао, првенствено историографију. Од априла 2012. године је потпредседник Матице српске. Објављене књиге: *Весник истражедије – немачка штиампа у Војводини 1933–1941. године*, 2001; *Историја банкарства у Војводини* (група аутора), 2001; *Историја за 8. разред основне школе* (учбеник, група аутора), 2001; *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, 2005; *Насељавање Немаца у Војводини*, 2006.

БОЈАН БОГДАНОВИЋ, рођен 1951. у Пожеги. Пише поезију, прозу, сатиру и књижевну критику. Књиге песама: *Вајар у кући*, 2004; *Вечера са варварима*, 2006; *О ирецима и кућама*, 2010. Књиге афоризама: *Провејеравање срца*, 2004; *Колаж демократије*, 2006; *Богови и бајине*, 2009. Члан је Друштва писаца БиХ, живи као слободни уметник у Зеници.

ФЕЋА БОГДАНОВИЋ, рођен 1980. у Зеници, БиХ. Ратне године проводи у Пожеги, где завршава школу. Пише поезију, живи у Зеници, онекује излазак прве песничке књиге.

САМУЕЛ БОЛДОЦКИ, рођен 1943. у Бачком Петровцу. Књижевни критичар, есејиста, лингвиста, антологичар, састављач учбеника и преводилац, од 1967. до одласка у пензију радио је као професор Гимназије „Јан Колар” у Бачком Петровцу, где и сад живи. Лингвистичке радове је објављивао у стручним часописима и зборницима, а књижевне критике и есеје објавио је у пет књига на словачком језику: *Prehodnocovanie hodnôt (Превредновање вредности)*, *Podnetnosť literatúry (Инсипрациивности књижевности)*, *Podnety a úskalia slovenskej literatúry v Juhoslávii (Подстицаји и ирепреке словачке књижевности у Јужославији)*, *Literárne reflexie (Књижевне рефлексije)*, *Kroky a stopy v kultúre a literatúre vojvodinských Slovákov (Кораци и истрагови у књижевности војвођанских Словака)*. Аутор је антологије поезије словачких аутора *Rodiskom oprstenkovaní (Завичајем ирциеновани)*, 2010. и антологије прозе словачких војвођанских писаца *Putá zeme (Окови земље)*, 2011. Саставио је четири учбеника словачког језика и два

приручника за учитеље. Са словачког на српски је превео роман Мартина Пребуђила *Rezervista bez rezervneje kože* (*Резервистица без резервне коже*), 2004. а са српског на словачки језик књигу песама Љиље Илић *Сан* (*Sen*), 2000. Преводи драмска дела за потребе позоришта у Бачком Петровцу, Кикинди, Крагујевцу итд. Добитник је више значајних награда. (В. Б.)

БРАНИСЛАВА ВАСИЋ РАКОЧЕВИЋ, рођена 1977. у Новом Саду. Пише студије, есеје и критике. Објављена књига: *Сторија о лудилу у доба авангарде – психолошке структуре у приповеци српског модернизма и авангарде (1913–1932)*, 2011.

АЛЕК ВУКАДИНОВИЋ, рођен 1938. у Милованцу код Пећи. Пише поезију, прозу и есеје. Књиге песама: *Први делиријум*, 1965; *Кућа и џоси*, 1969; *Трагом њена и коменџари*, 1973; *Далеки укућани*, 1979; *Поноћна чаровања* (избор), 1981; *Укршћени знаци*, 1988; *Selected Poems* (избор, на енглеском), 1989; *Песме Појтоњеџ времена* (избор), 1990; *Бајка кућне слике* (избор), 1992; *Ружа језика*, 1992; *Тамни џам и Беле басме*, 1995; *Поезија Алека Вукадиновића* (зборник), 1996; *Песме* (избор), 1998; *Божји џеометар*, 1999; *Ноћна џрилоџија*, 2001; *Алек Вукадиновић – џесник* (зборник), 2001; *Свети кров* (избор), 2002; *Dream and Shadow* (избор, на енглеском), 2002; *Песме* (избор), 2003; *Песнички аџеље*, 2005; *Књига џрсиџенова* (избор и нове песме), 2007. Књига поетско-филозофске прозе: *Душа сећања*, 1989.

МИРО ВУКСАНОВИЋ, рођен 1944. у Крњој Јели (Горња Мора-ча), Црна Гора. Пише прозу, поезију и есеје. Управник је (од 1988) Библиотеке Матице српске, Библиотеке САНУ (од 2011), главни уредник (од 2008) Издавачког центра Матице српске и дописни члан САНУ, а био је (2004–2008) потпредседник Матице српске. Објављене књиге: *Клеџва Пека Перкова*, роман, 1977; *Горске очи*, приповетке, 1982; *Немуџији језик*, записи о змијама, 1984; *Вучји џраџови*, записи о вуковима, 1987; *Градиџица*, роман, 1989; *Тамоони*, поеме и коментари, 1992; *Морачник*, поеме, 1994; *Далеко било*, мозаички роман у 446 урокљивих слика, 1995; *Семољ џора*, азбучни роман у 878 прича о ријечима, 2000; *Точило*, каме(р)ни роман у 33 реченице, 2001; *Кућни круџ*, роман у концентричном сну, 2003; *Семољ земља*, азбучни роман о 909 планинских назива, 2005; *Повраџак у Раванџрад*, биографске приповести с прологом и писмом својих ликова, 2007; *Оџвсјуду*, четири различите приповетке с истим намерама, 2008; *Семољ џуди*, азбучни роман у 919 прича о надимцима, 2008; *Чиџање џаванице*, приповедака 20, 2010; *Клесан камен*, огледи и записи, 2011; *Одабрани романи Мира Вуксановића*, 1–3, 2011. Књиге разговора и прича: *Ликови Милана Коњовића*, 1991; *Каже Миро Вуксановић* (приредио М. Јевтић), 2000; *Семољ Мира Вуксановића*

(приредио М. Јевтић), 2011. Приређене књиге: *Лаза Косић у Сомбору*, 1980; *Раванград / Вељко Пећковић*, 1984; *Стеван Раичковић: Лејојис*, 2007; *Петар II Пећковић Њеџош*, 2010; *Српски рјечник или азбучни роман – књижевни делови првог и другог издања (1818, 1852)*, 2012.

РАДМИЛА ГИКИЋ ПЕТРОВИЋ, рођена 1951. у Врбасу. Пише прозу и есеје. Објављене књиге: *Ошворије Јеленине ђрозоре*, 1978; *Намасије, Индија*, 1984; *У Фрушкој гори 1854*, 1985; *Милица–Вук–Мина*, 1987; *Разговори о Индији*, 1989; *Прејиска Милице Стојадиновић Српкиње са савременицима*, 1991; *Искуства прозе – разговори са прозним писцима*, 1993; *Токови савремене прозе – разговори са прозним писцима*, 2002; *У појрази за главним јунаком*, 2003; *Српкињин круг кредом*, 2006; *Библиографија радова о Милицы Стојадиновић Српкињи*, 2007; *Ликови у Дневнику Анке Обреновић*, 2007; *Дневник Анке Обреновић*, 2007; *Животи и књижевно дело Милице Стојадиновић Српкиње*, 2010.

СЛАВКО ГОРДИЋ, рођен 1941. у Дабрици код Стоца, БиХ. Пише прозу, књижевну критику и есејистику. Од 2008. до 2012. је био потпредседник Матице српске, а од 1992. до 2004. главни и одговорни уредник *Лејојиса*. године. Књиге прозе: *Врховни силник*, 1975; *Друго лице*, 1998; *Ошпи*, 2004; *Руб*, 2010. Књиге есеја, критика и огледа: *У видику сјиха*, 1978; *Слађање времена*, 1983; *Примарно и нијанса*, 1985; *Поезија и околје*, 1988; *Образац и чин – огледи о роману*, 1995; „*Певач*” *Бошка Пећковића*, 1998; *Огледи о Вељку Пећковићу*, 2000; *Главни посао*, 2002; *Профили и ситуације*, 2004; *Размена дарова – огледи и записи о савременом српском песничтву*, 2006; *Савременост и наслеђе*, 2006; *Критичке разгледнице*, 2008; *Трагања и сведочења*, 2011. Приредио више књига српских писаца.

ДРАГОМИР М. ДАВИДОВИЋ, рођен 1944. у селу Врби код Гацка, БиХ. Дипломирао на Електротехничком факултету, а докторирао на Природно-математичком факултету у Београду дисертацијом „Енергија интеракције измене у атомским системима са слабо везаним електроном”. Пише научне радове из теоријске и примењене физике и преводи чланке филозофско-политичког садржаја. У коауторству је објавио две књиге: *Есеји из физике*, 1991; *Обновимо физику*, 1997.

МИЛЕНА Д. ДАВИДОВИЋ, рођена 1975. у Београду. На Електротехничком факултету је дипломирала, магистрала и докторирао (са тезом „Моделовање ласерског зрачења у теоријским истраживањима и применама”, 2007. године). Пише научне радове из области теорије електричних кола, теоријске квантне механике, теорије електромагнетних

таласа и интеракције ласерског зрачења са материјалима, које објављује у домаћим и страним часописима и преводи с енглеског и руског. Коаутор је уџбеника *Практикум вежби из основа електронике*, 2001; *Техничка физика – збирка решених задатака са испитних рокова*, 2004.

ЈОВАН ДЕЛИЋ, рођен 1949. у Борковићима код Плужина, Црна Гора. Пише књижевну критику и есеје. Објављене књиге: *Критичарев и парадокси*, 1980; *Српски надреализам и роман*, 1980; *Пјесник „Пајетишке ума” (о пјесништву Павла Поповића)*, 1983; *Традиција и Вук Стефановић Караџић*, 1990; *Хазарска призма – тумачење прозе Милорада Павића*, 1991; *Књижевни погледи Данила Кица*, 1995; *Кроз прозу Данила Кица*, 1997; *О поезији и поезици српске модерне*, 2008; *Иво Андрић – мост и жртва*, 2011; *Иван В. Лалић и њемачка лирика – једно интелектуално испраживање*, 2011. Приредио више књига српских писаца.

СУНЧИЦА ДЕНИЋ, рођена 1956. у Угљару код Приштине. Пише поезију, прозу, књижевну критику, есеје и студије. Књиге песама: *Погодба*, 1985; *Племе у сну*, 1989; *Клуко*, 1994; *Обрнућа година*, 1997. Роман: *Три светиња – прича која није сјала у роман*, 2008. Студије: *Рейторика*, приручник за учитељске факултете (коаутор В. Ценић), 1995; *Књижевно дело Манојла Ђорђевића Призренца*, 2003; *Оштрице и лично – огледи о књижевности*, 2005; *Књижевност – избор књижевних и књижевнонаучних текстова*, 2007; *Српски писци на Косову и Метохији (1871–1941)*, 2008; *Мера и привид – етиком до књижевне естетике*, 2010; *Прогон и завичај – српска књижевност Косова и Метохије*, 2011.

ВЛАДЕТА ЈЕРОТИЋ, рођен 1924. у Београду. Психијатар, пише студије, огледи и есеје, преводи с немачког, академик. Главна дела: *Личност младог наркомана*, 1974; *Психоанализа и култура*, 1974; *Болести и стварање*, 1976; *Између ауторитета и слободе*, 1980; *Неуроитичне појаве нашег времена*, 1981; *Дарови наших рођака I, II, III, IV*, 1984, 1993, 1999, 2002; *Неуроза као изазов*, 1984; *Психодинамика и психотерапија неуроза* (коаутор М. Поповић), 1984; *Човек и његов идентитет*, 1988; *Јунг између Истока и Запада*, 1990; *Мистичка станања, визије и болести*, 1992; *Путовање у оба смера*, 1992; *Како замишљам да бих разговарао са владиком Николајем Велимировићем*, 1993; *Разговори са православним духовницима*, 1994; *Психолошко и религиозно биће човека*, 1994; *Вера и нација*, 1995; *Само дела љубави осјају*, 1996; *Посети, одломци*, 1996; *Сјаро и ново у хришћанству*, 1996; *Учење светио Јована Лествичника и наше време*, 1996; *Учење светио Исака Сирина и наше време*, 1997; *Духовни разговори*, 1997; *Хришћанство и психолошки проблеми човека*, 1997; *Свети Марко Подвижник и други огледи*, 1998; *Светиозар*

Самуровић – сликарство, 1998; Индивидуализација и/или обожење, 1998; Моја црквица – Европа и Европљани, 1999; Изабрани огледи, 2000; 50 питања и 50 одговора из хришћанске психотерапеутичке праксе, 2000; Мудри као змије и безазлени као голубови, 2000; Повраћак оцима, 2000; Србија и Срби – између изазова и одговора, 2001; Божанска и људска мудрост у Давидовим Псалмима, 2001; Најлепши есеји Владете Јеројића, 2002; Приближавање Богу, 2002; Сабрана дела Владете Јеројића, 2002–2010; Путовања, записи, сећања: 1951–2001, 2003; Стише и нове мрвице из православних српских манастира: 1979–2000, 2003; Нова питања и одговори из хришћанско-психотерапеутичке праксе, 2003; Посвојаности Владете Јеројића: посвојбина душе, одбрана живога, адресе времена (разговарао М. Јевтић), 2004; Хришћанство и његове прејечке: Лао-Це – начела Таоа, 2004; Прикази и прејоруче – религија, филозофија, књижевност, 2006; Савременост руске религиозне филозофије, 2006; Недремано Божије око у чудима природе, 2008; Сећања, 2008; Есеји – психолошке и религијске теме, 2009; Узредна размисљања, 2009; Новосадски разговори, 2010; Прејознати Христиа, 2010; 120 питања и 120 одговора – из хришћанске психотерапеутичке праксе, 2011; Миодраг Павловић – одшкринута вратица, 2011.

МАРИЈА КЛЕУТ, рођена 1943. у Београду. Проучава народну књижевност и књижевну историју. Објављене књиге: *Лирске народне песме у Лешојису Машице српске*, 1983; *Иван Сењанин у српскохрватским народним песмама*, 1987; *Из колебе у дворове жосидске – фолклорна збирка Милице Стојадиновић Српкиње*, 1990; *Српско „грађанско песничтво“*, 1991; *Песмарица карловачких ђака*, 1991; *Народне песме у српским рукописним песмарицама XVIII и XIX века*, 1995; *Библиографија српских некролога* (коаутори М. Бујас, Г. Раичевић), 1998; *Српска народна књижевност*, 2001; *Гледајући Нови Сад – јосиљонске оде Јована Јовановића Змаја*, 2003; *Реликвије из стипарине – огледи о српским ејским народним песмама*, 2006; *Научно дело од истраживања до цијаме – техника научноистраживачког рада*, 2008; *Из Вукове сенке – огледи о народном песничтву*, 2012.

ЗОРАН КОВАЧЕВИЋ, рођен 1935. у Попинцима у Срему. Лекар, академик, области истраживања и рада су му медицинска биохемија, целуларна биоенергетика, метаболизам и др. Од 2002. је председник Огранка САНУ у Новом Саду. Пише студије, монографије и уџбенике. Објављене књиге: *Оксидација глутамина у митохондријама нормалних и малигних ћива* (докторска дисертација), 1971; *Молекуларна организација и функција митохондрија*, 1979; *Еволуциони и функционални аспекти малигне алтерације ћелије*, 1992; *Практична биохемија и молекуларна биологија*, 1995; *Биохемија и молекуларна биологија*, 1999;

Енџироџија и биоенерџија, 2001; *Малигне неоџлазме – џенетски или еџиџенетски феномен*, 2006.

МИЛОШ КОВИЋ, рођен 1969. у Шапцу. Историчар, бави се општом и националном историјом XIX и почетка XX века, посебно међународним односима, историјом политичких идеја и Источним питањем. Објављене књиге: *Дизраели и Источно питање*, 2007; (превод на енглески *Disraeli and the Eastern Question*, 2011).

МИЛОШ КОРДИЋ, рођен 1944. у Комоговини код Петриње, Хрватска. Пише поезију и прозу, а бави се и књижевношћу за децу. Књиге песама: *Постојало једно море*, 1966; *Сјавач чистог сна*, 1968; *Грумен*, 1971; *Одавде до раја*, 1972; *Цаираг* 1976; *Диносаур*, 1977; *Изрезано око*, 1982; *Дисање леда*, 1985; *Резачи драме и круха*, 1989; *Најава зиме*, 1990; *Насљедне пјесме*, 1992; *Црна биљка јабука*, 1995; *Сан о Борхесу*, 1998; *Изабране пјесме*, 1999; *Тихо присијајање*, 2004. Књиге прича: *Коњаник*, 1982; *Ђаволов џесџар*, 2001; *Као џачке у џразнини*, 2005. Књиге песама за децу: *Е баџ неђу*, 1971; *Сунце врџи сунџокреџе*, 1985. Поеме: *Слобода је науџ џредубоки*, 1976; *Шума на рукама*, 1981. Књижевне монографије: *Књига за даље*, 1986. Књига есеја, записа и огледа: *Проџуџиено*, 2005.

АЛЕКСАНДАР Б. ЛАКОВИЋ, рођен 1955. у Пећи. Пише поезију, есеје, студије и књижевну критику. Књиге песама: *Ноћи*, 1992; *Заседа*, 1994; *Повраџак у Хиландар*, 1996; *Дрво слеџоџ џаврана*, 1997; *Док нам кров џрокиџњава*, 1999; *Ко да нам враџи лица усџуџ изђубљена* (избор), 2004; *Нећес у пјесму*, 2011. Студије: *Од џоџема до сродника: мџџолоџки свџи Словена у срџској књижевностџи*, 2000; *Хиландарски џуџџоџиси*, 2002; *Токови ван џокова – ауџентџични пјеснички џосџуџџи у савременој срџској џоезији*, 2004; *Језикоџворџи – џонџоризам у срџској џоезији*, 2006; *Дневник речи – есеји и џрикази срџске пјесничке џродуџџије 2006–2007*, 2008; *Дневник џласова – есеји и џрикази срџске пјесничке џродуџџије 2008–2009*, 2011.

ИЛИЈА ЛАКУШИЋ, рођен 1947. у Лијевој Ријечи код Подгорице, Црна Гора. Пише поезију и прозу. Књиге песама: *Робија иза сџакла*, 1976; *Праџечай*, 1982; *Кварење омладине*, 1986; *Немам друџоџ избора*, 1993; *Буквара* (за децу), 1994; *Одбрана и џоследњи дани римовања*, 1998; *Десет џрџњенова*, 1999; *Ево ме*, 2002; *Биљези* (за децу), 2003; *Тако је џисано џрије џлаџола џисаџи*, 2006; *А џоџом обрезаџе књигу* (избор), 2007; *Мале мајке*, 2008; *Паџирова џобједа*, 2010; *Биљка на џасџаџури*, 2012. Књига сатиричне прозе: *Приче у зрну*, 1989. Романи: *Сисџем за навођење*, 2000; *Порџреш џјесника са џрозним џисџем у џозадини*, 2007.

Књига есеја и интервјуа: *Из преијеране близине*, 2008. Књига прича: *Ипак се окрећем*, 2011.

МИЛО ЛОМПАР, рођен 1962. у Београду. Бави се књижевном историјом и теоријом, пише студије. Објављене књиге: *О завршејку романа (Смисао завршејка у роману „Друѓа књиѓа Сеоба” Милоца Црњанског)*, 1995; *Модерна времена у њрози Драѓише Васића*, 1996; *Њеџоц и модерна*, 1998; *Црњански и Мефисџофел (О скривеној фиѓури „Романа о Лондону”)*, 2000; *Ајолонови џуџокази – есеји о Црњанском*, 2004; *Моралисџички фраѓменти*, 2007; *Њеѓе на џраници филозофије и лиџераџуре – о књижевној херменеуџици Николе Милошевића*, 2009; *Њеџошево џесниџиџво*, 2010; *О џраѓичком џеснику*, 2010; *Дух самоџорицања – џрилоѓ криџици срџске кулџурне џолиџике*, 2011.

РАДИВОЈЕ МИКИЋ, рођен 1950. у Горњем Драговљу код Ниша. Пише књижевну критику и есеје. Објављене књиге: *Прољећа Ивана Галеба Владана Деснице*, 1985; *Посџуџак карневализације – увод у џоеџику Ранка Маринковића*, 1988; *Песма и миџи о свеџу*, 1989; *Језик џоезије*, 1990; *Песма – џтексџи и конџексџи*, 1996; *Оџис џриче – оѓледи о умеџносџи џриџоведања*, 1998; *Песнички џосџуџак*, 2000; *Орфејев двојник – о џоезији и џоеџици Бранка Миљковића*, 2002; *Прича и значење – оѓледи о умеџносџи џриџоведања*, 2005; *Песничка џосла*, 2008; *Песник џамних сџвари – о џоезији Новице Тадића*, 2010. Приредио више антологија, зборника и књига.

ДЕЈАН МИЛУТИНОВИЋ, рођен 1972. у Зајечару. Пише огледе и критику из области опште књижевности и теорије књижевности, објављује у периодици.

ИВАН НЕГРИШОРАЦ, рођен 1956. у Трстенику. Пише поезију, прозу, драме и књижевну критику. Од 2005. године је главни и одговорни уредник *Леџоџиса*, а од априла 2012. је председник Маџице српске. Књиге песама: *Трула јабука*, 1981; *Ракљар. Желудац*, 1983; *Земљоџис*, 1986; *Абракадабра*, 1990; *Тојло, хладно*, 1990; *Хоџ*, 1993; *Везници*, 1995; *Прилози*, 2002; *Поџајник*, 2007; *Свеџилник*, 2010. Роман: *Анђели умиру*, 1998. Дrame: *Фреди умире*, 1987; *Куц-куц*, 1989; *Исџраѓа је у џоку, зар не?*, 2000; *Видџи ли свеџе на небу?*, 2006. Студије: *Леѓиџмаџија за бескуџнике. Срџска неоаванѓардна џоезија – џоеџички иденџиџиџеџи и разлике*, 1996; *Лирска аура Јована Дучића*, 2009. Председник је Уређивачког одбора *Срџске енциклопедџије*, том 1, књ. 1–2, 2010, 2011.

АЛЕКСАНДАР СЕРГЕЈЕВИЧ ПАНАРИН (Горловка код Доњеца, 1940 – Москва, 2003), један је од најистакнутијих руских филозофа и

политиколога савремености. Дуго времена, услед тада владајуће политичке атмосфере, био је лишен могућности да се бави науком у мери својих потенцијалних интелектуалних могућности. Под крај живота био је шеф катедре за политикологију Московског универзитета. Његов таленат научника и писца дошао је до пуног изражаја деведесетих година, када је објавио низ монографија, посвећених како глобалним цивилизацијским процесима, тако и проблемима идејног идентитета Руса. Ево наслова неких од њих: *Филозофија политике*, 1996; *Реванџ историје, руска сирајецка иницијатива у XXI веку*, 1998; *Руска интелегенција у светским рајовима и револуцијама XX века*, 1998; *Искушења глобализма*, 2002; *Православна цивилизација у глобалном свету*, 2002; *Сирајецка несјабилност XXI века*, 2003.

Имајући истински нерв за пулс историје, у својим смелим историозофским анализама и прогнозама, Панарин је био истински наследник и настављач традиција руске филозофије краја XIX и прве половине XX века, наследивши дух њеног односа према историји, који је тражио праве покретаче историјских збивања у духовно-религиозној сфери. Његово окретање основама православне цивилизације, у његовим последњим радовима, није била романтичарска реакција неофита. Он је поимао православље као религију стваралаштва, видео његово планетарно назначење у поновном откривању јединства човечанства, које је први пут исказано заједно са првобитним хришћанством, а било је изгубљено у току секуларизације. У време тоталитарног режима у СССР, у одређеним моментима био му је угрожен и сам живот. Упркос томе, он је извршио дубоку и објективну анализу тога периода историје руског народа, уочио и прецизно описао и изанализирао разлике Лењинове и Стаљинове власти. За разлику од уобичајеног стереотипа западноевропске провенијенције, у коме се Лењин велича а Стаљин само етикетира као чудовиште, дошао је до друкчијих, скоро супротних закључака и чињенично и филозофски их засновао. То није било нимало лако, понајвише зато што модерни либерални естаблишмент било какав покушај те врсте и његове протагонисте одмах сврстава у „остатке мрачне прошлости” са свим последицама које из тога проистичу, а које су и у нових и у старих комесара исте. (Д. Д.)

СВЕТОЗАР ПЕТРОВИЋ (Карловац, 1931 – Нови Сад, 2005). Књижевни теоретичар и историчар, компаратиста и преводилац с енглеског и хинду језика, универзитетски професор и академик. Објављене студије: *Савремена индијска проза* (приредио), 1957; *Кришика и дјело*, 1963; *Проблем сонета у сирајској хрвајској књижевности (облик и смисао)*, 1968; *Природа кришике*, 1972; *Облик и смисао – сјиси о сјиху*, 1986; *Књижевно дјело као игра*, 1992. Постхумно објављене књиге: *Савремена индиска проза*, 2007; *Сјиси о сјирајској књижевности*, 2007;

Појмови и чићања, 2008; *Књижевности сџароџ Оријенти*, 2009; *Наука о књижевности – избрани сџиси*, 2009; *Лаза Косџић*, 2010; *О индијској књижевности – избрани тџекстови*, 2011.

ПРЕДРАГ ПИПЕР, рођен 1950. у Београду. Лингвиста, ужа специјалност му је граматика и семантика словенских језика. Пише научне радове, уџбенике, монографије и библиографије и преводи с руског, дописни је члан САНУ. Објављене књиге: *Заменички џрилози (џрамаџички сџаџус и семанџички тџиџови)*, 1983; *Заменички џрилози у срџскохрваџском, руском и џољском језику*, 1988; *Увод у славистџику*, 1991; *Поџлавља из науке о срџском језику*, 1996; *Језик и џросџор*, 1997; *Меџодолоџија линџвистџичких испџраживања*, 2000; *Срџски између великих и малих језика*, 2003; *Асоџијатџивни речник срџскоџ језика I – од сџимуланса ка реакџији* (коаутори Р. Драгићевић, М. Стефановић), 2004; *Грамаџика рускоџ језика – у џоређењу са срџском*, 2005; *Синџакса савременоџа срџскоџа језика – џросџа реченица* (коаутор), 2005; *Траџом речи – разџовори са Предраџом Пиџером* (приредио М. Јевтић), 2009; *Прилози испџорији срџске славистџике – биобиблиоџрафска џрађа*, 2011.

ЉУБОМИР СИМОВИЋ, рођен 1935. у Ужицу. Пише поезију, прозу, есеје и драме, академик. Књиге песама: *Словенске елеџије*, 1958; *Весели џробови*, 1961; *Последња земља*, 1964; *Шлемови*, 1967; *Уочи тџрећих џеџлова*, 1972; *Субоџа*, 1976; *Видик на две воде*, 1980; *Изабране џесме*, 1980; *Ум за морем*, 1982; *Десетџ обраћања Боџородици Тројеручици хиландарској*, 1983; *Испџочнице*, 1983; *Хлеб и со* (избор), 1985; *Горњи џрад*, 1990; *Иџла и конац*, 1992; *Испџочнице и друђе џесме* (избор), 1994; *Учење у мраку* (избор), 1995; *Љуска од јајеџа*, 1998; *Сабране џесме I–II*, 1999; *Најлеџице џесме Љубомира Симоџића*, 2002; *Среда у субоџу* (избор), 2002; *Тачка*, 2004; *Песме I–II*, 2005; *Госџ из облака – избране и нове џесме*, 2008; *Планеџа Дунав*, 2009. Књиге прозе: *Сневник*, 1987; *Уџице с вранама*, 1996; *Гуске у маџли*, 2005. Књиге есеја: *Дуџло дно*, 1983; *Ковачница на Чаковини*, 1990; *Галой на џужевима*, 1994; *Нови џалой на џужевима*, 1999; *Чићање слика*, 2006. Дrame: *Хасанаџиница*, 1974; *Чудо у „Шарџану“*, 1975; *Пуџујуће џозориџије Шоџаловић*, 1985; *Бој на Косову*, 1989; *Драме*, 2002. Књиге разговора: *Три вечери са Симоџићем*, 1990; *Чеџири вечери са Љубомиром Симоџићем*, 1999; *Рукоџис времена*, 2005; *Обеђана земља*, 2007. Године 2008. су му објављена *Одабрана дела* у 12 књига.

ДЕЈАН СИМОНОВИЋ, рођен 1960. у Врању. Пише прозу. Романи: *Кројач из Уља*, 1987; *Неодољива драж џозива*, 1992; *Приказа*, 2011.

ДИМИТРИЈЕ СТЕФАНОВИЋ, рођен 1929. у Панчеву. Музиколог, истражује визанџијску и стару српску црквену музику, члан је САНУ,

био је потпредседник Матице српске (2004–2012). Најзначајнији радови: *Manuscripts of Byzantine Chant in Oxford* (коаутор N. G. Wilson), 1963; *Извори за проучавање старе српске црквене музике*, 1975; *Стара српска музика – примери црквених песама из XV века I–II*, 1974–1975; *The Eastern Church*, 1975. Приредио: *Духовни разговори са хиландарским монасима / Успомена на оца Мићирофана*, 2002.

СЛОБОДАН ТИШМА, рођен 1946. у Старој Пазови. Пише поезију, прозу и књижевну критику. Књиге песама: *Маринизми*, 1995; *Врћи као тио*, изабране песме, 1997; *Blues diary – њишома религиозна размишљања*, 2001. Књига приповедака: *Урвидек*, 2005. Романи: *Quattro stagioni – старомодерна транскрипцирана исповест с ону старану гроба*, 2009; *Бернардијева соба – за глас (контраптенор) и оркестар*, 2011.

СТЕВАН ТОНТИЋ, рођен 1946. у Грдановцима код Санског Моста, БиХ. Пише поезију, прозу и есеје, преводи с немачког. Књиге песама: *Наука о души и друже веселе приче*, 1970; *Тајна прејиска*, 1976; *Наше горе вук*, 1976; *Хулим и посвећујем*, 1977; *Црна је маји недјеља*, 1983; *Тајна прејиска и друже њесме*, 1985; *Праг*, 1986; *Ринг*, 1987; *Изабране њесме*, 1988; *Сарајевски рукопис*, 1993; *Лирика* (избор), 1995; *Мој ислам/Mein Psalm*, 1997; *Олујно јатио* (избор), 2000; *Sonntag in Berlin*, 2000; *Благослов изнаництва*, 2001; *Сарајевски рукопис – 33 изабране њесме/Handschrift aus Sarajevo – 33 ausgewählte Gedichte*, 2005; *Светио и проклеио*, 2009; *Анђео ми бану кроз рещеишке* (избор), 2010. Роман: *Твоје срце, зеко*, 1998. Књига есеја: *Im Auftrag des Wortes – Texte aus dem Exil*, 2004. Саставио више песничких антологија. Године 2009. су му изашла *Изабрана дјела*, 1–4 (*Поезија; Твоје срце, зеко; Језик и неизрециво – њеснички њорипреји; По налозима њоезије*).

ЕТЕЛА ФАРКАШОВА, рођена 1943. у граду Левочи у Словачкој. Предаје на филозофској катедри Унивезитета Коменски у Братислави. Гл. прозна дела: *Рејродукија времена, Недељне фотиографије, Дан за даном, Догодило се, Снас светио њо Г., Кафа са Бахом, Чај са Шојеном* и др. Поезија: *На рубу времена*, 2006; *Наслоњена на њишину*, 2008; *Кординација родства* (на руском и словачком), 2010; *Прстиомеји*, 2011; *Из зајишција сна* (заједно са Вјером Бенковом), превод на српски, 2012. Заједно са аустријском књижевницом Кларом Бенини у Бечу издала двојезичну књигу прозе *Zeit der untergehenden Sonne / Време заласка сунца*, а са познатом словачком књижевницом Даниелом Приходовом фактографску књигу *Клуб словачких њрозних ауѡорки „Фемина” у лиѡератури и криѡици*. Написала је и низ есејистичких дела и филозофских монографија и књига: *Еѡиде о болесѡи и друѡи есеји*, 1998; *Заѡазиѡи музику и друѡи есеји*, 2003; *Време за ѡишину*, 2009. Добитница је скоро

свих значајних словачких књижевних награда и високе државне награде Аустријског председника за развијање суседских књижевних и културних односа. Члан је Словачког филозофског удружења, Удружења словачких писаца у Братислави, те члан ПЕН клуба писаца и Аустријских писаца. (В. Б.)

ДРАГАН ХАМОВИЋ, рођен 1970. у Краљеву. Пише поезију, есеје и књижевну критику. Књиге песама: *Мракови, руђе*, 1992; *Намешћеник*, 1994; *Мајична књига*, 2007; *Албум раних сјихова*, 2007; *Жежено и нежно*, 2012. Књиге есеја и критика: *Сан Драђана Илића*, 1990; *Сјвари овдашње*, 1998; *Песничке сјвари*, 1999; *Последње и прво*, 2003; *С обе сјране*, 2006; *Лейто и цијати – поезија и поезика Јована Христића*, 2008; *Песма од почетка*, 2009; *Раичковић – песнички развој и поезичко окружење*, 2011; *Мајични простиор*, 2012.

КОСТА ЧАВОШКИ, рођен 1941. у Банатском Новом Селу код Панчева. Правник, политиколог, академик, пише научне радове и монографије. Објављене књиге: *Филозофија ошвореног друштва. Политички либерализам Карла Појера*, 1975; *Могућности слободе у демократији*, 1981; *Уставности и федерализам. Судска контрола уставности у англосаксонским федерацијама*, 1982; *Страначки плурализам или монизам – друштвени покрети и политички систем у Југославији 1944–1949* (коаутор В. Коштуница), 1983; *О нејријашељу*, 1989; *Револуционарни макијавелизам*, 1989; *Страначки плурализам или монизам – послерајна позиција, обнова и заширање* (коаутор В. Коштуница), 1990; *Тито – технологија власти*, 1991; *Слободан против слободе*, 1991; *Право као умеће слободе. Оглед о владавини права*, 1994; *Увод у право I. Основни појмови и државни облици*, 1994; *На рубовима српства*, 1995; *Устав као јемство слободе*, 1996; *Увод у право II* (коаутор Р. Васић), 1996; *Заширање српства*, 1996; *Лујка у шућим рукама*, 1998; *Хаг против правде*, 1998; *Од пројектораша до окупиције*, 1998; *Од слова до духа Дејтона*, 1999; *Брчко – подела Републике Српске*, 2000; *Ајсолућина и ублажена правда у Есихоловој Орестидији* (коаутор М. Стефановски), 2001; *Пресуђивање историји у Хагу*, 2002; *Сага о Досманлијама*, 2002; *Згажени устав*, 2003; *Окупиција*, 2005; *Бадингова против Бадингове – два лица истог писца у случају Слободана Милошевића*, 2006; *Чему Демократска странка*, 2007; *Хаџи миношаур I–II*, 2007; *Поводи и одјеци – огледи у „Српској речи”*, јули 1991 – децембар 1993, 2007; *Камелеон*, 2008; *Макијавели*, 2008; *Издаја*, 2009; *Расрбљивање*, 2011; *Устав као средство ашијације и пропаганде*, 2011; *Српско пишање*, 2011.

КАТРИН ШМИТ (KATHRIN SCHMIDT), рођена 1958. у Готи, бивша Источна Немачка. Након што је радила као дипломирани психолог,

уредник и социолог, постала је самостална књижевница. Објавила је збирке поезије: *Ein Engel fliegt durch die Tapetenfabrik*, 1987; *Flußbild mit Engel*, 1995; *GO-IN der Belladonnen*, 2000; *Blinde Bienen*, 2010. Са романом *Die Gunnar-Lennefsen-Expedition*, 1998. стекла је име врло цењеног прозног писца, а за роман *Du stirbst nicht*, 2009. добила је Немачку награду за књигу. Прошле године је примила и међународну књижевну награду града Новог Сада. Живи у Берлину. (С. Т.)

Приредио
Бранислав КАРАНОВИЋ

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

82(05)

ЛЕТОПИС Матице српске / главни и одговорни уредник Иван Негришорац (Драган Станић). – Год. 48, књ. 115, св. 1 (1873)– . – Нови Сад : Матица српска, 1873–. – 24 cm

Годишње излазе две књиге са по шест свезака. – Покренут 1824. год. као Сърбске Летописи. – Наставак публикације: Српски летопис

ISSN 0025-5939

COBISS.SR-ID 7053570

ПРЕТПЛАТИТЕ СЕ НА

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

најстарији наш књижевни часопис

Летопис Матице српске излази 12 пута годишње у месечним свескама – шест свезака чини једну књигу.

Годишња претплата износи 2.000 динара, за чланове Матице српске 1.000 динара, а за иностранство 100 €.

Наручујем _____ примерака *Летописа Матице српске*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____

Претплата се може уплатити у свакој пошти на рачун Матице српске број 295-1234397-90 (Српска банка), са знаком „за Летопис”. Оваквом уплатом обезбедићете да, чим нам доставите ову наруџбеницу и потврду о уплати, читаве године добијате Летопис на адресу коју нам пошаљете.

Информације на телефоне: (021) 6613-864; 420-199/лок. 112, или на адресу: **Летопис Матице српске**, 21000 Нови Сад, ул. Матице српске 1, e-mail: letopis@maticasrpska.org.rs

